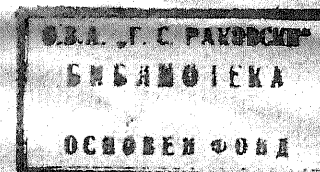

3877/49

ПАНТАЛЕЙ ЦЕНОВЪ
Генералъ-лейтенантъ о.з.
Бившъ инспекторъ на
артилерията.

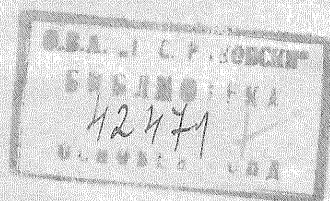

40
ГОДИНИ НА СЛУЖБА
ВЪ
АРТИЛЕРИЯТА

685 11131

Приложение към кн. 5, томъ 59, год. VII, на
сп. „Артилерийски Прегледъ“.

Генерал - Лейтенантъ О. З.
Пантелей Цѣновъ

ПРЕДГОВОРЪ.

Като взехъ предъ видъ, че моята *четиридесетгодишна* служба въ артилерията не е нормална, а отъ особено естество, като взехъ предъ видъ, че службата ми съвпада съ развитието на нашата артилерия още отъ първия день на формирането на този родъ оръжие въ нашата армия и като взехъ предъ видъ, че изложението на моитѣ спомени отъ четиридесетгодишната ми служба все ще съставляватъ известенъ интересъ за младитѣ артилеристи, а тъй сжщо и материалъ за бъдещата история на артилерията, решихъ да напиша въпроснитѣ спомени.

Всичко написано въ тѣхъ е самата истина, нѣма нищо преувеличено.

Прогресирането си по службата дължа изключително на моята преданность къмъ нея и на точното и добросъвестното ѝ изпълнение отъ менъ. Никакви странични влияния не е имало отъ никого въ моето повишение въ чинъ и длъжностъ, всичко дължа на себе си, т. е. на моето добросъвестно служене. Всѣкога съмъ поставялъ интереситѣ на службата повисоко и по-напредъ отъ всичко, като съмъ смѣталъ, че като служа тъй, служа за полза на интереситѣ на Отечеството общо, и за интереситѣ на артилерията частно.

Ползувамъ се отъ случая тукъ, въ този предговоръ, да отправя моя последенъ заветъ къмъ славнитѣ артилеристи:

Драги другари артилеристи, завещавамъ ви да пазите славата и добритѣ дѣла на нашия родъ оръжие. Помнете, че ние по-старитѣ артилеристи — всѣкога сме служили вѣрно и преданно на този родъ оръжие. Служете и вие тъй, пазете традициитѣ на артилерията, а главно другарството между чиновете, като помните, че тамъ дето има другарство и любовъ и уважение единъ къмъ другъ, тамъ има и напредъкъ. Така бѣхме, когато служехме ние старитѣ, така е и сега, до кол-

кото знаемъ, така трѣбва да бжде и за напредъ. Като се придържате къмъ до тукъ казаното, бждете увѣрени, че ще изкарате артилерията, нашия любимъ родъ оръжие, къмъ още по-славни и велики дѣла отъ ония, които тя е придобила до сега. Да живѣе нашата мила артилерия! Да живѣе славната българска армия! На живѣе България!

Ноемврий, 1932 година.

Генералъ Ценовъ П.

40 години на служба въ артилерията.

ГЛАВА I.

Отъ постъпването ми на служба до Сръбско-българската война.

Презъ м. юлий 1878 год. барабантъ на общината въ гр. Видинъ, отъ дето съмъ родомъ, обяви на населението, че на 1. августъ ще се взематъ войници за артилерията, затова всички младежи отъ 20 до 24 годишна възраст да се яватъ на 1. августъ въ общинското управление, гдето ще бждатъ прегледани отъ наборната комисия и одобренитѣ ще теглятъ жребие, за да бждатъ вземани за войници. Явяването трѣбваше да става по махали.

Понеже въ гр. Видинъ за първи пѣтъ ставаше наборъ, това известие доста много разтревожи Видинското население, въ това число и моитѣ покойни родители, защото никой не знаеше, каква ще бжде съдбата на децата имъ, понеже положението на България не бѣше още уяснено, а фантазията на хората, неопитни въ живота, доста силно работѣше и нѣкои си позволяваха да пускатъ всевъзможни слухове, между които имаше и такива, че всички вземани войници ще бждатъ изпратени да служатъ въ Русия. Може всѣки да си представи, какво е било тогава положението на родителитѣ на подлежащитѣ на наборъ младежи.

Както и да е, на 1. августъ, повиканитѣ отъ нашата махала, се явихме и следъ като бѣхме прегледани, на одобренитѣ бѣше казано да се яватъ на 6. августъ да теглятъ жребие. Въ числото на одобренитѣ, разумѣва се, бѣхъ и азъ. Явихме се на опредѣленото число и теглихме жребие. Азъ изтеглихъ пълненъ билетъ и бѣхъ обявенъ за войникъ—артилеристъ, опредѣленъ да служа въ 2. Видинска батарея, която току-що щѣше да се формира.

Презъ това време, когато ставаше събирането на войниците, въ Видинъ пристигна отъ Русе, по Дунава, една 8-орж-

дейна 4 фунтова батарея, съ кадъръ отъ руски войници, която батарея щѣше да бѣде кадъръ на 2. Видинска батарея.

И тъй, на 9. августъ 1878 год. азъ бѣхъ вземѣнъ войникъ и зачисленъ на служба въ 2. Видинска батарея и постѣпихъ въ казармата; отъ тази дата се начева моята служба въ артилерията.

Батареята бѣше настанена въ бившитѣ турски казарми въ калето на градътъ. Тия казармени помѣщения бѣха сравнително нови, защото бѣха строени преди нѣколко само години за тюрмено помѣщение и бѣха въ сѣдство съ известния видински затворъ „Пазвантоглу“.

Съставътъ на батареята бѣше 250 души войници безъ кадѣра, всички българи и преимуществено селени отъ Видинско, Ломско и Раховско; граждани имаше малко, по-голѣмото число отъ тѣхъ бѣше отъ Видинъ.

Батареята бѣше въ воененъ съставъ, осѣмъ-орждейна, съ по три дву-колесни зарядни ракли на орджие, обозъ и др. Съ една дума, батареята дойде въ Видинъ въ сѣщия съставъ, въ каквото е била въ войната, но безъ пълно число хора.

Скоро, следъ като се устрои батареята въ домакинско отношение, се начена обучението ни, обаче, то вървѣше много мѣчно, защото учителитѣ ни бѣха руски войници, които дума не знаеха български, а ученицитѣ бѣха българи, които дума не знаеха руски, съ изключение на нѣколко гражданчета, които, като знаеха малко славянски отъ черковнитѣ книги, разбираха по нѣщо отъ онова, което имъ се преподаваше. Между последнитѣ бѣхъ и азъ, а освенъ това, като бѣхъ свършилъ Видинското трикласно училище, а въ последнитѣ, преди освободителната война, две години, бѣхъ подготвяванъ и отъ частни учители, защото следъ Априлското въстание турцитѣ бѣха затворили училищата, та бѣхъ случайно попадналъ единъ отъ по-интелегентнитѣ новобранци въ батареята. Ето защо, всѣкога следъ свършването на занятията, или въ свободното време, около менъ се събираха много другари — войници, съ молба да имъ разяснявамъ преподаденото на урока и азъ се мѣчехъ да удовлетвори желанието имъ. Тия мои разяснения трѣбва да сѣ били резултатни, защото ги слушаха съ внимание и съ удоволствие, па и началството поощряваше тия занятия. Благодарение на горното, азъ бѣхъ станалъ доста популяренъ както предъ другаритѣ, тъй и предъ началството.

Въ батареята имаше само двама руски офицери; единътъ командиръ на батареята, капитанъ Николай Андреевичъ *Леоновъ*, а другиятъ старши офицеръ, щабсъ — капитанъ Давидъ Петровичъ *Хорава*. Първиятъ бѣше чистъ русинъ отъ Орловската губерния, а вториятъ бѣше грузинецъ отъ Кавказъ. Кадровитѣ долни чинове сѣщо бѣха руси, имаше единъ фелдфебелъ, дванаде-

сетъ души старши и младши подофицери и около 25—30 души долни чинове.

Отъ формирането на батареята до 1. януари 1879 год. продължава обучението ни като новобранци, а отъ тази дата насетне ни обявиха за свършили курса на младитѣ войници и се начена учение въ по-голѣмъ мащабъ — пеши строй въ сгъстенъ строй, езда и конно учение — взводно и батареино. На 6. януарий 1879 г., на Богоявление, батареята бѣше извадена, за пръвъ пѣтъ, на парадъ по случай Великия водосветъ. Това бѣше цѣло събитие за Видинчани, а особено когато батареята произведе салютация. Всички бѣха въ възторгъ, а по-старитѣ благодарѣха Бога, че сѣ могли да доживѣятъ да видятъ българи топчии да гърмятъ съ български топове на Богоявление.

Така се продължава обучението на батареята до около 15—20 мартъ 1879 г., следъ което батареята, по заповѣдъ на Министра на войната, начена да се готви за походъ за Плевенъ, гдето въ края на месецъ априлъ щѣха да се събератъ всичкитѣ батареи отъ цѣла България, за да произведатъ стрелбитѣ си. Тия стрелби бѣха първитѣ на българската артилерия.

Настѣжи пролѣтъ, която бѣше доста дъжделива, всичкитѣ пѣтища — отъ които повечето междуселски — бѣха развалени. Шосета имаше малко, но и тѣ, следъ войната, бѣха ужасни.

Къмъ 20. априлъ 1879 год. батареята, следъ като премина пълния курсъ на обучението и подготовката си за пѣтуване, трѣгна за гр. Плевенъ по маршрутъ: Видинъ — Бѣлоградчикъ — Ломъ — Цибръ — Паланка — Кнежа — Плевенъ. Пѣтуването бѣше твърде тежко, защото, както поменакме по-горе, пѣтищата бѣха ужасни, времето дъждовно и посоката за движението избрана погрѣшно. После се обясни, че батареиниятъ командиръ искалъ да се движи по сѣщия пѣтъ, по който Османъ паша бѣше преминалъ съ армията отъ Видинъ за Плевенъ презъ месецъ май 1877 година.

Както и да е, съ голѣми мѣки и усилия, батареята, следъ 14 дневенъ походъ, въ първитѣ числа на май стигна въ Плевенъ и се разположи на квартири въ града. Тукъ заварихме нѣкои батареи вече пристигнали, а други още пристигаха. На 10. или 12. май всичкитѣ батареи, които трѣбваше да се събератъ въ Плевенъ, бѣха пристигнали.

Нѣколко дена следъ това се наченаха стрелбитѣ. Тѣ бѣха само учебни и всѣка батарея ги произвеждаше по-отдѣлно.

Следъ свършването на стрелбитѣ се произведе състезателна стрелба между всичкитѣ събрани въ Плевенъ батареи, а тѣ бѣха: 1. Софийска 9 фунтова, 2. Видинска 4 фунтова, 3. Търновска 9 фунтова, 4. Русенска 9 фунтова.

За състезанията всѣка батарея бѣше извела по едно орджие, предъ всѣко орджие бѣше поставена по една четвър-

тата мишена на неизмѣрено разстояние въ една линия; орждията се поставиха на разстояние на правъ изстрелъ; прислугата при орждията бѣше съставена отъ всичкитѣ действащи мѣрачи въ батарея и на тѣхъ бѣше предоставено да си избератъ мѣрачъ на орждието, който щѣше да бжде и неговъ началникъ. Следъ като се поставиха орждията на опредѣлената линия, всички офицери и подофицери се оттеглиха и прислугата остана сама. Бѣха дадени на разположение по 11 гранати на орждие, отъ които 10 за стрелбата и една за пробенъ изстрелъ. Даде се сигналъ да дадатъ пробнитѣ изстрели и следъ като се произведоха, отбелязаха се на една книга и я дадоха на мѣрачитѣ за ориентировка. Следъ това се даде втори сигналъ за изстрелване на десеттѣхъ изстрели. Времето бѣше опредѣлено.

При орждието на Видинската батарея за мѣрачъ бѣха избрали менъ; пробниятъ изстрелъ, даденъ отъ орждието по данни определени отъ менъ, бѣше попадналъ въ самия центъръ на мишенката, а следъ това и останалитѣ изстрели бѣха съсредоточени почти въ самия центъръ. За призъ за състезателната стрелба бѣха определени две значки — едната златна отъ лавровъ вѣнецъ съ две кръстосани орждия по срѣдата и съ надписъ „За отлична“ стрелба“ и другата сжщо такава, но по срѣдата вмѣсто орждия бѣше поставена сребърна граната. Едната бѣше първи, а другата втори призъ.

Следъ свѣршването на стрелбата, комисията състояща се отъ всичкитѣ батерейни командири, прегледа резултатитѣ и присъди на 2. Видинска батарея първия призъ, а на 4. Русенска — втория. Тукъ — още на мѣстото — бѣха обявени, че иматъ право да получатъ призоветѣ: отъ 2. Видинска батарея азъ, а отъ 4. Русенска — Коста Ванковъ отъ гр. Свищовъ и тѣ бѣха окачени на гърдитѣ ни лично отъ пратеника на Артилерийското управление. Освенъ това бѣхе произведени веднага въ чинъ младши подофицеръ.

Още презъ зимата въ 1878—79 г. батерейниятъ командиръ бѣше възложилъ на старшия офицеръ въ батареята щабсъ — капитанъ Хорава да ме подготвява за постѣпване въ Военното училище, въ София. И още отъ втората половина на ноемврий 1878 г. се начена подготовката ми по разнитѣ военни предмети: тактика, фортификация, артилерия и др. по програмата на юнкерскитѣ училища въ Русия. Въ тази подготовка вземаше участие и батерейниятъ командиръ.

Следъ като свѣршихме стрелбитѣ въ гр. Плѣвенъ, по заповѣдъ на по-високото началство, азъ и Коста Ванковъ, отъ 4. Русенска батарея, бѣхме командировани въ София, придружени отъ щабсъ — капитана Хорава, да постѣпимъ въ Военното училище.

Пѣтуването ни отъ Плѣвенъ до София стана съ батерейната кола, запрегната съ 4 артилерийски коня. Тогава нѣ-

маше нито желѣзница, нито автомобили, нито даже файтони. Това пѣтуване за менъ бѣше отъ особена важностъ, защото азъ, па и другарѣтъ ми, за прѣвъ пѣтъ пѣтувахъ по България. До тогава по-далечъ отъ Видинскитѣ лозя и отъ нѣкои поблизки до градѣтъ села не бѣхъ пѣтувалъ, затова пѣтуването презъ Балкана, а особено презъ месецъ май, ми направи грамадно впечатление и колкото да обичахъ България до тогава отъ патриотическото възпитание, което ни бѣше дадено въ училището отъ нашитѣ добри стари учители и добри и преданни на отечеството патриоти, сега още повече я обикнахъ, като видѣхъ нейнитѣ прелести. Не съмъ въ състояние да опиша чувствата си, които изпитвахъ тогава, когато видѣхъ за прѣвъ пѣтъ величественитѣ балкани.

Пѣтувахме отъ Плѣвенъ до София, презъ Орхание, за 2¹/₂ дена. Съ пристигането си, настаняха ни въ Военното училище, което се помѣщаваше тамъ, гдето сега е зданието на Военния клубъ, Картографическия институтъ и Военното книгоиздателство. Помѣщението се състоеше отъ 4 или 5 отдѣлни флигели, построени терасообразно отъ улицата „Царь-освободителъ“ до ул. „Оборище“. На другия день нашиятъ водачъ ни обяви, че трѣбва да се приготвяваме да държимъ изпитъ, но не за постѣпване въ училището, а за производство въ офицери, защото той, като билъ увѣренъ въ нашата подготовка, увѣрилъ по-високото началство, че непременно ще издържимъ изпитъ, като при това добави, че ние ще оправдаемъ неговата надежда и нѣма да го засраимъ. Видѣхме се въ твърде неловко положение и азъ му заявихъ, че ще се постареемъ, но че би било желателно да ни се даде малко повече време за подготовка. Той одобри това мое мнение и ни остави, като отиде нѣгде, отъ гдето следъ кжсо време се върна и ни заяви, че ни е дадено време за подготовката и че сж назначени трима офицери отъ училището да ни четатъ лекции. На другия день следъ това ни изведоха увѣренъ въ нашата подготовка и ни настаняха на квартира въ една стара турска кжша, тъкмо гдето е сега Австрийската легация. Поставени бѣха маса и черна дъска и още сжщия день наченахме да се готвимъ. Всѣкой день дохождаше по единъ офицеръ да ни чете лекции, излизяхме на полетона снимки и къмъ 1. юний трѣбваше да бждемъ готови за изпитъ. Изпитѣтъ ни стана между 1. и 5. юний предъ една комисия отъ офицери отъ училището, подъ председателството на Началника на училището и на 5. юний 1879 г. азъ и другаря ми отъ 4. Русенска батарея Коста Ванковъ бѣхме произведени отъ Руския Императорски Комисаръ въ България, Князь Дондуковъ-Корсаковъ, въ първи офицерски чинъ — прапорщици — съ назначение: азъ въ 5. Плѣвенската батарея, а Ванковъ въ 4. Русенска. И тъй, отъ 5. юний 1879 г. датира моята служба като офицеръ въ артилерията.

Два—три дена следъ производството ми, заминахъ въ триседмиченъ отпускъ въ Видинъ, при родителитѣ си, а следъ това къмъ 1. юлий се явихъ на служба въ 5. Плѣвенска батарея, която квартируваше въ гр. Плѣвень.

Сега ще се върна малко назадъ, за да се обяснятъ нѣкои работи. До като държахъ изпитъ за офицеръ, презъ това време се решаваше съдбата на България на Берлинския конгресъ, гдето германцитѣ се борѣха като лъвове да намалятъ България, колкото се може по-вече, за смѣтка на Турция, което обстоятелството ние, българитѣ, много скоро забравихме. Както е известно, отъ Северна България се образува отдѣлно княжество, васално на Турция, а отъ Южна България се създаде нѣкаква Източна Ромелия и се избра Князь Александъръ Батембергъ за пръвъ князь на България. Всички войсковы части, които се бѣха формирали при създаването на войската и оставаха въ така наречената Източната Румелия, трѣбваше да се разформиратъ, защото на тази, новообразуванa провинция, не позволяваха да държи редовна войска, а само милиция, затова 5. Чирпанска батарея, която квартируваше въ гр. Чирпанъ и 6. Сливенска, която квартируваше въ Сливенъ, бѣха премѣстени въ Княжеството, първата—въ Плѣвень, а втората—въ Шуменъ и получиха название, първата—5. Плѣвенска, а втората — 6. Шуменската батареи.

По този начинъ къмъ есента на 1879 г. въ България имаше следующето количество артилерия: 1. Софийска батарея, квартируваща въ Самоковъ, а после въ София, 2. Видинска—Видинъ, 3. Търновска—Търново, 4. Русенска—Русе, 5. Плѣвенска—Плѣвень и 6. Шуменска—Шуменъ. Имаше още: една обсадна рота, квартируваща въ г. Русе, състояща се отъ нѣколко 24 фунтови дълги медни орждия и нѣколко 6 дюймови обсадни мортири, една конна батарея — въ София и една, така наречена тогава, скорострелна, състояща се отъ осемъ шестистволни картечници — въ Плѣвень. Тия две батареи скоро бѣха разформировани. Освенъ батареитѣ, поменати по-горе, имаше още единъ огнестреленъ складъ въ Плѣвень и единъ такъвъ въ Русе съ клонъ въ Разградъ и най — после бѣше турнато начало за създаването на единъ Артилерийски арсеналъ въ Русе, като първоначално бѣше формирана Артилерийска работилница. Тамъ квартируваше и Артилерийското управление, начело съ началника на артилерията, полковникъ Лесовой.

Следъ пристигането ми въ Плѣвень и явяването ми на командира на батареята, начена се моята служба като офицеръ.

Батареята бѣше наскоро пристигнала въ Плѣвень и по нѣмание на казарма бѣ разквартирована по ханищата и частни къщи въ горната част на града. Батареята бѣше осемъ-орждейна съ по две двеколесни зарядни ракли на орждие. Командирътъ на батареята бѣше капитанъ Хорава, а офицеритѣ

бѣха: щабсъ—капитанъ Халмицки, русинъ, пряпорщикъ Павелъ Пановъ, сега покойникъ, отъ българското Военно училище и азъ. Долнитѣ чинове бѣха българи, въ голѣмото си болшинство отъ Южна България, само подофицерскитѣ съставъ бѣха руси. До есента на 1879 г. учение се произвеждаше твърде малко, повече времето се употребяваше за домакинското устройство на батареята. Въ края на юлий посрещаме Князь Батемберга, който отиваше въ София, следъ като бѣше встъпилъ на българския перстолъ и положилъ клетва предъ Великото Народно Събрание въ Търново. Тогава пръвъ пътъ видѣхъ Князь Батемберга; бѣхъ назначенъ за ординарецъ при почетния караулъ. Князътъ бѣше младъ, високъ, хубавъ човѣкъ, съ великолепно черна брада. Той се придружаваше отъ своята свита, въ която помня само капитанъ Ползиковъ, русинъ и пряпорщикъ Увалиевъ, българинъ отъ Софийското Военно училище. Това бѣше едно отъ по-голѣмитѣ събития презъ годината въ батареята. Следъ заминаването на Княза за София, животътъ на батареята начена *своето нормално течение*.

Въ втората половина на месецъ септемврий въ батареята стана едно събитие, което заслужава да се отбележи.

Следъ като се отдѣли Южна България отъ Северна, войницитѣ, съ които бѣше комплектувана батареята, и които по-вечето бѣха отъ Южна България, наченаха да проявяватъ недоволство, че ги държатъ още на служба, а не ги уволняватъ, защото тѣ не били вече отъ Северна България, а отъ Южна и, следователно, не сж длъжни да служатъ тукъ. Тази тѣхна претенция отъ начало се прояви слабо и нерешително, но, вижда се, че имаше нѣкой да ги учи на това, защото единъ день около 10—15 души, по-смѣли, заявиха на насъ българскитѣ офицери своитѣ претенции. На рускитѣ офицери не смѣяха да заявятъ. Доложи се за това на батареиния командиръ и той ни поръча да употребимъ всичко, за да ги убедимъ да останатъ да служатъ, до като дойдатъ младитѣ войници, безъ обаче да имъ казвахме, че той знае за тѣхното заявление. Ние съ покойния Пановъ употребихме всичко, каквото можеше да се направи, но тѣ останаха непреклонни. Тогава се намѣси и батареиниятъ командиръ, но резултатътъ бѣше сжщия. Трѣбва да забележа, че никакви насилия и незаконни действия не се проявиха отъ наша страна, защото чувствувахме, че войницитѣ бѣха прави. Това е първия и последния войнишки бунтъ, ако може да се нарече такъвъ постѣпката на войницитѣ отъ батареята, въ моята офицерска служба.

Следъ като се донесе за случката въ Артилерийското управление, въ скоро време последва разпореждане да се преведатъ отъ другитѣ батареи войници за попълване батареята, които наскоро пристигнаха, следъ което румелийцитѣ, така ги казваха вече, се уволниха и батареята се успокои и продължаваше своя нормаленъ животъ. Както казахъ по-горе,

батареята бѣше разквартирувана въ градътъ, по нѣмане на казарми, затова батареиният командиръ реши да построи казарма и конюшня за батареята отъ собствени на батареята пари. Малко обяснение: на батареята се отпускаха сръдства за издържане, по окладитъ за военно време, и батареята още бѣше въ воененъ съставъ. Хранителнитъ припаси и фуража бѣха много евтини, така щото отъ отпускания окладъ оставаха голѣми суми, които съставляваха собственостъ на батареята. Именно отъ тия суми се построи казарма и конюшня за батареята на отпусканото отъ общината мѣсто; то бѣше приблизително въ мѣстността срещу сегашния хотелъ „Търновски“ въ Плѣвенъ. Такива пари имаше въ всичкитъ батареи, които, скоро следъ като ние построиохме казарми въ Плѣвенъ, прибраха въ Главното Артилерийско управление въ Русе и които послужиха отсетнѣ да се построи въ 1883 г. въ Русе Артилерийски арсеналъ, който до тогава бѣше Главна Артилерийска работилница.

Презъ месецъ ноемврий с. г. излѣзна първото „Временно положение за Българската войска“ и веднага следъ излизането му се пристъпи къмъ постепенно устройство на войската, споредъ това положение.

Батареитъ се преформираха въ четири орждейни, въ положението бѣха предвидени деветъ чина за офицеритъ, които сѣществуватъ и днесъ, на основание на което отъ 1. ноемврий 1879 г. ние бѣхме преименовани въ подпоручици. Сѣщо отъ тази дата се увеличи и заплатата ни, която до сега бѣше 125 лева месечно, а стана 175.

До сега нищо не споменахъ за формата на облеклото въ артилерията. Отъ начало тя бѣше: черъ коженъ калпакъ, за офицеритъ отъ астраганена кожа, съ червено трижълно дъно, на което трижълния езикъ бѣше пришитъ отъ лѣвата страна на калпака и съ жълтъ металически кръстъ отпредъ, както у опълченцитъ; тъмнозеленъ двубортенъ мундиръ, сѣщо като артилерийския мундиръ, който до скоро бѣше въ употребление, но съ отложенъ вратникъ съ черни кадийяни петлици и безъ талия. а съ наборка отдире, като гимнастически ризи и червенъ поясъ съ черни кадийяни ивици, както пояситъ, които до скоро носѣха стражаритъ, сини панталони съ по единъ червенъ лампасъ отъ страни, чизми и шинелъ, споредъ сегашнитъ образци, а сабля кавказки образецъ на лакирована портопея презъ рамо.

Следъ 1. ноемврий 1879 г. и формата се малко измѣни, като лампаситъ се изхвърлиха, дъното на калпака стана кржгло —езикътъ се махна—мундирътъ стана съ талия въ гърба, съ права яка и съ шестъ копчета отдире. Всичко останало се запази.

Къмъ първитъ числа на месецъ ноемврий дойдоха новобранцитъ въ батареята. Тѣхното обучение бѣше възложено

на подпоручикъ Павелъ Пановъ, а азъ бѣхъ назначенъ да завеждамъ учебната команда. Занятията се произвеждаха подъ общото ръководство на батареиния командиръ, а ездачитъ се завеждаха отъ старшия офицеръ капитанъ Хелмици.

Минаха зимнитъ занятия и батареята се подготви за общо обучение, когато презъ мартъ се получи заповѣдъ отъ Артилерийското управление, батареята да се готви за походъ, за щото скоро ще последва разпореждане да замине за гр. Шуменъ на постоянно мѣстоквартируване. И действително, не се мина много и батареята получи предписание да предаде орждията въ Плѣвенския огнестреленъ складъ, а съ хората, конетъ, заряднитъ ракли, сбруята, обоза и всичко домакинство да замине за гр. Шуменъ, като по пътя се отбие въ Разградъ, гдето ще получи, за въоръжение, 8·7 см. далекобойни орждия, круповска фабрикация, вземени отъ турцитъ въ освободителната война. Батареята тръгна отъ Плѣвенъ къмъ сръдата на месецъ априлъ 1880 г. и следъ седемдневно пътуване пристигна въ Разградъ, за да получи назначенитъ за нея орждия и, следъ като се превъоръжи, да замина за Шуменъ. Но какво бѣше нашето очудване, а особено онова на батареиния командиръ, които се гордѣхме и радвахме, че ще се въоръжимъ съ модерни орждия, когато видѣхме, че орждията стоеха въ склада съвършено непоправени и бѣше абсолютно невъзможно да се работи съ тѣхъ. Следъ като се донесе за това въ Артилерийското управление, получи се заповѣдъ да заминемъ за Шуменъ безъ орждия и тамъ да чакаме друго разпореждане. И тѣй, ние, които се бѣхме приготвили да влѣземъ въ Шуменъ съ нови, сравнително, орждия, пристигнахме въ този градъ като обозна команда, безъ орждия.

Въ този градъ, по разпореждането на Артилерийското управление, бѣше решено да се събератъ всичкитъ батареи, квартируващи по отдѣлно въ разни градове въ Северна България и когато ние пристигнахме, тамъ вече бѣха събрани всички батареи, освенъ Видинската, която пристигна нѣколко дена по-късно. Тукъ, въ Шуменъ, бѣха събрани: 2. Видинска батарея, 3. Търновска, 4. Русенска, 5. Плѣвенска и 6-а Шуменска. Всички се настаниха въ турскитъ артилерийски казарми и въ Топхането.

И така, презъ месецъ май 1880 г. въ Шуменъ се събра всичката българска артилерия, съ изключение на 1. Софийска батарея, която остана на старото си мѣстоквартируване.

Преди да почна описанието на службата си въ Шуменъ и на по-нататъшното развитие на артилерията, считамъ за нужно да се отклони за малко отъ предназначения планъ и да изложя накратко политическото положение въ страната презъ това време.

Нашето пристигане въ Шуменъ съвпада съ голѣмото разбойническо движение, устроено отъ турското население въ из-

точния край на Княжеството. Тукъ бѣше събрана почти цѣлата българска войска, на която бѣше възложено да потуши разбойничеството, което бѣше се преобърнало почти въ формено възстание. Дружинитѣ, по ротно, бѣха разквартировани по селата, бѣше обявено военно положение и военноположителни сѣдилища функционираха усилено. Много села, въ които се откриваха ятаци и се констатираше, че сѣ давали храна и подслонъ на разбойниците, биваха изгаряни. Въобще, мѣрките бѣха много строги и дадоха блѣстящи резултати—къмъ есента на 1880 г. разбойничеството бѣше прекратено.

Сега да се върнемъ пакъ на службата ми въ артилерията. Въ началото на юний всички батареи излѣзнаха на лагеръ въ „Кабиюкъ“, старъ турски коненъ заводъ, гдето днесъ сѣщо е Държавенъ такъвъ. Въ този заводъ имаше стари постройки за хора и коне, и батареитѣ се разположиха така: конетѣ и всичкитѣ домакински служби въ помѣщенията, а хората съ оржидията на общъ лагеръ въ полето.

5. Плѣвенска батарея, която, както казахъ по-горе, бѣше дошла въ Шуменъ безъ оржидия, замина за Плѣвенъ въ цѣлия си съставъ, отново да се въоръжи съ старитѣ си 4-фунтови оржидия и се върна въ Шуменъ въ лагера едва къмъ втората половина на юлий месецъ. Едвамъ сега се почна обучението на батареята, която трѣбваше да се подготви за предстоящитѣ практически стрелби. Обучението вървѣше усилено и къмъ края на месецъ августъ се произведоха стрелбитѣ; тѣ бѣха само учебни и твърде малко — само 4 на батарея.

Къмъ 1. септемврий трѣбваше да напустнемъ лагера и да се пренесемъ въ градътъ, въ казармитѣ, но къмъ края на августъ се получи заповѣдь да останемъ на лагеръ, докато пристигне въ Шуменъ *Негово Височество Князътъ*, който щѣше да посети, за пръвъ пѣтъ, този градъ. Въ края на августъ посрещнахме *Княза*, показахме му учение, а следъ това и малки едностранни маневри съ Шуменската дружина въ мѣстността на североизтокъ отъ града, около укрепленieto „Московъ-табия“. Това бѣха първитѣ маневри, въ които взехъ участие, защото бѣше се така случило, че една отъ батареитѣ, които взеха участие въ тия маневри, въ *Височайше* присѣствие, бѣше и 5. Плѣвенска батарея.

Следъ заминаването на Княза, батареитѣ се прибраха въ казармитѣ и се начена подготовлението за зимнитѣ занятия, обаче въ това време се получи заповѣдь, отъ събранитѣ въ Шуменъ батареи да се формира артилерийски полкъ. Това бѣше първата крупна артилерийска единица, която се формираше въ българската войска. Полкътъ се формира отъ гореизброенитѣ батареи, като се формира още една батарея, която се нарече първа батарея въ полка. И тъй, въ началото на есента 1880 г. се формира артилерийски полкъ, състоящъ се отъ шестъ батареи, отъ които първитѣ три бѣха съ 9-фун-

тови, а последнитѣ три—съ 4-фунтови оржидия. Първа и втора батареи бѣха съ стоманени, а останалитѣ съ медни оржидия, всички руска фабрикация отъ Брянския заводъ. Въ сѣщото това време въ София се формира едно артилерийско отдѣление отъ три батареи, което получи название „Софийско артилерийско отдѣление“.

За командиръ на артилерийския полкъ бѣше назначенъ командирътъ на 2. Видинска батарея, капитанъ Николай Андреевичъ Леоновъ, понеже нѣкои отъ командиритѣ на другитѣ батареи бѣха старши отъ него, то произлѣзна незадоволствие отъ това назначение и затова нѣкои отъ тѣхъ се уволниха и вмѣсто тѣхъ дойдоха отъ Русия други офицери за командири на вакантнитѣ батареи. Командирътъ на полка бѣше произведенъ въ чинъ „подполковникъ“, а нѣкои отъ батареитѣ—въ чинъ „майоръ“.

Още съ формирането на полка азъ се удостоихъ да бѣда назначенъ за полкови адютантъ. Положението ми бѣше извънредно трудно. Канцеларията се помѣщаваше въ една стара турска кѣща, до квартирата на полковия командиръ. Писари имаше само двама руски войници, нѣмаше никакво помагало, всичката преписка се водѣше на руски езикъ. Съ една дума, азъ встѣпихъ въ длѣжността съвършено неподготвенъ, но благодарение, че полковиятъ командиръ бѣше единъ разбранъ човѣкъ, макаръ и доста нервозенъ, работата полека-лека, съ неговата помощъ, трѣгна и азъ скоро свикнахъ съ нея. Въ изпълнението на адютантската длѣжностъ много ми помогна съчинението на щабсъ—капитанъ Зайцовъ „Руководство для адютантовъ *отдѣльной части*“. Полково домакинство нѣмаше, то бѣше по батареино, затова и нѣмаше въ щаба на полка другъ офицеръ, освенъ менъ. Отъ 1. януарий 1881 г. се даде на полковия щабъ по-широка функция. Полека-лека начена да се съсредоточава домакинството на полка въ полковия щабъ, назначи се ковчежникъ, увеличи се съставътъ на писарския персоналъ. Въобще, полкътъ начена да получава истинска полкова физиономия. Презъ зимата на 1880—81 г. занятията се водѣха въ всѣка батарея по отдѣлно и на основание общитѣ рѣководни указания, които се даваха отъ командира на полка.

Презъ сѣщата 1880 г. постѣпиха въ полка нѣколко души млади офицери отъ втория випускъ на Софийското Военно училище.

Презъ 1881 г. полкътъ продължаваше да се формира. Презъ тази година въ него нищо особено не стана, освенъ че постѣпиха още офицери българи. Тѣ бѣха свѣршившитѣ Елисаветградското кавалерийско училище. Отъ тѣхъ, следъ като се попълниха, колкото имаше тогава въ войската кавалерийски части, останалитѣ се назначиха на служба въ артилерията:

по-голямата част въ артилерийския полкъ, а по-малката — въ Софийското артилерийско отделение. Някои от тия офицери въ последствие се преведоха обратно въ кавалерията, но повечето от тях останаха въ артилерията и бяха много добри артилеристи. От тях сж бившите полкови командири запасните полковници: Бъчеваровъ, Кадановъ, Карахордиевъ, Вариклечковъ, Перниклийски, сега зап. генералъ и др.

Въ началото на 1882 г. командирътъ на полка, подполковникъ Леоновъ, се уволни и си замина за Русия, гдето скоро следъ това почина. Богъ да го прости и вѣчна му память! Заедно съ него се уволниха и някои отъ батареини командири, въ това число и моя батареенъ командиръ, капитанъ Хорава; вмѣсто тяхъ дойдоха други руски офицери.

Дълго време полкътъ стоеше вакантенъ. Командуваше се временно отъ старшиятъ батареенъ командиръ. Едва къмъ края на годината се назначи за командиръ на полка полковникъ Мусницки, който до тогава бѣше командиръ на Софийското артилерийско отделение. Това бѣше единъ съ напреднала възраст руски офицеръ, съ слаба енергия и нищо особено не прояви презъ време на командуването на полка. Следъ лѣтните занятия имаше стрелби въ полка. Тѣ се произвеждаха въ мѣстността около Кабиюкъ при Шуменъ. За ръководението имъ бѣше командированъ отъ Артилерийското управление Помощника на Инспектора по стрелковата частъ въ Артилерийското управление, полковникъ Рещетинъ. Това бѣше единъ твърде сериозенъ офицеръ, съ академическо образование и авторъ на нѣколко съчинения по артилерията. Той внесе много ново въ стрелбата. Отъ него научихме много работи по стрелбата, които до тогава незнаехме.

Презъ месецъ августъ сжщата година имаше сборенъ лагеръ съ пехотата при с. Марашъ до Шуменъ. Въ този лагеръ бѣха събрани: 7. Преславски и 8. Приморски пехотни полкове, артилерийския полкъ и кавалерията, които квартируваха въ Шуменъ. Тукъ бѣха дошли и юнкерите отъ Софийското Военно училище, които подлежаху на производство, което трѣбваше да стане на 30. августъ, Имения день на Княза.

Още презъ юлий излѣзна заповѣдь, съ която се заповѣдваше да се формира една 87 см. далекобойна батарея. За командиръ на тази батарея се назначаваше полковникъ Рещетинъ, за когото поменавамъ по-горе, а за субалтори се назначаваха: отъ Софийското артилерийско отделение подпоручикъ Гергиновъ, сега покойникъ и отъ Артилерийския полкъ азъ. Тази батарея се наричаше „Далекобойна 9 см. батарея“.

Около 10. августъ се начена формирането на тази батарея. Ние съ батареиния командиръ двама наченахме тази работа, подпоручикъ Гергиновъ още не бѣше пристигналъ. Коня и хора трѣбваше да получимъ отъ полка, а орджия,

обозни кола, сѣруа и всичко друго трѣбваше да получимъ отъ Артилерийската работилница въ Русе и отъ Артилерийския складъ въ Разградъ. Следъ като получихме хората и конетѣ, заминахме за Разградъ, отъ гдето получихме сѣруята и следъ това въ Русе, за да получимъ орджията. Работата трѣбваше да се извърши бърже, за да може батареята къмъ 18. августъ да пристигне въ лагера при с. Марашъ до Шуменъ и да се подготви, за да може да произведе поне една стрелба въ Височайше присѣствие, затова ние работѣхме твърде усилено и почти всичката работа падна върху менъ, но успѣхме и на 28. августъ, въ присѣствието на Князь Батембергъ, батареята произведе една учебна стрелба, паралелно съ една 4-фунтова батарея отъ Артилерийския полкъ. Искаше се да се покаже нагледно преимуществото на далекобойните крупоски орджия предъ медните и резултата излѣзна блѣстящъ. При производството на тази стрелба стана нѣкакво недоразумение между висшето началство, та командирътъ на артилерийския полкъ, полковникъ Мусницки, бѣше арестуванъ, по Височайше повеление, на 24 часа. Азъ си обяснявамъ, че това бѣше нарочно скроено, за да може да накаратъ полковника Мусницки да си даде оставката, защото бѣше старъ, както казахъ и по-горе и искаха по този начинъ да се отърватъ отъ него, но при все това целта не се постигна, защото Мусницки остана да служи до края на годината и чакъ въ началото на 1883 г. биде уволненъ.

На 30. августъ с. г., именния день на Княза, стана производството на първия випускъ въ чинъ „поручикъ“, въ това число бѣхъ и азъ и на юнкерите отъ 3. випускъ въ първи офицерски чинъ.

Презъ месецъ септемврий частите се прибраха на зимните си квартири, а на нашата „9 см. далекобойна батарея“ бѣше определено да квартирува въ гр. Никополъ. Батареята престоя нѣколко дена въ Шуменъ и следъ това замина, по сухо, за Русе, отъ гдето, следъ като престоя известно време, за да се комплектува окончателно въ домакинско отношение, въ края на септемврий замина за гр. Никополъ, по Дунава, съ параходъ отъ Българската Дунавска флотилия. Въ Никополъ батареята се установи въ турските казарми, въ крепостта, които бѣха наскоро ремонтирани, но които далечъ неотговаряха на нуждите на батареята, затова доста работа ни се отвори, за да се устроимъ и да почне батареята своя нормаленъ животъ.

Презъ ноемврий дойдоха новобранците и се почна обучението имъ. Азъ бѣхъ старши и единственъ офицеръ въ батареята. Скоро, обаче, следъ пристигането на батареята въ Никополъ, пристигнаха още двама младши офицери, а именно: подпоручикътъ Сжбевъ, сега зап. полковникъ и Захариевъ, отъ Елисаветградския випускъ, отдавна покойникъ.

Презъ зимата батареиният командиръ, полковникъ *Решетинъ*, устрои специални вечерни занятия съ офицеритъ, на които занятия научихме много работи по теорията на стрелбата. Презъ това време пристигна и единъ руски офицеръ отъ Русия капитанъ Ивановъ, който бѣше назначенъ за старши офицеръ въ батареята. На него бѣше възложено общото ржководство на занятията въ батареята, но той, като новъ и още незапознатъ съ нашитъ работи, бѣше предоставилъ всичко на насъ, българскитъ офицери, и работата вървѣше отлично.

Презъ февруарий 1883 г. азъ бѣхъ назначенъ за младши адютантъ въ Артилерийското управление въ гр. Русе, за кждето веднага заминахъ презъ Свищовъ и Бѣла и поехъ новата си длъжностъ. Скоро следъ като приехъ длъжността, бѣхъ командированъ съ една команда, състояща се отъ една четириколесна патронна кола, за возене пехотни патрони, една двуколесна зарядна ракла приспособена за возене 8·7 см. снаряди за круповскитъ орждия и петъ магарета съ обикновени дървени самари, натоварени съ по два сандѣка съ пехотни патрони. Колата и раклитъ бѣха изработени въ Артилерийската работилница въ Русе. Възложено ми бѣше да произведа единъ походъ отъ Русе презъ Арабаконакъ до София и да държа бележки, които, следъ пристигането си въ София, да представя въ Военното министерство, а следъ това да продължа похода си обратно за Русе, но по другъ маршрутъ, а именно: София, Берковица, Враца, с. Камено поле, Чомаковци, Плѣвень, Русе. Този походъ се продължава близо месецъ. Съ тия изпитания се искаше да се установи единъ образецъ патронни кола за пехотата и зарядна ракла за 8·7 см. орждия, съ които предстоеше да се превъоръжи, въ скоро време, частъ отъ артилерията. Отъ тѣхъ се проектираше да се направятъ едно голѣмо количество, за да послужатъ за формиране на артилерийски паркове при мобилизация. Резултатитъ отъ изпитанието бѣха добри, защото скоро следъ моето завръщане въ Артилерийската работилница наченаха да приготвяватъ такива кола. Само изпитанията съ магаретата не дадоха добри резултати и Артилерийското управление се откажа отъ идеята—да си послужи съ тѣхъ.

Въ началото на месецъ май 1883 г. Началникътъ на Артилерията, генералъ-майоръ Лесовой, се уволни и вмѣсто него бѣше назначенъ командира на 9 с. м. далекобойна батарея, полковникъ Решетинъ. Презъ сѣщата година азъ бѣхъ командированъ въ Русия, въ гр. Николаевъ, гдето получихъ около 40 орждия 7·5 и 8·7 с. м. круповски, които бѣха вземени отъ турцитъ въ освободителната война, съ които щѣше да се превъоръжи частъ отъ нашата артилерия. Орждията бѣха само съ предници, безъ конска сбруя, безъ зарядни ракли и безъ принадлежности и въ добавъкъ непоправени. Всичко това трѣбваше да се извърши въ Артилерийската работилница въ Русе,

което можа да се довърши едвамъ на края на годината. Командировката ми въ Русия въ 1883 г. бѣше първата ми задгранична командировка, ако може да се нарече такава, защото руситъ считаха тогава командировкитъ въ Русия като такава въ България и не правѣха разлика между тѣхъ. Азъ заминахъ въ Русия въ форма, съ руския параходъ направо отъ Русе за Одеса. Тамъ се явихъ въ Артилерийското управление на Одеския воененъ окръгъ и се представихъ на Началника на Артилерията, генералъ Фелеймоновъ, който ме прие твърде радушно и даде заповѣдь да ми се оказватъ всички съдействия по изпълнение на моята мисия. До Николаевъ пътувахъ съ параходъ по Черно море; и на парахода ме третираха като офицеръ отъ руската армия. Благодарение на съдействието на всички чинове отъ склада въ Николаевъ, гдето бѣха орждията, азъ скоро си свършихъ работата и отпътувахъ обратно, като оставихъ материалитъ да се експедира отъ склада. Иначе и не можеше да бѣде, защото азъ бѣхъ изпратенъ да извърша тѣзи работи самичекъ безъ никакъвъ помощникъ.

Презъ тази година Артилерийската работилница въ Русе бѣше разширена и преобърната въ Артилерийски арсеналъ. Откриването на арсенала стана тържествено съ молебень и вечерята има балъ, на който бѣха поканени всичкитъ по-първи семейства отъ Русе. Бѣше поканенъ и Началникътъ на гарнизона на отсрещния ромънски градъ Гюргево, кавалерийскиятъ полковникъ Арионъ, за довеждането на когото бѣха изпратили менъ.

Следъ като се завърнахъ отъ Русия, още сѣщата година презъ месецъ юлий бѣхъ преведенъ отново въ Шуменъ въ артилерийския полкъ, гдето прослужихъ до началото на 1894 г.

И тъй, азъ, следъ кжсо време, което прекарахъ въ службата на нестроева длъжностъ, пакъ се върнахъ въ строя и въ частта, въ която бѣхъ почналъ службата си като офицеръ.

До като бѣхъ на служба въ Русе, предлагаха ми да се преведа на служба въ кавалерията, като ме назначатъ въ конювая, сегашния Лейбъ-Гвардейски полкъ, защото това било желанието на Княза, но не настояваха и ми казаха, че, ако предпочитамъ да служа въ артилерията, то да заява безъ стѣснение. Азъ поблагодарихъ за честта, която ми се правѣше, но помолихъ да ме оставатъ въ артилерията, защото тамъ съмъ наченалъ службата, тамъ искамъ и да я свърша; тѣ уважиха молбата ми и ме оставиха.

Презъ сѣщата 1883 г. дохожда въ Русе Кралъ Миланъ, да връща визита на нашия Князь. Батареята, въ която служехъ въ артилерийския полкъ, бѣше командирована въ Русе, за да вземе участие въ посрещанieto на Краля. И тукъ бѣхъ назначенъ за ординарецъ при Краля, при почетната рота.

Въ началото 1884 г. стана преобразование въ войската, а тъй сѣщо и въ артилерията. Въ тази последната се фор-

мираха нови части, а именно: артилерийският полк се преименува в „2. Артилерийски полк“, а отъ Софийското артилерийско отделение се сформирова „1. Артилерийски полк“, който стана шефски и носеше название: „Първи Артилерийски на Неговото Височество Князь Александър I. полк“. Както е известно, Софийското артилерийско отделение беше съ три батареи, за да стане полк, придаде се къмъ него 9 с. м. далекобойна батарея отъ Никополъ и сформироваха се още две батареи. Това беше едно отъ крупнитъ формирования въ артилерията тогава. Всичкитъ 4-фунтови орждия се извадиха изъ употребление и на въоръжение останаха 7·5 и 8·7 с. м. стоманени круповски орждия, докарани отъ менъ отъ Николаевъ и 9-фунтовитъ. Батареитъ бѣха въоръжени тъй: 1. и 2. батареи 8·7 с. м. стоманени круповски орждия, 3. батарея съ 7·5 с. м. сжция образецъ, а останалитъ три батареи — 4., 5. и 6. съ 9-фунтови, — едни стоманени, а други медни орждия.

И тъй, въ началото на 1884 г. въ България се формироваха два артилерийски полка по шесть, всичко дванадесетъ батареи. Презъ тази година особено нѣщо въ артилерията не стана, освенъ че къмъ есента се уволни Началника на Артилерията, полковникъ Решетинъ и вмѣсто него дойде отъ Русия полковникъ Арсениевъ; тъй сжщо се уволни и командирътъ на 2. артилерийски полкъ, полковникъ Мусницки и вмѣсто него дойде отъ Русия полковникъ Ляпуновъ, единъ съ срѣдна възраст офицеръ, енергиченъ и твърде деятеленъ. Презъ сжщата година се уволниха и нѣколко отъ старитъ батареини командири и вмѣсто тѣхъ, сжщо отъ Русия, дойдоха по-млади, между тѣхъ имаше и двама капитани, които дойдоха като старши офицери.

Моятъ новъ батареенъ командиръ беше майоръ *Лавдовски*, офицеръ отъ Киевската крепостна артилерия, вследствие на което беше слабо подготвенъ по службата въ полската артилерия, затова всичката подготовка на батареята, по строя, беше възложена на менъ, който бѣхъ старши офицеръ въ батареята, а той се занимаваше само съ домакинската частъ.

Шуменскиятъ гарнизонъ презъ 1884 г., даже отъ по-рано, беше единъ отъ най-големитъ гарнизони въ България. Беше по-голямъ отъ Софийския. Презъ тази година въ гарнизона се откри воененъ клубъ; той беше въ срѣдата на източната пехотна казарма, на „Куширъ“, тъй се наричаше тогава улицата въ Шуменъ, която води сега къмъ гарата. При отварянето на клуба стана единъ инцидентъ, за който намирамъ, че би трѣбвало да спомена. Имаше обща вечеря въ клуба, по случай откриването му, а следъ вечерята беше назначенъ балъ. Балътъ, споредъ програмата, трѣбваше да се открие съ хора, обаче, разпоредителтъ съ танцитъ, който беше руски офицеръ, ако не се лъжа, единъ отъ ескадроннитъ командири отъ 2. коненъ полкъ, отмени хорото, като откри бала съ валсъ; българскитъ офицери се видѣха обидени отъ това произволно

разпореждане на руския офицеръ и въ знакъ на протестъ, никой отъ тѣхъ не взе участие въ танцитъ, а тѣ бѣха болшинство и това се забеляза. Стана скандалъ и бала не се състоя. По този въпросъ станаха много пререкания и въ всичко обвиняваха старшитъ български офицери, а най-много насъ, артилериститъ, които се считаха за инициатори, което не беше вѣрно. За разучването на въпроса и за неговото уравниение беше командированъ отъ София Началникътъ на артилерията, полковникъ Арсениевъ, който въ кжсо време го проучи и му турна край, като на насъ, артилериститъ, той обяви своето порицание, понеже се считахме за инициатори, защото неможеше да се не даде вѣра на рускитъ офицери и съ това се приключи инцидента. Само че презъ цѣлия почти сезонъ никакви забавления не се даваха въ клуба.

Презъ зимата на 1884—85 г. занятията въ полка вървѣха по програма, дадена отъ новия командиръ на полка. Тѣ бѣха по-правилни и по-целесобразни, имаше вече и зимни занятия съ офицеритъ, които до тогава почти, че не се произвеждаха. Тия занятия бѣха повече по артилерията, тактическитъ занятия бѣха малко застъпени.

Презъ пролѣтта и лѣтото на 1885 г. батареитъ се подготвяха за произвеждане на практическата стрелба, върху която сжщо беше обърнато особено внимание. А, разбира се, и полковиятъ командиръ беше новъ и началникътъ на артилерията сжщо беше новъ и двамата надѣхрани съ новитъ вѣяния по стрелбата, проявени въ Франция, които вѣяния искаха да се насадятъ и въ нашата артилерия. Презъ тази година, следъ като се свършиха стрелбитъ, които се произведоха около Шуменъ, близо до градътъ, споредъ досегашния редъ, въ началото на августъ нѣкои отъ батареитъ бѣха разпратени въ Варна, Русе и Търново, за съвмѣстни занятия съ пехотата, които занятия къмъ 20—25. августъ трѣбваше да се свършатъ и батареитъ да се върнатъ въ Шуменъ, за да излѣзнатъ на лагеръ при с. Марашъ, близо до р. Камчия, за маневри съ 7. Преславски и 8. Приморски полкове, които бѣха събрани въ този лагеръ, а така сжщо и да отпразднуватъ имения день на Князь Батембергъ, който сжщо щеше да дойде въ лагера. Маневритъ се произведоха, около Шуменъ; отначало двустранни, а къмъ края едностранни съ обозначенъ противникъ. На нѣкои отъ тия маневри присѣтствува и Князьтъ, който пристигна въ лагера на 28. августъ.

На 30. августъ 1885 г. стана въ Марашкия лагеръ голямо тържество по отпразднуването имения день на Князь Батембергъ. Освенъ войсковитъ части взеха участие и градътъ Шуменъ съ всичкитъ си официални лица, а така сжщо и много народъ отъ околнитъ на лагера села, даже имаше и една депутация отъ Източна Румелия, състояща се отъ Захари

Стояновъ, Д. Ризовъ и капитанъ Паница. Имениятъ день на Княза за пръвъ път се празнуваше тъй тържествено въ Марашкия лагеръ. Сутринта имаше молебень и парадъ на всичкитъ войскови части, събрани въ лагера, на пладне официаленъ обедъ, на който бѣха събрани повече отъ 4—500 души, защото бѣха поканени не само по-първитъ хора отъ гр. Шуменъ, но и такива много отъ околнитъ села. Вечерята имаше заря съ церемония, после която вечеря, пакъ официална, но съ много по-малко гости, преимуществено военни. Но най-важното, което стана този день, това бѣше голѣмо производство на офицери въ по-горенъ чинъ, между които бѣха произведени въ чинъ „капитанъ“ всичкитъ български офицери отъ първи випускъ, въ това число и азъ. Следъ вечерята имаше ре-сепция, на която Княза разговаря съ много отъ поканенитъ, въ това число и съ менъ. Разговора не бѣше голѣмъ, но пъленъ съ значение, което тогава не можеше да се предугади, но отпосле се разбра. Князътъ дойде при менъ, ржвува се, поздрави ме съ производството и ми каза: „Скоро ще получите батарея“. Тѣзи думи ми направиха тогава впечатление, като една обикновена любезност, безъ да подозирамъ ни най-малко, че тѣ така скоро ще се сбжднатъ, защото читателтъ отъ по-нататъшното развитие на събитията ще види, че тѣ се сбжднаха равно следъ 15 дена.

На другия день, 31. августъ, сутринта, Князътъ си замина за Варна и ние, офицеритъ отъ коннитъ части и нѣкои отъ пехотата ходихме на коне да го изпращаме до гара Каспичанъ, а вечерята полкътъ се прибра въ казармитъ, за да почне на другия день, първи септемврий, увольнението на изслужилия вече срока на службата наборъ.

Уволнението стана; даде се на батареитъ три дена почивка, които се употрѣбиха въ привежданието на батареитъ въ редъ, следъ което се почнаха зимнитъ занятия, но събитията ни готвѣха други занятия. На 6. септемврий, като гръмъ отъ ясно небе, се разнесе новината, че е обявено съединението на Южна съ Сѣверна България. Не се мина много — още на следующия день — и се получи заповѣдъ за обща мобилизация, която почна веднага. Два дена следъ обявяването ѝ, наченаха да пристигатъ запаснитъ войници, а следъ малко и реквизиционнитъ коне. Мобилизацията се произвеждаше споредъ планъ, съставенъ сега на бърза ржка, защото въ батареята нѣмаше никакъвъ мобилизационенъ планъ, па не само въ батареята, въ която служехъ азъ, а въ всичкитъ батареи, па и въ самия щабъ на полка не бѣха даже мислили за подобно нѣщо. Когато попитахъ батареиния си командиръ, какъ ще става мобилизацията, той ми отговори, че ще я правимъ отъ днесъ за утре и споредъ обстоятелствата, защото, призна ми се той, никога не се е мислило, че ще бждемъ принудени тъй

скоро, едва следъ шесть години отъ сществуването на армията, да правимъ мобилизация.

Мобилизацията бѣше въ най-голѣмия си разгаръ, — ще трѣбва да е било около 9. или 10. септемврий, когато се получи известието, че всичкитъ руски офицери, по заповѣдъ на тѣхното правителство, си даватъ оставкитъ. Щомъ стана това, веднага последва разпореждане батареитъ да се предадатъ на старшитъ офицери, което стана още на 10. септемврий и азъ поехъ командването на първа батарея отъ майоръ Лавдовски и продължихъ мобилизирането ѝ. Въ батареята нѣмаше другъ офицеръ освенъ мене, а съ излизането на батареиния командиръ азъ останахъ самъ офицеръ въ батареята. Може да се разбере, какво е било положението ми въ това време, но при всички трудности и недостатъчна подготовка, ние, българскитъ офицери, тогава изпълнихме съ успѣхъ непосилната за насъ работа и на 15. септемврий полка тръгна въ походъ за Южна България. Справедливостта го изисква да помена, че нѣкои отъ рускитъ офицери, но не всички, макаръ и да бѣха дали батареитъ, пакъ ни помагаша съ своитъ съвети и упътвания при продължението на мобилизацията, а особено полковиятъ командиръ, полковникъ Ляпуновъ. Моя бившъ батареенъ командиръ до толкова бѣше сърдитъ на развилитъ се събития, че, следъ като ми предаде батареята, повече не се яви.

Къмъ 14. септемврий полкътъ бѣше мобилизиранъ и на 15. сщиятъ тръгна въ походъ за гр. Ямболъ по маршрутъ: Шуменъ, Ески-Джумая, Османъ-Пазаръ, Котелъ, Ямболъ.

Тѣй като до опредѣлената за походъ дата не можахъ да стигнатъ въ полка всичкитъ нуждни запасни хора и реквизиционни коне, то батареитъ тръгнаха въ походъ не напълно мобилизирани; всичкитъ батареи бѣха мобилизирали само по шесть орждия, единъ запасенъ лафетъ и две зарядни ракли, останалитъ две орждия въ 9-фунтовитъ батареи, третитъ ракли въ всичкитъ батареи, обоза и запаснитъ хора и коне щѣха да продължаватъ да се мобилизиратъ и отпосле щѣха да настигнатъ полка. И тѣй, на 15. септемврий 1885 год. полкътъ въ съставъ шесть батареи, отъ които две 8·7 см. круповски, една 7·5 см. круповска и три 9-фунтови медни, тръгна въ походъ за Ямболъ. Офицерскитъ съставъ на полка бѣше изключително български, съ изключение на ветеринарния лѣкаръ капитанъ Калънингъ, който бѣше отъ руската армия, но не пожела да се върне въ Русия, а си подаде оставката телеграфически и остана на българска служба и взе участие съ полка заедно съ насъ презъ цѣлата война. За командиръ на полка бѣше назначенъ майоръ *Груевъ*, изпратенъ отъ София, а за командири на батареитъ бѣха назначени: на първа азъ, на втора капитанъ *Пановъ* Павелъ, на трета капитанъ *Козаровъ*, на четвърта капитанъ *Бояровъ*, на пета капитанъ *Бѣловъ* и на

шеста капитанъ *Рязковъ*. Нѣкои отъ новоназначенитѣ батареини командири бѣха командировани въ Русия, за да постѣпятъ за следване въ висши учебни заведения, та батареитѣ се поеха временно отъ най-младши офицери, обаче, презъ месецъ октомврий тѣ се върнаха,настигнаха полка,заедно съ третитѣ зарядни кола и другитѣ допълняващи команди въ с. Казълъ-Агачъ, гдето полкътъ бѣше се установилъ и поеха командването на батареитѣ си.

Както казахъ по-горе, полкътъ пѣтува по маршрутъ Шуменъ—Ямболъ. Правѣха се по-голѣми преходи, за да може полкътъ по-скоро да стигне въ Ямболъ, но пѣтуването бѣше твърде мѣчно, защото пѣтътъ, макаръ и шосе, бѣше много разваленъ, та въ гр. Котелъ се даде еднодневна почивка, макаръ да не бѣше предвидена такава. Въ време на този походъ се случи единъ епизодъ, който заслужава да се отбележи. При преминаването на бившата граница на Румелия, която се намираще между Османъ-пазаръ и Котелъ, началникътъ на митническия пунктъ, на Румелийската територия, спрѣлъ нашитѣ квартириери и колата съ кухнитѣ и имъ искаше да плататъ мито за нѣщата, които возятъ; придружаващиятъ ги офицеръ, а той бѣше полковиятъ лѣкаръ, Д-ръ *Парушевъ*, покойникъ, заведващъ офицерския столъ, му казалъ на смѣхъ: „Азъ сега ще мина безъ мито, а подиръ менъ, следъ малко ще минатъ моитѣ чорбаджии, тѣ ще ти платятъ митото.“ Чиновникътъ чакъ тогава разбралъ, че тукъ има нѣщо и помолилъ обяснение отъ доктора и като разбралъ каква е работата, захвърлилъ си шапката нагоре, извикалъ: „Ура!“ и „Да живѣе съединена България!“ напустналъ пункта и заедно съ нашата команда заминалъ за Котелъ, като се извинилъ, че той нищо незнаелъ отъ това, което е станало.

На 20. септемврий полкътъ пристигна въ Ямболъ и се разположи на бивакъ. На другия день дойде Началникътъ на Ямболския отрядъ, майоръ *Филовъ*, за да посети полка и да го видятъ офицери и войници. Батареитѣ се построиха въ пешистрой на бивака. Той, следъ като поздрави войницитѣ, обиколи всичкитѣ хора, орждия, коне и като държа съответна за случая речъ, каза, че на полка е опредѣлено да замина за Казълъ-агачъ, гдето ще влѣзе въ състава на отряда. Въ Ямболъ се бѣха събрали нѣколко румелийски дружини пѣхота и други постоянно пристигаха и заминаваха по назначението си за турската граница. Тукъ наченаха да пристигатъ и нѣкои отъ пехотнитѣ полкове на Княжеството.

На 22. или на 23. септемврий полкътъ замина за Казълъ-агачъ, въ цѣлия си съставъ, безъ 4. батарея, която бѣше изпратена по желѣзницата въ Търново-Сейменъ, за да влѣзне въ състава на тамошния отрядъ.

Ние пристигнахме въ Казълъ-агачъ на 24. или 25. септемврий и влѣзнахме въ състава на Ямболския отрядъ. Скоро и

щабътъ на отряда дойде тамъ. Първитѣ дни следъ пристигането си употребихме за устройството на батареитѣ въ домакинско отношение, бѣхме разположени на квартири изъ селото. Следъ нѣколко дена се наченаха усиленитѣ занятия въ батареитѣ, като се обрѣщаше внимание, главно, на строевата подготовка. Въ това време пехотата, подпомогната отъ околното население, правѣше укрепления, защото, споредъ думитѣ на чиноветѣ отъ щаба на отряда, било решено само да се отбраняваме, ако ни нападнатъ турцитѣ. Укрепленията бѣха свършени къмъ 18—20. октомврий и разпредѣлени между частитѣ. На моята батарея бѣше назначено да заема позицията въ укреплението, построено на висотата предъ селото Юсунъ-Белли, разположено на юго-западъ отъ Казълъ-Агачъ. Отъ 20. октомврий батареята често, следъ свършването на ученията си, заемаше назначеното ѝ укрепление, отъ гдето произвеждаше упражнение по стрелбата. Бѣха опредѣлени тѣй сѣщо и разстоянията до разнитѣ позабележителни пунктове предъ укреплението и въ дѣсно и лѣво отъ него. Съ една дума, всички се стремѣхме да се подготвимъ най-добре, за да посрещнемъ противника, както трѣбва.

На 26. октомврий пристигнаха отъ Шуменъ и останалитѣ хора, коне и обозъ, а тѣй сѣщо и четвъртитѣ взводове на деветфунтовитѣ батареи, които, както казахъ по-горе, бѣха тръгнали на 15. септемврий отъ Шуменъ съ по шестъ орждия. И тѣй, едвамъ къмъ края на октомврий батареитѣ бѣха напълно мобилизирани. Съ допълнителнитѣ команди пристигнаха и офицеритѣ, които бѣха командировани въ Русия за следване въ разни военно-учебни заведения, така щото, полкътъ се видѣ съ малко повече офицери. Имаше много батареи, въ които, освенъ батареиния командиръ, другъ офицеръ нѣмаше, такава бѣше и батареята, която командвахъ азъ. Сега, съ пристигането на тия офицери, въ батареитѣ можеше да се даде по единъ офицеръ. Такъвъ се назначи и въ моята батарея, той бѣше поручикъ *Бъчеваровъ*, сега запас. полковникъ, бившъ командиръ на 8. артилер. полкъ, вече покойникъ. И тѣй, отъ 7. септемврий, деня на мобилизацията, до края на месецъ, октомврий азъ бѣхъ самъ офицеръ въ батареята, която трѣбваше презъ това време да се мобилизира, да извърши походъ и да се подготви за война; всѣки може да си представи, каква е била работата, която съмъ извършилъ презъ това време. И тѣй, на 27. октомврий батареята бѣше окончателно мобилизирана и напълно подготвена за война и до като се готвѣхме да се отбраняваме срещу турцитѣ, на 2. ноемврий 1885 г. осъмнахме съ новината, че Сърбия обявила война на България, и че сръбскитѣ войски минали нашата граница при Царибродъ.

ГЛАВА II

Отъ обявяването на Сръбско-Българската война до постъпването на Българския престолъ на Князь Фердинандъ I.

И тъй, на 2. ноемврий 1885 г. Сърбия объяви война на България и ние вече се намирахме въ истинско военно положение, обаче, далечъ, твърде далечъ отъ театъра на военнитѣ действия.

Още сѣщия день, 2. ноемврий, се получи заповѣдь—полкътъ, въ цѣлия си съставъ, на 3. сѣщий да тръгне въ походъ за Търново—Сейменъ, гдето постепенно ще се товари на *тренове* и ще се превозва до станция Сарамбей, отъ гдето щѣше да продължава пѣтуванието си пеша до с. Сливница. Цѣлия день на 2. ноемврий употребихме въ приготовление за предстоящия походъ и на 3. въ 7 часа сутринъта, следъ молебень и подходящи речи, държани предъ войницитѣ, първо отъ батареинитѣ командири по отдѣлно и после общо отъ полковия командиръ, полкътъ тръгна въ походъ. Времето бѣше лошо, валѣше дребенъ есененъ дъждъ, а пѣтътъ бѣше ужасенъ. Ношуването бѣше опредѣлено да стане въ с. Панджкли, гдето полкътъ пристигна доста късно. Презъ нощъта времето се развали още по-вече, а на другия день трѣбваше да се пѣтува по съвсемъ развалени междуселски пѣтища. *Почвата е черноземъ*, който, въ време на дъждъ, става положително непроходимъ. Полковиятъ командиръ, като видя, че движението на полка по такива пѣтища ще бѣде твърде тежко, а може и съвсемъ да затънемъ нѣкъде, та да се забавимъ твърде много, а обстоятелствата налагаха, колкото е възможно, по-скоро да стигнемъ на театъра на военнитѣ действия, реши да измѣни маршрута, като вмѣсто за Търново—Сейменъ, продължи къмъ Ямболъ, гдето на 4. ноемврий вечеръта пристигнахме и се разположихме на квартири. Веднага следъ пристигането си, командирътъ на полка доложи за направеното измѣнение на маршрута въ щаба на отряда, което се одобри и веднага се поискаха тренове въ Ямболъ, за да почне полкътъ да се превозва, обаче, такива, макаръ и обещани веднага да бѣдатъ изпратени, не-дойдоха; първиятъ такъвъ дойде чакъ на 5. ноемврий презъ нощъта и то безъ предупреждение. Презъ нощъта на 5. срещу

6. ноемврий се натовариха първитѣ две батареи отъ полка. Това бѣха командуваната отъ менъ 1. батарея и 5. батарея, която се командуваше отъ капитанъ Бѣловъ. На 6. сутринъта тръгнахме и на 7. сутринъта рано стигнахме на ст. Татаръ-Пазарджикъ, до Сарамбей не отидохме, защото нѣмаше рампа за стоварване, гдето, до като се съмна, се стоварихме и на 7 1/2 часа тръгнахме въ походенъ редъ за София, като за ношуване бѣше опредѣлено селото Вѣтрень. Следъ пристигането ни въ селото и разположението на квартири, понеже бѣше ни заповѣдано да се движимъ съ обикновенъ маршрутъ, около 8 часа вечеръта единъ коненъ стражаръ отъ Татаръ-Пазарджикъ, настигна батареитѣ и донесе телеграма до началника на ешалона, съ която се заповѣдваше безспирно, день и нощъ, да се движатъ батареитѣ, до като стигнатъ въ Сливница. Щомъ се получи тази заповѣдь, веднага началникътъ на ешалона, капитанъ Бѣловъ, вдигна батареитѣ по тревога и въ 8 1/2 часа вечеръта продължихме пѣтя си и посрѣдъ нощъ минахме прохода „Демиръ Капия“; осъмнахме въ Ихтиманъ, гдето се даде почивка и се нахраниха хората и конетѣ, следъ което веднага продължихме пѣтя и вечеръта на 8. ноемврий въ 9 1/2 часа пристигнахме въ София и се разположихме на квартири въ квартала „Ючъ-бунаръ“ отъ дветѣ страни на ул. „Царъ Симеонъ“. Тукъ се спрѣхме за ношуване, защото както хората, тъй и конетѣ бѣха твърде много изморени.

На другия день се явихме въ Министерството на войната, гдето ни казаха новината, че сѣрбитѣ били разбити на Сливница и наченали да отстъпватъ, за това ни се заповѣда да останемъ на 10. ноемврий въ София на почивка, а на 11. сѣщи да продължиме пѣтуването си за Сливница, гдето да стигнемъ въ сѣщия день и да влѣзнемъ въ разпореждането въ Шаба на Западния отрядъ, което и изпълнихме точно. На 11. ноемврий вечеръта, батареята, която бѣше разположена на бивакъ западно отъ селото, получи заповѣдь да заеме позиция въ централния редутъ, което и стана следъ пладне, сѣщия день. На 12. ноемврий, цѣлъ день, батареята престои на позиция въ редута, а на 13. сѣщи около обѣдъ се получи заповѣдь: на 5 1/2 часа вечеръта батареята да се снесе отъ заетата позиция и следва по междуселския пѣтъ до първия кантонъ на с.-з. отъ Сливница на строящата се тогава желѣзопѣтна линия Царибродъ—Вакарелъ. Батареята тръгна въ опредѣленото време и на 6 1/2 часа влѣзна въ състава на отряда, който бѣше се сформиралъ отъ частитѣ, които бѣха пристигнали отъ Южна България. Тукъ намѣрихме всичкиѣ батареи отъ полка, освенъ 4. батарея, която бѣше пристигнала по-напредъ, защото, както се каза по-горе, тя бѣше въ Търново-Сейменъ и бѣше влѣзла въ състава на отряда по-рано. Така сформированата колона тръгна по шосето за Царибродъ, извърши едно нощно походно движение. Такова нощно дви-

жение, въ състава на такъв голѣмъ отрядъ, батареята извършваше за пръвъ път; въобще, до похода отъ Вѣтрень до София, батареята нощно движение не бѣше извършвала, но въпрѣки това презъ всичкото време на тия усилия, денонощни движения, процѣнта на набититѣ и закуцалитѣ коне бѣше нищожень, едва ли имаше $\frac{1}{2}\%$, а отъ хората нѣма ни заболѣлъ, ни останалъ.

На 14. ноемврий сутринѣта осѣмнахме въ Царибродъ и полкътъ бѣше спрѣнъ на източния край на града, гдето трѣбваше да нахранимъ хората и конетѣ и да чакаме по-нататъшната заповѣдь. Къмъ 8 часа сутринѣта пристигна при полка *Князь Батембергъ* на конь, говори съ полковия командиръ и каза, че скоро ще се начене настѣпление споредъ съставената диспозиция, която скоро ще получимъ. Князътъ бѣше облѣченъ въ шинелъ, съ револверъ презъ кръста, безъ сабля, обрасналъ съ голѣма брада и ми се видѣ доста остарѣлъ, макаръ да бѣхъ го виждалъ едвамъ преди два месеца. Виждаше се, че събитията доста сж повлияли върху него. Скоро следъ това се получи диспозицията, първа и последна въ тази война и се начена настѣплението. Споредъ диспозицията, полкътъ, заедно съ други пехотни части, между които помня: 8. Приморски полкъ и 3. Бдински, а така сжщо и нѣкои Румелийски дружини, между които бѣше и дружината на Фонъ-Махъ*), трѣбваше да образуватъ общъ резервъ и да настѣпва по посока на Пиротъ. Въ диспозицията се казваше, че на Западния отрядъ се възлага да настѣпва, атакува противника и заеме Пиротъ. Движението се начена и още щомъ се мина Царибродъ, натѣгнахме се на първото препятствие — мостътъ на р. Лукавица бѣше изгоренъ отъ сѣрбитѣ и трѣбваше да се мине презъ рѣката въ бродъ, което и направихме, макаръ и съ мъжнотии. Тукъ за пръвъ път видохъ убити двама сѣрбски войници, отъ ония, които бѣха запалили моста.

Къмъ 9 $\frac{1}{2}$ часа сутринѣта минахме границата при Суковския мостъ; и тука пакъ имаше препятствие, защото моста на Суковската рѣка бѣше повреденъ и артилерията не можеше да се движи по него. Следъ минаването на моста, едвамъ забелязано се виждаха сѣрбски пехотни части, които отстъпваха по направление на Пиротскитѣ висоти, западно отъ града. Тогава моята батарея, която бѣше въ главата на полка, получи заповѣдь да излѣзе на позиция въ дѣсно и да обстреля отстъпващитѣ неприятелски колони. Батареята зае позиция и откри огънь по тия колони, но тѣ бѣха много далечъ и

*) Германски офицеръ на Румелийска служба, въ послѣдствие Софийски воински началникъ, а следъ уволнението си кореспондентъ на Кьолнише-Цайтунгъ. Сжщиятъ Фонъ-Махъ, който игра роля презъ Общоевропейската война и направи много, за да намѣси България въ тази война на страната на нѣмцитѣ.

огънятъ се прекрати. Тукъ на позицията намѣрихъ една сѣрбска кавалерийска пушка, паднала отъ нѣкой сѣрбски кавалеристъ, при отстъплението. Докато батареята извършваше горното, колоната продължи настѣплението си по шосето, а въ това време въ дѣсно по полето настѣпи кавалерията на трѣсъ по ескадронно, въ разгнать строй. Тукъ бѣше почти всичката българска кавалерия, но каква бѣше задачата ѝ, не знамъ. Въ време на това кавалерийско настѣпление отъ висотитѣ въ дѣсно се дадоха нѣколко залпа отъ неприятелски пехотни части, около една рота, които се бѣха окопали въ нѣколко окопа. За изгонването имъ бѣше извадена 3. батарея отъ полка, която само съ три изстрела пропѣди тая неприятелска пехота. Следъ това батареитѣ влѣзнаха въ общата колона, която твърде бавно и предпазливо следваше къмъ Пиротъ. Около 3 $\frac{1}{2}$ —4 часа вечерѣта колоната, както се движеше по шосето въ походенъ редъ, внезапно биде обстреляна отъ лѣво съ чести артилерийски изстрели. Тогава моята батарея, която бѣше въ главата на колоната, повърна вдѣсно отъ шосето, развърна се, настѣпи малко напредъ и се сѣ на позиция предъ и вдѣсно отъ с. Ржана и откри огънь по батареитѣ, които обстрелваха колоната, но скоро се прекрати стрелбата, защото такъвъ гжстъ димъ се образува отъ димния барутъ, че нищо не се виждаше, па бѣше почнало вече и да се стѣмва. Малко следъ като се прекрати стрелбата, получи се заповѣдь—всичкитѣ части да отстъпятъ на около пет километра назадъ и да преношуватъ на полето, въ пълна бойна готовност. Веднага се почна отстъплението, като батареята се движеше по единъ междуселски пътъ, паралелно съ шосето. Въ време на това движение една ярка свѣтлина освѣти цѣлото Пиротско поле и следъ това се чу страшень грѣмъ. Азъ помислихъ, че нѣкоя зарядна ракла отъ батареята е избухнала, но скоро се разбра, че това е взривъ, произведенъ отъ сѣрбитѣ на тѣхния огнестреленъ складъ, който се намираще въ калето на гр. Пиротъ. Следъ изминаването на опредѣленото отъ заповѣдта за отстъплението разстояние, батареята се спрѣ, зае позиция и се даде разпореждане да се нахранятъ и напоятъ конетѣ, безъ да се разпрѣгатъ, тѣй сжщо да се нахранятъ и хората съ сухаръ. Малко следъ пристигането на батареята, наченаха да пристигатъ и другитѣ батареи отъ полка и скоро цѣлиятъ полкъ, безъ 4. батарея, която бѣше останала около Царибродъ, се събра на едно мѣсто, обаче, нѣмаше никакво пехотно прикритие. Така разположени на полето въ оранитѣ ниви, които бѣха твърде много разкаляни, нито хората, нито конетѣ можаха да си починатъ. Около сѣдъ нощъ се начена боя на 1. Софийски и 2. Струмски полкове на висотитѣ въ лѣво отъ шосето и ние наблюдавахме боя, като по блѣсъка на изстрелитѣ опредѣляхме, кои настѣпватъ, и кои отстъпватъ и, като се видѣ, че линията на

огъня отъ наша страна се движи напредъ, отдъхнахме съ облекчение. Ясно се виждаше вече, че нашитѣ сж отбили противника и настѣпватъ къмъ Пиротъ.

Презъ сжщата тази нощъ наблюдавахме и падането на звездитѣ. Това бѣше едно великолепно зрелище. Съ хиляди звезди по цѣлия небосклонъ, колкото окото може да обсегне, хвърчеха въ разни направления.

Презъ сжщата нощъ войници отъ много пехотни части, които вчера взеха участие въ боя, се връщаха назадъ, къмъ Царибродъ, по единично или на групи отъ 5—6 души, подъ предлогъ да дирятъ частитѣ си, тогава азъ, който бѣхъ бунденъ цѣлата нощъ, се разпоредихъ да ги задържатъ на нашия бивакъ, подъ предлогъ, че сме останали безъ прикрытие и по този начинъ къмъ сутринята, на 15. ноемврий, се събраха на нашия бивакъ повече отъ 300 души въоръжени пехотни войници отъ разни части, които съ настѣпването напредъ поведохме съ себе си и отсетне тѣ се присъединили къмъ частитѣ си.

На 15. ноемврий, щомъ съмна, батареитѣ получиха заповѣдь да настѣпватъ напредъ и всѣка да заеме позицията, на която е била вчера. Моята батарея зае позиция предъ и въ лѣво отъ селото Ржана и скоро откри огънь противъ неприятелската артилерия, разположена въ лѣво отъ фурнитѣ, които бѣха на сжщото мѣсто, гдето сега сж пехотнитѣ казарми въ Пиротъ—и стреляха по нашата настѣпваща пехота. Отъ началото неприятелскитѣ батареи не ни отговаряха, но скоро стана нѣщо, което ги накара да напустнатъ това пренебрежение къмъ насъ. Тѣ пренесоха огъня си върху насъ и върху моята батарея, въ кжсо време, се изсипаха много снаряди. Ала благодарение, че орждията имъ бѣха твърде старъ образецъ, пълнящи се отпредъ и разстоянието за тѣхъ доста голѣмо, тѣ стреляха съ твърде голѣмъ жгълъ и благодарение още и на обстоятелството, че почвата бѣше много разкаляна и при това и орани ниви, то много голѣмъ процентъ отъ падналитѣ снаряди върху батареята, се забиваха дълбоко въ земята или не се прѣскаха, или ако се прѣскаха, то това ставаше на 4—5 парчета, които нѣмаха сила и не нанасяха никаква вреда. Всичко батареята има единъ леко раненъ войникъ, два леко ранени коня и два скжсани теглича на една зарядна ракла. Тази усилена неприятелска стрелба противъ батареята не продължава много, защото батареята усили огъня си и съ шрапнелъ скоро застави неприятеля да млъкне. Къмъ 10¹/₂ часа сутринята имаше едно малко отстъпление отъ наша страна, което скоро бѣше спрѣно съ изпращане на пехотни подкрепления и изваждане на нѣкои батареи на позиция на по-близко разстояние и за поддържане на пехотата. Въ това число бѣше и моята батарея. Къмъ 4 часа следъ пладне сѣрбитѣ наченаха общо отстъпление подъ прикрытие

то на нѣколко батареи и пехотни части, които бѣха заели позиции така: артилерията покрай шосето за Нишъ, а пехотата по височинитѣ на западъ отъ Пиротъ. Тукъ моята батарея обстреля тия пехотни части, които заемаха тия височини, съ шрапнелъ и въ твърде кжсо време ги прогони. Това бѣха последнитѣ изстрели на батареята, които произведе въ тази война. Следъ свършването на боя, батареята остана да ношува на позицията си, а на другия день, 16. ноемврий, се разположи на бивакъ източно отъ градътъ, въ дѣсно отъ шосето, до брѣга на р. Нишава. На другия день се научихме, че дохожда въ парламентъоръ отъ страна на сѣрбитѣ заедно съ австрийския посланикъ въ Бѣлградъ Баронъ Кевенхюлеръ, за сключване примирие, а на 18. ноемврий ни се съобща, че е вече сключено такова.

Следъ нѣколко дена, не помня датата, получихъ заповѣдь да отида съ батареята, по шосето, за Бѣла-Паланка, въ мѣстността „Темска“ при селото Сопотъ и да заема редута, който току-що бѣше построенъ отъ нашитѣ пионери, като ми се добави, че тамъ е и Румелийската дружина на капитанъ Жейновъ. Трѣбва да е било около 23—24. ноемврий, батареята следъ пладне трѣгна, водена отъ двама конни войници, и вечерята стигна на позицията и зае назначеното ѝ мѣсто. На югъ отъ с. Сопотъ, на лѣвия брѣгъ на р. Темска, която се влива въ Нишава, бѣше построенъ единъ земенъ редутъ, въ когото имаше построени площадки за шестъ орждия. Тоя редутъ отстоеше на около 600—700 метра отъ сѣрбскитѣ предни постове, които се намираха на отсрещната височина, на другия брѣгъ на р. Темска. Въ укреплението влѣзнахме отъ предната му страна, защото отъ друго мѣсто нѣмаше направенъ пѣтъ, при всичко че имаше скрити подстѣпи до позицията, и съ едно малко усилие можеше да се направи скритъ отъ погледитѣ на противника пѣтъ. Макаръ и да пристигнахме въ тъмно, пакъ бѣхме напълно забелязани отъ противника, гдето, съ нашето пристигане, стана доста голѣмо движение. На другия день първата ми работа бѣше, следъ като разположимъ орждията въ редута и хората и конетѣ на скритъ бивакъ, да отида да науча подстѣпитѣ къмъ позицията отзадъ и като направихъ това изучаване, веднага се почна, съ помощта на пехотата, правенето на пѣтъ задъ позицията, който за нѣколко дена бѣше готовъ и тогава можехме да се движимъ скрито задъ позицията.

Тукъ останахме, докато падна снѣгъ, следъ което батареята, въ първитѣ числа на декемврий, бѣше разквартирована въ с. Градешница, близо до Пиротъ, гдето остана до евакуирането на нашитѣ войски въ Бѣлгария.

Докато бѣше батареята около Пиротъ, стана следующето: Единъ недѣленъ день, презъ ноемврий, стана въ Пиротската черква благодарственъ молебень, по случай победата и следъ

това раздаване на ордени на офицерите, които бяха представени за такива. При раздаването на тези ордени, известно е, какви несправедливости станаха; тия несправедливости доведоха чак до детронирането на Князь Батембергъ. Азъ не се наемамъ да дамъ по-подробни сведения по този въпросъ, защото бяхъ много дребенъ офицеръ, за да мога да знамъ подробности и задкулисите тайни, които сж накарали силните тогава на деня, да постъпятъ тъй, само ще се докосна за наградите, които се дадоха на полка. За награди бяха представени: батареините командири отъ полковия, а младшите офицери и долните чинове отъ батареините командири, както му е редътъ. Какво представяне е направилъ полковиятъ и какво другите батареини командири, азъ не зная, но азъ отъ 1. батарея бяхъ представилъ младшия си офицеръ за орденъ „За заслуга“ и няколко долни чинове за войнишки кръстове „За храброст“, но въ деня, въ който се раздаваха наградите, батареята получи само четири войнишки кръста „За храброст“, а офицерите, т. е. азъ и единствения въ батареята младши офицеръ, нищо не получихме, но азъ въпросъ даже не го направихъ.

Всичките почти батареи отъ полка действаха на 14 и 15. ноемврий на едно място и еднакво, и въ едно и също сражение, а награди получиха само двама командири на батареи и единъ или двама младши офицери. Като се има предъ видъ, че батареите действаха заедно и не се дѣлѣха самите тѣ въ действията си, явяваше се непонятно, защо въ нѣкои батареи бяха наградени само младшите офицери, а батареините командири игнорирани и защо нѣкои батареини командири бяха предпочетени и удостоени съ награда съ орденъ „За храброст“, а други съвършено пренебрегнати. Това може да се обясни съ явната несправедливостъ, която е играла роль при раздаването на наградите. Въ последствие това се поправи, защото се видя, че е извършена явна несправедливостъ, но бѣше късно вече, защото зародиша на озлоблението бѣше пустналъ корени. Така напр. раздадоха се много награди, между които и на моята батарея се дадоха още 16 войнишки кръста „За храброст“, за да ги раздамъ по мое усмотрение и азъ се удостоихъ да бѣда награденъ съ орденъ „Св. Александъръ“ V ст. съ мечове по сръдата.

Въ сръбска територия стояхме до къмъ първите числа на месецъ декемврий 1885 г., а следъ това, съгласно постигнатото споразумение, трѣбваше да се изпразнятъ заетите сръбски земи, което и стана. Батареята бѣше пристигнала въ София заедно съ други части отъ армията, които бяха посрещнати тържествено, а следъ престояването на единъ день въ София, получи заповѣдъ да замине за гр. Радомиръ на временно квартироване. Батареята се отправи за Радомиръ, гдето пристигна въ два прехода и се разположи на квартира въ

частните къщи, макаръ тамъ казармите на Струмския полкъ да бяха праздни, но батареята не се допусна да ги заеме. Следъ пристигането си и разквартироването, въ батареята се почна мирновременния животъ.

Въ Радомиръ престояхме до 10. мартъ 1886 г., въ който день батареята трѣгна, въ походенъ редъ, за постоянното си мѣстоквартируване гр. Шуменъ. На същото число вечерята батареята пристигна въ София и на другия день трѣбваше да остане въ София, по заповѣдъ отъ щаба на полка, дето трѣбваше да се явя да получа маршрута за пътуването на батареята. Въ щаба на полка бяха станали промѣни: Командирътъ на полка, майоръ Груевъ, бѣше назначенъ Началникъ на Военното училище, а командиръ на 2. артилерийски полкъ бѣше назначенъ капитанъ Тантиловъ. Следъ явяването ми въ щаба и получаването ми на маршрута за движението на батареята, връчиха ми 16 войнишки кръста „За храброст“, за които ми се каза, че се даватъ на батареята за нейното добро действие на 14 и 15. ноемврий подъ Пиротъ, като се добави, че раздаването имъ да стане по мое усмотрение. Веднага повикахъ фелдфебеля на батареята и взводните подофицери и имъ поръчахъ да събератъ войниците отъ взводовете си и имъ поръчатъ да избератъ по четирма отъ въскоя взводъ, отъ строите войници, които, споредъ тяхното мнение, най-много заслужаватъ да бѣдатъ наградени; още до вечерята изборътъ бѣше станалъ и имената на избраните представени на менъ. Изборътъ бѣше извънредно справедливъ, правиленъ и напълно се съгласяваше съ моето мнение, предварително съставено по този въпросъ. На другия день сутринята батареята трѣгна отъ София за Шуменъ по дадения маршрутъ, но преди тръгването, предъ фронта на построената батарея, раздадохъ ордените на удостоените за награда войници и следъ това батареята трѣгна.

Отъ София до Шуменъ вървѣхме по маршрута: София — Орханлие — Плѣвенъ — Бѣла — Разградъ (безъ да минаваме презъ Русе) — Шуменъ. Пътуването бѣше почти триумфално; въ всичките почти села и градове, гдето минахме, населението ни посрещаше съ голѣмъ възторгъ, угощаваше войниците и се отнасяше къмъ тяхъ съ особена любовъ и почитание. Къмъ края на мартъ 1886 год. батареята пристигна въ Шуменъ, посрещната тържествено, и се установи въ казармите на постоянното си мѣстоквартируване следъ шестъ и повече месеца прекарани на война и на военно положение. Скоро следъ това се наче мобилизацията, следъ свършването на която батареята премина на мирно положение.

Докато бяхъ съ батареята въ походъ за Шуменъ, станаха нѣкои промѣни въ състава на полка, а именно: за командиръ на полка, вмѣсто капитанъ Тантиловъ, бѣше назначенъ капитанъ Козаровъ, а Тантиловъ бѣше назначенъ за командиръ на новосформирания тогава 3. артилерийски полкъ, съ мѣсто-

квартирование гр. Пловдивъ, тъй щото, веднага следъ войната имаме вече три артилерийски полка. Благодарение на формирането на нови артилерийски части и благодарение на нѣмание офицерски випускъ презъ 1886 г., числото на офицеритѣ въ полка бѣше твърде намалѣло, та въ нѣкои батареи имаше само по единъ младши офицеръ, а въ нѣкои нѣмаше никакъ, вследствие на което занятията вървѣха много мѣчно. Батарейнитѣ командири просто се разкъсваха отъ работа, защото всичко лежеше върху тѣхъ: и строево обучение, и домакинство, и странична обща полкова работа и много други, но понеже бѣхме нови командири, всички се стремѣхме и надпреварвахме въ работата, за да не се покажемъ недостойни за длѣжноститѣ, които ни бѣха възложени. Помня, въ моята батарея нѣмаше младши офицеръ, затова всичката работа по обучението на батареята бѣше стоварена върху менъ: и завеждане обучението на новобранцитѣ, и обучението на ездачитѣ, и домакинството въ батареята и всичко, обаче, азъ успѣвахъ въ всичко, защото работѣхъ отъ сутринъ до вечеръ, па освенъ това бѣхъ си подготвилъ много добри помощници между подофицеритѣ въ батареята. Така кипѣше работата не само въ моята батарея, а въ всичкитѣ батареи отъ полка.

Когато бѣха най-критическитѣ дни на Сливница и по-после въ Сръбско-Българската война, тогавашниятъ Министъръ-председател на България, покойниятъ Петко Каравеловъ, като е виждалъ, отъ една страна, могѣществото на артилерията и ползата отъ нея и, отъ друга—голѣмия недостатѣкъ отъ сѣща въ нашата армия, искалъ е телеграфически да порѣча артилерия отъ фабриката на Крупъ, въ Германия, но сѣ му казали, че артилерия така не може да се порѣчва и че и да може нѣма така скоро да пристигне, защото въ никоя фабрика нѣма готови орѣдия, каквито искаме, та затова веднага, щомъ се свърши войната, порѣчани бѣха нѣколко 8-7 см. батареи, не помня три ли или четири, въ фабриката на Крупъ, които кжде края на юлий 1886 г. бѣха пристигнали въ България, едната отъ които бѣше назначена да се даде на 2. артилерийски полкъ, а именно на моята батарея. На 7. августъ 1886 год. бѣхъ командированъ въ гр. Русе, да отида съ батареята да сдамъ старитѣ орѣдия и да получа нови, току-що пристигнали. Тръгнахъ въ походъ по сухо презъ Разградъ и на 8. срещу 9. августъ ношувахъ съ батареята при с. Писанецъ, Русенско. На 9. августъ сутринѣта тръгнахме за Русе и къмъ 2 часа следъ пладне стигнахме, но още съ влизането си въ градътъ, забелязахъ нѣщо необикновено: улицитѣ пуси, дюкянитѣ затворени, само самъ-тамъ ще се срещне по нѣкой стражаръ. На запитването ми едного отъ тѣхъ: „Какво имате въ градътъ всичко е затворено?“ —той отговори, че е станало нѣщо въ София, ама какво и той самъ не можалъ да разбере. Чакъ когато стигнахме при арсенала, край Дунава

гдето бѣше отредено квартируването на батареята; тогава разбрахме, че на 8. срещу 9. августъ презъ ношѣта въ София станало превратъ и Князь Александъръ Батембергъ детрониранъ, но по-голѣми подробности никой не можеше да ни даде, защото никой нищо повече не знаеше, понеже съобщенията тогава не бѣха както сега, освенъ единъ телеграфъ, друго никакво съобщително сръдство нѣмаше. Установихъ батареята на бивакъ при арсенала, край брѣга на Дунава, и понеже бѣше около 2½—3 часа следъ пладне, отидохме съ младшия си офицеръ на хотелъ и около 4 часа отидохъ въ управлението на арсенала да попитамъ, кога ще начене сдаването и приемането на орѣдията и тамъ се научихъ сѣщо, т. е. че Князьтъ е детрониранъ и че е образувано временно правителство и че утре гарнизонътъ ще полага клетва за вѣрност на временното правителство и, понеже всички бѣха записани съ станалото събитие, никой не можа да ни даде отговоръ на въпроса, който менъ интересуваше. На другия день гарнизонътъ положи клетва, но моята батарея не взе участие въ това, защото чисто и просто бѣше забравена отъ Русенското гарнизонно началство, а азъ считахъ, че нѣмаше защо да напомнявамъ за батареята, по съображения, че батареята не бѣше отъ Русенския гарнизонъ и че въ такива времена по-хубаво бѣше, че батареята бѣше забравена. Тѣй щото, офицеритѣ и войницитѣ отъ първа батарея на втори артилерийски полкъ не положили клетва за вѣрност на временното правителство отъ 9. августъ 1886 г., такава тѣ дадохъ чакъ при възкачването на Българския престолъ на новия Князь на България Фердинандъ I. Подиръ три дена батареята се превъоръжи и щѣше да трѣгне обратно за Шуменъ, обаче, отъ началника на Русенския гарнизонъ последва разпореждане батареята да не заминава. Тогава азъ се заинтересувахъ да попитамъ за причинитѣ, които сѣ накарали началника на гарнизона да спира батареята и узнахъ, че понеже времената били разбъркани, то не бивало батареята да пѣтува сега, че всичко могло да стане. Тогава азъ се заамбицирахъ и дигнахъ врѣва, че русенскиятъ, гарнизонъ нѣма право да спира частъ, която не му е подчинена, а още повече, че батареята бѣше безъ снаряди, следователно, нѣмаше никаква опасностъ отъ нѣкой непредвидени постѣпки, и въ сѣщото време телеграфирахъ въ Шуменъ и още на другия день се получи разрешение и батареята замина обратно за Шуменъ, превъоръжена съ новинички круповски 8-7 см. орѣдия.

Следъ завръщането си въ Шуменъ, въ батареята се назначаха нормалнитѣ есенни занятия, а събитията, станали на 9. августъ, сѣщо се развиваха: дойде контрапревратъ, завърна се отново Князь Батембергъ, замина си следъ кратко стоеение, образува се регентство и т. н. Азъ нѣма да описвамъ всичкитѣ събития, защото тѣ сѣж описани вече и се знаятъ, азъ ще

се огранича да опиша ония работи, които станаха следъ 9. августъ въ Шуменския гарнизонъ.

Къмъ края на 1886 г. командиритѣ на 7. пех. Преславски полкъ капитанъ Диковъ и на 2. коненъ полкъ капитанъ Люд-цкановъ бѣха недоволни отъ станалия контрапревратъ въ София и проявиха своето неудоволствие, вследствие на което бѣха принудени да си дадатъ оставкитѣ; скоро следъ тѣхъ направи сжщо и командира на 2. артилерийски полкъ капитанъ Козаровъ. И тримата бѣха уволнени и полковетѣ останаха да се командуватъ временно отъ старшитѣ дружинни, ескадронни и батареини командири. 2. артилерийски полкъ се командуваше отъ капитанъ Рясковъ, впоследствие генералъ и Инспекторъ на артилерията.

Следъ уволнението на тримата полкови командири, до-вѣрието на Военното министерство къмъ Шуменския гарнизонъ бѣше доста разколебано, затова отъ София дойде генералъ Д. Николаевъ, който бѣше тогава Министръ на войната, за да провѣри самъ лично настроението на гарнизона и да се ориентира, до колко може да се разчита на него.

Следъ пристигането си, генералъ Николаевъ направи прегледъ на всичкитѣ части отъ гарнизона на полето, около сегашния лагеръ, а следъ това вечерята събра всичкитѣ офицери въ офицерското събрание, гдето имъ държа патриотична речъ и имъ съобщи, че Отецеството е въ голѣма опасностъ и за това трѣбва да бждемъ патриоти, защото се застрашаваше независимостта на България. На това събрание стана единъ инцидентъ, който направи потресающе впечатление на всичкитѣ присѣстващи офицери. Командирѣтъ на рота въ 7. п. Преславски полкъ, поручикъ Московъ, въ самия разгаръ на речта на Военния министръ, тъкмо когато ни съобщаваше, че Русия е изпратила два военни параходи (клипери) въ Варна и осждаше тази постѣпка на руското правителство, поручикъ Московъ рипва отъ мѣстото си и съ единъ грубъ тонъ заявява на генералъ Николаева, че той се възмущава отъ думитѣ му, съ които осжда постѣпката на нашитѣ освободители и въ сжщото време скжсва пагонитѣ си, ордена „за храбростъ“ отъ гжрдитѣ си и ги захвърля въ краката на генерала, като добави, че отъ този моментъ не е вече на служба и демонстративно напустна залата, въ която бѣхме събрани. Всички се смутихме, а особено Военниятъ министръ. Но скоро се опомни и даде заповѣдь да се арестува смутителя на редътъ, следъ което продължи речта си.

Какво стана следъ това съ въпросния поручикъ, не мога добре да си спомна; мисля, че го сждиха и осждиха на изключване отъ служба; помня, че дълги години следъ това, а именно презъ Балканската война, го видѣхъ нѣгде, като командиръ на една интендантска рота.

До края на 1886 г. редовнитѣ занятия въ полка не вървѣха правилно, благодарение на разнитѣ бъркотии, които станаха въ гарнизона, но все пакъ имаше занятия, които се произвеждаха въ всѣка батарея, по усмотрението на батареинитѣ командири. Тѣй се продължава до началото на месецъ февруарий 1887 г., когато наченаха да се носятъ тревожни слухове за готвящето се нѣкакво възстание, съ цель да се сваля регентството и установатъ идеитѣ на авторитѣ отъ 9. августъ 1886 г.

Действително, къмъ срѣдата на февруарий стана Силистренския бунтъ, малко следъ това последванъ и отъ Русенския. Съ съмишленницитѣ на авторитѣ на 9. августъ бѣха и нѣколко отъ офицеритѣ отъ 2. артилерийски полкъ и помня, нѣколко дена преди Русенския бунтъ, една вечеръ около 10¹/₂ — 11 часа вечерята, тъкмо когато се готвѣхъ да си лѣгамъ, доведоха ми коня отъ казармитѣ въ пълно походно снаряжение и тржбача ми доложи, че въ полка свири тревога и че всичкитѣ батареи отъ полка сж построени и готови да тръгнатъ за нѣкжде. Азъ се облѣкохъ набързо, въ бойно снаряжение, качихъ се на коня и отидохъ въ казармата и тамъ заварихъ следующата картина: цѣлиятъ полкъ запрегнатъ и построенъ въ двора на казармата въ една линия, въ батареитѣ нѣма нито единъ офицеръ. Попитахъ кой е заповѣдалъ да се построи полка, отговориха ми, че построяването е станало по сигнала „тревога“, но кой е далъ заповѣдь за това, не знаели, тогава изпратихъ моя фелдфебелъ да узнае кжде сж офицеритѣ, той отиде и следъ малко се върна и ми доложи, че всичкитѣ биле събрани въ полковата библиотека. Тогава и азъ се отправихъ за тамъ и намѣрихъ всичкитѣ офицери въ помѣщението на библиотеката доста възбудени и въ пълно мълчание. Виждаше се, че това бѣше следъ нѣкакъвъ споръ, който трѣбва да е билъ доста буренъ. Малко следъ моето влизане, азъ запитахъ какво има и защо е построенъ полка, на което не получихъ веднага отговоръ, а следъ доста голѣма пауза единъ отъ батареинитѣ командири, не помня кой, ми каза, че искали да водятъ полка въ Силистра, но че имало нѣкои, които се противили на това, тогава азъ се обадохъ и изказахъ мнение, че решението да се върви съ полка въ Силистра е фатално и погрѣшно, още повече, че полкътъ е самъ, пехотата не бѣше съ полка, и че ако се предприеме тази необмислена постѣпка, азъ я несподѣлямъ и нѣма да взема участие. Въ подобна смисълъ били сж се изказали и още нѣколко офицери преди моето пристигане и още следъ малко споръ и раздражено обмѣняване на мисли, всички мълчаливо наченаха да се разотиватъ. Даде се заповѣдь да се разпрегнатъ батареитѣ и всички се прибраха по мѣстата си. Така се свърши този печаленъ опитъ за бунтъ, който, ако бѣше се наченалъ, последствията щѣха да бждатъ твърде печални за

2. артилерийски полкъ, родоначалника на българската полска артилерия, но благодарение на благоразумието, което въ този случай преодолѣ надъ безумието, това се избѣгна.

Следъ свършването на Силистренския и Русенския бунтове и осъждането и екзекутирането на виновнитѣ, всесилниятъ тогава Рачо Петровъ, на когото бѣше възложено да усмири разбунтувалия се край, дойде и въ Шуменъ, гдето престоя два-три дена, за да проучи положението въ Шуменския гарнизонъ следъ бунта. Скоро следъ неговото заминаване последваха крупни промѣни въ офицерския съставъ въ полка. Почти всички батареини командири се преведоха въ другитѣ полкове. Назначи се новъ титуляренъ командиръ на полка; той бѣше бившия флигелъ-адютантъ на Князь Батембергъ, капитанъ Увалиевъ, а азъ бѣхъ останалъ старши батареенъ командиръ въ полка. Животътъ въ полка начена своя нормаленъ редъ. Следъ станалитѣ преводи на офицеритѣ въ други части, числото на офицеритѣ въ полка стана още по-малко, но скоро излѣзе първиятъ офицерски випускъ, следъ войната, отъ Военното училище, така наречения тогава „Априлски випускъ“ и въ полка дойдоха нѣколко души офицери, та и азъ въ батареята успѣхъ да се сдобия съ младши офицеръ; това бѣше подпоручикъ Вл. Вазовъ, сега запас. генералъ-лейтенантъ и бившъ началникъ на 9. п. Плѣвенска дивизия, презъ време на Общоевропейската война. Съ него заедно постѣпи тогава въ полка, между другитѣ нови подпоручици, и подпоручикъ Жековъ, впоследствие Главнокомандующъ презъ Общоевропейската война. Презъ месецъ юний 1887 г. стана въ Великото Народно Събрание, въ Търново, избиране на Князь Фердинандъ Кобургски за Князь на Българския престолъ. И тъй, турна се край на размирното време въ България и всички съ облекчение отдѣхнаха и си казаха: „Слава Богу, ще настанатъ и въ България нормални времена“.

Скоро следъ избора на новия Князь, командирътъ на полка, капитанъ Увалиевъ, замина за София, въ отпускъ, отъ гдето се върна къмъ срѣдата на юний месецъ и ми каза, че ще замине за Русия, въ дву-месеченъ отпускъ и че азъ ще остана да командувамъ полка. И действително, къмъ края на юлий той замина, къмъ сѣщото време щѣше да пристигне въ Русе, отъ Австрия, и новиятъ Князь на България, а отъ тамъ въ Търново, гдето щѣше да се обяви за Князь на България и да положи установената клетва въ Великото Народно Събрание. За посрещане на Княза въ Русе бѣха командировани командири на отдѣлнитѣ части отъ Шуменския гарнизонъ, въ това число и азъ, като замѣстникъ на командира на полка, който, както поменахме по-горе, бѣше заминалъ въ отпускъ. Заминахме за Русе въ края на юлий и когато пристигна Князътъ, представиха ни на него, заедно съ командиритѣ на частитѣ отъ Русенския гарнизонъ. Представлението стана на първо-

класна палуба на парахода „Orient“, съ когото бѣше пристигналъ Князътъ въ Русе. Тукъ за пръвъ пътъ видѣхъ новия Князь на България. При представлението той се ржкува съ насъ и всѣкиго по отдѣлно разпита, чрезъ преводачкитѣ, — ми се чини, че тази роль бѣше взелъ върху себе си Рачо Петровъ, — отъ кѣде сме родомъ, отдавна ли служимъ, какви части командуваме и др., следъ което ни освободи. Вечерята има банкетъ въ хотелъ „Исляхане“, въ негова честъ, даванъ отъ Русенското кметство, следъ свършването на банкетата Князътъ отиде пеша до парахода, като мина презъ градината на хотела, която бѣше буквално препълнена съ народъ, който живо акламира новия князь съ „ура“ и ржкоплѣскание. На другия день Князътъ направи посещение на окръжното управление и на войсковитѣ части, които бѣха разположени на лагеръ край градътъ, близо до старата гара. Отъ началника на гарнизона бѣше разпоредено презъ този день всички офицери да бждатъ облѣчени въ пълна парадна форма. Както казахъ по-горе, командирътъ на 2. артилерийски полкъ, капитанъ Увалиевъ, бѣше заминалъ въ отпускъ, но, по неизвестни за менъ причини, бѣше се забавилъ въ Русе и когато азъ пристигнахъ въ този градъ, заедно съ другитѣ командири на части отъ Шуменския гарнизонъ, намѣрихъ го тамъ. Предполагамъ, че е останалъ да види, какъ ще посрещнатъ новия князь. Презъ деня на посрещането, презъ който бѣше заповѣдано всички офицери да ходятъ облѣчени въ парадна форма, капитанъ Увалиевъ ходѣше въ ежедневна, това възмутило началника на гарнизона и той направи докладъ на началството за това непокорство на Увалиевъ и той още сѣщия день бива наказанъ съ три денонощия домашенъ затворъ. Това обстоятелство до такава степенъ го възмути, щото той, преди заминаването си за Одеса, ми писа въ Шуменъ, отъ Русе, че нѣма вече да се върне въ България, а щомъ се свърши отпуската му, ще си даде оставката, което и направи. Престуването на капитанъ Увалиевъ впоследствие се обясняваше съ обстоятелството, че той, като привърженикъ на бившия князь Батембергъ, на когото бѣше флигелъ-адютантъ, нарочно и отъ неуважение къмъ новия князь не билъ облѣкълъ парадна форма, но не вървамъ това обвинение противъ Увалиева да е било основателно, защото той е обяснявалъ тази си постѣпка съ това, че дрехитѣ му били въ багажа, който билъ предаденъ вече на парадната агенция.

На 31. юлий 1887 г. новоизбраниятъ Князь на България, Фердинандъ I., замина отъ Русе съ параходъ за Свищовъ и отъ тамъ за Велико-Търново, гдето на 2. августъ предъ Великото Народно Събрание положи установената въ Конституцията клетва предъ народнитѣ представители, стана законенъ Князь на България и се възкачи на престола на българскитѣ царе. Съ това се тури край на ежбитѣ и гоненията,

които бѣха почнали между народа презъ време на междуцарствието.

Следъ посрещането на Княза въ Русе, и ние, началниците на частитѣ отъ Шуменския гарнизонъ, се завърнахме въ Шуменъ, гдето на 2. августъ, въ сѣщото време, когато Княза е полагалъ клетва за вѣрностъ на Конституцията, и ние положихме клетва за вѣрностъ на Княза. Такава клетва, въ сѣщото време, положиха войсковитѣ части отъ всички гарнизони въ страната.

ГЛАВА III.

Отъ стѣпването на Князь Фердинандъ I. на Българския Престолъ до началото на Балканската война.

Както споменахъ въ предидущата глава, капитанъ Увалиевъ не се върна вече въ полка, а отъ Русия си подаде оставката. Постѣпи точно тѣй, както бѣше казалъ. Малко време следъ неговото уволнение, азъ получихъ предписание отъ Министерството на войната, че се назначавамъ за временно командващъ 2. артилерийски полкъ. Това бѣше въ началото на месецъ ноемврий 1887 г. Приехъ полка, на основание горното предписание, и встѣпихъ въ командуването му.

Съ назначаването ми на тази длѣжностъ, бѣхъ поставенъ въ голѣмой зпитание. Азъ, въ службата си, всѣкога съмъ билъ скромень и освенъ точно и добросѣвестно изпълнение на задѣлженията си, за друго не съмъ се стремилъ, затова назначението ми на този високъ постъ много ме изненада и ме завари почти неподготвенъ за него, обаче, отъ друга страна бѣше поставено на изпитание и моето честолюбие, затова, щомъ стана назначението ми, азъ си дадохъ дума да направя всичко, но да не се посрама и мисля, че съмъ изпълнилъ добросѣвестно дадената си дума.

Още когато се формира полкътъ, полковиятъ командиръ реши, отъ намиращитѣ се въ негово разпореждане *экономи- сани суми*, донесени отъ батерейтъ, които влѣзоха въ състава на полка, да създаде една полкова библиотека. И действително, още на втората година отъ формирането на полка, се създаде една отлична библиотека, която продължаваше да се попълва всѣка година съ книги, отъ процентнитѣ удрѣжки отъ заплатата на офицеритѣ, отъ които проценти се събираха доста голѣми суми, защото заплатата на рускитѣ офицери бѣше голѣма и падаха добри суми.

Въ тази библиотека, освенъ военния отдѣлъ, който бѣше богато попълненъ и продължаваше да се попълва еже-

годно съ нови съчинения, бѣха застѣпени и научни отдѣли и белетристика и всичко нужно за една пълна библиотека. Именно въ тази библиотека азъ решихъ да попълна онова, което чувствувахъ, че ми липсва и почнахъ моето самообразование.

До началото на 1888 г. командуването на полка вървѣше, отъ моя страна, нерешително; още не можехъ да си съставя една точна програма за моето по-нататѣшно действие и тѣй да се каже, колебаехъ се, коя система на действие да възприема, дали постепенното въвеждане въ действие онова, което азъ мислѣхъ да приложя, или веднага да го приложя. Отъ опита, който бѣхъ придобилъ презъ временното ми командуване на полка, дойдохъ до заключение, че ще трѣбва да се взематъ отведиѣжъ крути мѣрки въ командуването и веднага да дамъ на подчиненитѣ да почувствуватъ, че съмъ командиръ на полка. Още повече това ми решение се оправдаваше и отъ обстоятелството, че поради ненормалнитѣ времена, които прекара полкътъ последнитѣ нѣколко месеца, дисциплината, а особено между офицерството, въ полка бѣше доста разколебана.

И тѣй, отъ началото на 1888 г. азъ встѣпихъ здраво въ ролята на командиръ на полкъ, а още повече, че на 1. януарий с. г. последва и Височайша заповѣдь, че се назначавамъ за титулярень командиръ на полка.

Работата ми по командуването на полка бѣше много трудна и поради обстоятелството, че числото на офицеритѣ въ полка бѣше твърде ограничено, затова трѣбваше доста отъ работата да поематъ върху себе си и батерейнитѣ командири.

Презъ зимата на 1888 г. бѣха организирани зимни занятия съ офицери по тактика и артилерия, тѣй сѣщо бѣха организирани и занятия съ подофицери. Тѣ се състояха въ подготовката имъ и затвърдяването длѣжноститѣ на взводния командиръ както въ административно, тѣй и въ строево отношение. Въобще, целта ми бѣше да създамъ на всички работата, та по-малко време да иматъ подчиненитѣ да мислятъ за предмети вънъ отъ службата, защото разбрахъ, че само по тозъ начинъ ще може да се навикнатъ подчиненитѣ да работятъ успѣшно. Този методъ на заинтересуване подчиненитѣ къмъ службата прилагамъ презъ всичкото време, презъ което командувахъ полкъ, а то не бѣше малко, а точно 16 1/2 години. Въ сѣщото време и азъ продължавахъ своето самообразование, като особено прилагамъ на практика съветитѣ на Карцовъ, изложени въ книгата му „Командуване отдѣльной части“.

Презъ лѣтото на 1887 г., следъ завършване на зимнитѣ и пролѣтни занятия, полкътъ излѣзна на лагеръ при чифл. „Кабюкъ“. Тукъ, следъ свършването на лѣтнитѣ занятия, се про-

изведоха учебните и бойните стрелби в полка. През тази година се турна начало на произвеждане бойни стрелби на по-далечно разстояние, но в малък размър.

През тази година дойдоха нови офицери в полка от випуска на Военното училище през август, така щото в полка се събраха доста офицери, та имаше в батарея по двама, а в нѣкоя — даже и по трима.

Полкът в скоро време прие своята нормална физиономия и службата вървѣше редовно.

Въ началото на 1889 г. Военното министерство бѣше решило да увеличи числото на артилерийските части, като се формират още нѣкои батареи и полкове. На основание на това решение последва Височайша заповѣдъ, съ която се заповѣдваше, да се сформират в всѣкой старъ артилерийски полкъ още по две батареи, а самитъ полкове се раздѣлят по на две части, отъ които една да остане в състава на стария полкъ, а отъ другата — да се формира новъ полкъ. И тъй, отъ имеющите се до 1. януарий 1889 г. три артилерийски полка, отъ по шестъ батареи, формираха се шестъ полка по четири батареи, а именно: 2. артилерийски полкъ формира 5., 3. формирова 6., и 4. формира 1. Въ състава на новитъ полкове влѣзнаха по две стари и новоформированитъ две нови батареи. На менъ бѣше възложено да формирамъ 5. артилерийски полкъ, като ме назначиха за неговъ командиръ, а на 2. артилерийски полкъ назначиха новъ командиръ. Скоро следъ това този полкъ се преведе на постоянно мѣстоквартируване в гр. Вратца.

Формирането на 5. артилерийски полкъ бѣше свързано съ голѣми мъжнотии, защото освенъ 4-тѣ батареи и малко имущество, друго нищо не се даваше отъ стария полкъ. Батареитъ останаха да квартируватъ в казармитъ, а всичко друго трѣбваше да се създава отново и да се размѣства вънъ отъ казармитъ. Нае се едно помѣщение в градътъ, бившъ хотелъ, гдето се помѣстиха: щабътъ на полка, складътъ и шивачницата. Въ скоро време следъ това се получиха материали за създаването запаси в полка на дрехи и други нужди и се начена усилена работа, за да може полкътъ да се устрои както трѣбва и да заживѣе самостоятеленъ животъ. Презъ същата година артилерийското управление бѣше решило да създаде нови строеви уставы за орждейното и батареиното учение. За съставянето на първия уставъ бѣше назначена комисия, в полка, подъ мое председателство. До тогава уставъ за орждейното и батареиното учение на български нѣмаше, а се ръководѣхме отъ рускитъ такива издания, ако не се лъжа, още отъ 1868 или 72 г. Въ всѣки случай бѣха много стари и при това на руски езикъ, та на комисията предстоеше доста мъжна работа, защото трѣбваше да извади единъ уставъ, който, отъ една страна, да отговаря на

съвременнитъ нужди на новата материална частъ и, отъ друга, да запази придобититъ традиции отъ практиката. Комисията работи повече отъ единъ месецъ и успѣ да създаде единъ уставъ, който напълно отговаряше на тогавашнитъ нужди и който се одобри отъ артилерийското управление и дълго време артилерията си служи съ него. Презъ този месецъ работихъ както никога, защото освенъ претрупаната работа, която имахъ по уреждането на новия полкъ, трѣбваше да се работи и по устава, по който комисията заседаваше почти всѣки день. За дѣловодител на комисията бѣше назначенъ поручикъ Владимиръ Вазовъ, сега зап. генералъ-лейтинантъ, който положи голѣми усилия и преданностъ къмъ дѣлото и помогна много на комисията.

Презъ лѣтото на 1889 г. се турна началото за създаване на общъ лагеръ край гр. Шуменъ, за частитъ отъ Шуменския гарнизонъ. Въ този лагеръ презъ тази година бѣха събрани всичкитъ войсковы части отъ 4. пех. бригада, която тогава се командуваше отъ генералъ М. Савовъ, който тогава бѣше майоръ, и всичкитъ части отъ специалнитъ родове оржжие.

Скоро следъ свършването на лагера, бригадниятъ командиръ бѣше повиканъ на поста Министъръ на войната и замина за София, а на неговото мѣсто бѣше назначенъ майоръ Никифоровъ Н.

Следъ заминанване на 2. артилерийски полкъ за гр. Вратца, гдето бѣше опредѣлено постоянното му мѣстоквартируване, 5. артилерийски полкъ се прибра в казармитъ и едвамъ сега, следъ почти година отъ формирането му, полкътъ можа да се събере на едно мѣсто и да се начене уреждането му в домакинско отношение.

Презъ тази година бѣха назначени в полка доста млади офицери отъ годишния випускъ на Военното училище, така щото числото на офицеритъ бѣше почти попълнено до щата, като никога.

Преди да продължа по-нататъкъ хода на службата ми, ще се спра върху единъ предметъ, който бѣше тогава отъ голѣма важностъ. Това е въпроса за стрелбата в артилерията.

Както казахъ и по-горе, в началото на създаването на българската артилерия, стрелба се произвеждаше твърде малко: отначало по батареино, а сетне, следъ като се формирова артилерийския полкъ, помъчиха се да обобщатъ тази работа, като искаха да създадатъ нѣщо като общи правила за стрелбата в артилерията, но тъй като отъ една страна искаха да създадатъ нѣщо ново, отговарящо на съвременната нужда, отъ друга страна мъчно можаха да се *раздѣлятъ* съ старитъ традиции, то нѣмаше едно установено правило и, както казахъ и по-горе, до Сръбско-българската война, стрелбитъ се произ-

веждаха по нѣкакви твърде стари правила или по-скоро безъ никакви правила, а който батареенъ командиръ, както знаеше, тъй произвеждаше стрелба. Едва презъ лѣтото на 1883 или 1884 г. полковникъ *Решетинъ*, впоследствие началникъ на артилерията, въведе известни правила и ги приложи на практика. Артилерийското управление при Министерството на войната, като съзнаваше този важенъ недостатъкъ въ артилерията, презъ 1888 или 1889 г. издаде правила за стрелбата, въ основитѣ на които бѣха легнали правилата, създадени отъ полковникъ Решетинъ. Обяви се така наречената тогава „Червена книжка“. Това бѣше новото *правило* за стрелбата, което е родоначалникъ на всичкитѣ впоследствие издавани подобни *правила*.

Появяването на тѣзи нови правила произведе цѣла сензация между артилериститѣ и дълго време следъ обявяването имъ тѣ бѣха погълнали цѣлото внимание на офицеритѣ и всѣкога, гдето се събираха двама и повече офицери, разговорътъ между тѣхъ се почваше, продължаваше и се свършваше все около тълкуването, разбирането и изучаването на разнитѣ параграфи отъ въпроснитѣ правила. И това се продължаваше доста дълго време. Всѣки бѣше любопитенъ да узнае и разбере, какъ се тълкува и разбира отъ другитѣ изложеното въ нѣкои параграфи отъ тия правила.

Това *правило* за стрелба бѣше дошло много на време и създаде голѣма заинтересованостъ между офицеритѣ за изучаването му. Артилерийското управление, съ издаването на тия правила, попълни единъ голѣмъ недостатъкъ въ артилерията и турна едно здраво начало на правилата за стрелбата въ артилерията. За това трѣбва да се благодари на тогавашния началникъ на артилерията, капитанъ Тантиловъ П.

Сега да продължа по-нататъшния ходъ на службата ми. Следъ като сформирования отъ менъ 5. артилерийски полкъ се прибра въ казармитѣ на заминалия за Враца 2. артилерийски полкъ, службата въ него начена правилно. Презъ зимата на 1889-1890 г. се уредиха, както и по-преди, занятия съ офицеритѣ и подофицеритѣ, формироваха се учебни команди и др. На зимнитѣ занятия съ офицеритѣ особено внимание бѣше обърнато въ изучаването на новитѣ правила за стрелбата, а съ подофицеритѣ занятия по практическото изучаване на студенатаковка. Това бѣше нововъведение, което впоследствие се практикуваше и съ офицеритѣ.

Презъ есента 1890 г. бѣха събрани въ София всичкитѣ полкови командири отъ цѣла България, гдето на 2. августъ, по случай Възшествието на престола на Н. Ц. В. Княза се произведе молебень и парадъ на войскитѣ отъ Софийския гарнизонъ и се раздаде новоучредения тогава „Знакъ за Х. годишна непрекъсната и непорочна служба“ на тия, които къмъ това време бѣха добили право да получатъ този знакъ.

За това именно бѣха събрани въ София всички командири на полкове и приравнени.

Както се каза по-горе, 5. артилерийски полкъ при формирането си се състоеше отъ четири батареи, следующата година се сформирова къмъ него планински взводъ, а презъ 1890 г. се сформирова и петата батарея, тъй щото въ началото на 1891 г. полкътъ бѣше вече въ съставъ петъ батареи и единъ планински взводъ.

Презъ месецъ май 1891 г. бѣхъ удостоенъ, за първи пътъ, да бъда командированъ въ Германия, въ фабриката на Крупъ, въ състава на комисията подъ председателството на Началника на артилерията, майоръ Тантиловъ, на която бѣше възложено да проучи и изпита ново планинско орждие въ тази фабрика. До тогава планинската ни артилерия, току що формирана, бѣше въоръжена съ медни три-фунтови руски орждия, за това артилерийското управление бѣше решило, въ едно кжсо време, да превъоръжи тази артилерия съ модерни тогава орждия. Освенъ това, понеже се предполагаше да се формиратъ още полски батареи, проектирано бѣше да се поръчатъ и полски батареи.

Азъ се отправихъ за фабриката Крупъ самъ направо отъ Шуменъ презъ Букурещъ за Виена, гдето трѣбваше да стане срещата съ председателя на комисията и другитѣ членове, и отъ Виена всички заедно да заминемъ за Германия (Есенъ). Комисията бѣше твърде малочислена: председател, азъ, професоръ Добревъ и подпоручикъ Станчовъ К.

Азъ нѣма да описвамъ моето впечатление отъ това ми първо пътувание въ Европа (до тогава бѣхъ пътувалъ само до Букурещъ и Одеса), защото всѣкой ще разбере това, а ще се ограничи само да изложи работата на комисията. Следъ пристигането си въ фабриката, комисията веднага пристъпи къмъ работа; най-напредъ се прегледаха и изучиха нѣколко вида отъ новата планинска материална частъ и комисията се установи на единъ типъ, съ нуждитѣ допълнения и подобрения. Сжщото се направи и съ полскитѣ материали, следъ което комисията замина за полигона на фабриката въ гр. Мепенъ, близо до Холандската граница, гдето се произведоха опитни стрелби. Следъ това комисията се отправи за гр. Кьолнъ, отъ гдето замина за барутната фабрика въ гр. Хамъ. Тукъ се направи опитъ съ черния барутъ, който бѣше поръчанъ въ тази фабрика, и се остави химика професоръ Добревъ да произведе нуждния анализъ, а останалитѣ членове на комисията, заедно съ председателя, се завърнахме въ Есенъ, гдето имаше още малко работа по изпитанието на материалната частъ, следъ което комисията щѣше да се завърне въ България. Когато се върнахъ въ Есенъ, заварихъ телеграма за менъ, съ която ми се съобщаваше отъ Шуменъ, че баща ми е починалъ, вследствие на което председателя ме освободи

отъ комисията, която, както споменахъ по-горе, почти бѣше свършила работата си и азъ още на другия день си тръгнахъ за България и като минахъ презъ гр. Видинъ, гдето уредихъ нѣкои домашни работи следъ смъртта на баща ми, заминахъ си за Шуменъ.

Въ Шуменъ пристигнахъ въ началото на лѣтото, тъкмо преди почването на практическитѣ стрелби. Тие стрелби презъ 1891 г. се произведоха въ околността на гр. Шуменъ, защото полкътъ, както и презъ м. г., бѣше на общъ лагеръ при този градъ съвмѣстно съ пехотата на цѣлата 4. бригада. Тази година се приложи въ по-голѣмъ размѣръ произвеждането на стрелбитѣ съ походни движения и на по-далечно разстояние. Следъ свършването на стрелбитѣ, произведоха се съвмѣстни тактически учения съ пехотата, а въ края на есента и маневри, едностранни и двустранни. Такива занятия, отъ когато наченаха да се събиратъ всички части отъ бригадата за съвмѣстно лагеруване, се произвеждаха всѣка година. Следъ 1. септемврий частитѣ се прибраха въ казармитѣ, въ това число и 5. артилерийски полкъ и, следъ като се уволни наборътъ, пристъпи се къмъ обичайното формирование на разни команди и се наченаха зимнитѣ занятия.

Презъ 1892 г. занятията въ полка вървѣха нормално и никакви особени събития за отбелязване въ полка нѣма, обаче, станаха нѣкои промѣни въобще въ артилерията, а именно: въ началото на годината азъ бѣхъ произведенъ въ чинъ „подполковникъ“ и още, че презъ тази година бригадитѣ се преименоваха въ дивизии, като нашата 4. бригада, се преименова въ „4. пех. Преславска дивизия“. По поводъ производството ми въ чинъ „подполковникъ“ считамъ за неизлишно да спомена тукъ едно обстоятелство, което заслужава да се знае, за да се види какви аномалности се вършиха, по нѣкой път, тогава.

На 2. августъ 1891 г. на офицеритѣ отъ първия випускъ подлежеше да бждатъ произведени въ следуюция чинъ, обаче, неизвестно по какви съображения началството тогава заблагодарасждило да произведе само една частъ отъ този випускъ, а другитѣ да остави за 1. януарий 1892 г. И какво излѣзна отъ това своеобразно решение; излѣзна, че дружинни командири станаха подполковници, а полкови командири останаха майори. Въ числото на последнитѣ бѣхъ и азъ. Положението ми бѣше твърде неловко, особено при обстоятелството, че всичкитѣ части отъ бригадата бѣха събрани заедно, но азъ, като всѣкой добре дисциплиниранъ офицеръ, се ограничихъ съ подаване рапортъ, да моля да ми се кажатъ причинитѣ за непроизводството ми, на което ми отговориха, че това е станало по нѣкакви особени съображения и че ни най-малко не е отъ естество да укори моитѣ служебни качества и че на нова година ще бжда произведенъ.

Следъ 1. януарий 1892 г. последва правило за производството и повече такива аномалии не ставаха. Презъ сжщата година стана още едно крупно нововъведение въ армията. Дотогава артилерийскитѣ части, безъ изключение, бѣха подчинени направо на Военното министерство — респективно Артилерийската инспекция, — презъ тази година всичкитѣ артилерийски полкове се включиха въ състава на пехотнитѣ дивизии, гдето дотогава бѣха подчинени само въ гарнизонно отношение. 5. артилерийски полкъ влѣзна въ състава на 4. пехотна Преславска дивизия. Понеже идеята за включването на артилерийскитѣ полкове въ състава на пехотнитѣ дивизии бѣше възникнала много по-отдавна, но не се реализираше, защото съпротивлението отъ страна на артилерийското началство бѣше голѣмо, пъкъ и Министерството на войната, вѣроятно, е считало, че е още рано да се реализира тази идея, то тя се отлагаше, докато тази година се приведе въ изпълнение.

Но, понеже за това имаше много пререкания между дветѣ началства — пехотно и артилерийско — то всѣко разпореждане на пехотното до службата въ артилерийскитѣ полкове и тия на артилерийското началство, се следѣха внимателно и отъ дветѣ страни и при най-малко съмнение начеваха преписки. Това произлизаше още и отъ обстоятелството, че нѣкои началници на дивизия, като мислѣха, че артилерийскитѣ полкове сж подчинени тѣмъ въ всѣко отношение, бъркаха се въ чисто специалната артилерийска служба, която бѣше подчинена на Артилерийската инспекция.

Благодарение на тѣзи недоразумения презъ т. г. въ 5. артилерийски полкъ стана едно събитие, което считамъ не-безинтересно да отбележа тукъ. Въ края на юлий или въ началото на августъ, не помня добре, когато се произвеждаха лѣтнитѣ занятия въ полка, азъ получихъ една телеграма отъ Инспектора на артилерията, съ която се нареждаше да формирамъ една батарея по воененъ съставъ, която да произведе едно тактическо конно учение по направление на желѣзнопътната станция „Шейтанджикъ“, дето Инспекторътъ ще пристигне около единъ часа по пладне и отъ гдето батареята, обратно къмъ Шуменъ, ще произведе сжщото учение въ негово присѣствие и по дадена отъ него задача. Занятието се произведе и вечерта се прибрахме въ лагера. На другия день получавамъ единъ пакетъ, запечатанъ съ червенъ восъченъ печатъ, въ който намѣрихъ едно предписание отъ дивизията, съ което ми се обявява „мѣрнение“ отъ Началника на дивизията, за гдето съмъ изпълнилъ заповѣдта на Инспектора на артилерията, безъ да чакамъ за това разрешение отъ дивизията. Това бѣше първото ми и последно наказание въ службата ми и при това още незаслужено и несправед-

ливо. Веднага отидохъ въ щаба на дивизията, да обясня случая, но тамъ не обърнаха внимание на моитѣ обяснения, вследствие на което азъ подадохъ оплакване и наказанието бѣше отнѣнено. Такива явления е имало и въ другитѣ дивизии. Това бѣше все вследствие на предубеждението, че Инспекторътъ на артилерията се стремилъ да извоюва отново старото си положение, като отново се подчини артилерията нему въ всѣко отношение, та началницитѣ на дивизиитѣ ревностно пазѣха своитѣ права и при най-малко съмнение проявяваха своитѣ началнически права, и когато трѣбваше и когато не трѣбваше.

Следъ свършването на стрелбитѣ и занятията съ другитѣ родове оржжия, полкътъ се прибра въ казармитѣ, уволни се наборътъ и се почнаха зимнитѣ занятия.

Въ първитѣ числа на декемврий 1893 г. се получи предписание отъ дивизията, основано на такова отъ Министерството на войната — Артилерийска инспекция — полкътъ да мобилизира една батарея по воененъ съставъ, като се опредѣляше и кога да се почне мобилизирането, което трѣбваше да стане точно споредъ мобилизационния планъ на полка и когато се свърши мобилизацията на батареята, да се донесе за по-нататъшно разпореждане.

За мобилизиране бѣше назначена 5. батарея отъ полка. Това направихъ по съображения, че като бѣше новоформирана, искахъ да провѣря нуждитѣ ѝ и съ срѣдствата, които се отпускаха за пробната мобилизация, да се попълнятъ недостигащитѣ нѣща.

Следъ като се свърши мобилизирането, което се извърши точно споредъ мобилизационния планъ, за която целъ се употребиха почти всичкитѣ хора и коне отъ полка, донесе се въ дивизията и още на другия день се получи телеграфическа заповѣдъ—мобилизираната батарея, въ пълненъ съставъ, да произведе едно походно движение съ маршрутъ: Шуменъ—Нови-Пазаръ—Варна, като въ време на похода се заповѣдваше да се произведе и една бойна стрелба между Девня и Варна.

Батареята тръгна въ походъ и първия день ношува въ с. Ясж-тепе, като се предполагаше на втория день да продължи движението си до с. Девня, гдето щѣше и да се произведе бойната стрелба. Презъ нощта, когато батареята бѣше въ с. Ясж-тепе, времето се развали и начена да вали дъждъ. На следующия день батареята тръгна за с. Девня, подъ много силенъ дъждъ, който презъ нощта, когато бѣхме въ Девня, се обърна въ снѣгъ, който на другия день се усили твърде много, а и температурата спадна нѣколко градуса подъ нулата, следствие на което проектираната бойна стрелба не можеше да се произведе. Престояхме още единъ день, съ надежда, че времето ще се поправи, но то още повече се раз-

вали; снѣгътъ достигна до 35-40 с. м. дълбочина и студътъ надмина 10° подъ нулата. Следъ два дена валежъ на снѣгъ, времето се поправи, но студътъ още повече се усили. При това положение, батареята, безъ да изпълни възложената ѝ задача, трѣбваше да тръгне обратно за Шуменъ. Походътъ, извършенъ отъ с. Девня до с. Ясж-тепе, остана за дълго време въ паметта на ония, които взеха участие въ него. Снѣгътъ бѣше дълбокъ повече отъ 40 с. м., а на мѣста, гдето имаше навѣяно—и до 70 и повече с. м.; студътъ повече отъ 10° подъ нулата; по шосето, следъ падането на снѣга, никакво движение, така щото, батареята трѣбваше сама да си разчиства пътъ презъ дълбокия снѣгъ. Отъ Девня до Ясж-тепе разстоянието не е по-големо отъ 20 клм., но батареята употребѣи цѣлъ день, за да го измине, защото трѣбваше съ всичкитѣ конни войници да се утъпка снѣга; трѣбваше на две мѣста да прави пътъ, за да обиколи мостовѣтъ на шосето, които бѣха отнесени отъ придошлитѣ рѣкички и още други маса препятствия. Когато стигнахме вечерта въ Ясж-тепе, а това бѣше предъ самата Коледа и по тъмнина се настанихме въ селото, начена отново да вали и на другия день осѣмнахме буквално обсадени отъ всѣкжде съ снѣгъ и то толкова дълбокъ, че войницитѣ не можеха да изведатъ конетѣ на водопой, а трѣбваше да се топи снѣгъ въ кофитѣ, за да ги напоятъ. На другия день, следъ пристигането на батареята въ Ясж-тепе, се направи провѣрка, за да се види въ какво състояние сж хората, конетѣ и материалната частъ. Следъ извършения презъ предишния день усиленъ походъ, се констатира, че има 26 души съ измръзнали части по тѣлото, въ това число и батареиния командиръ, капитанъ Парасковъ, и младшия офицеръ, поручикъ Ченчевъ. Болшинството бѣха съ измръзнали уши и прѣсти на ржцетѣ и краката, най-много бѣха пострадали ездачитѣ. Впоследствие, при лѣкуването на тия болни, на нѣколко души се отрѣзаха прѣститѣ на ржцетѣ и краката. Понеже отново начена да вали, то по неволя трѣбваше да останемъ три дена въ с. Ясж-тепе, това бѣха първия, втория и третия день на Коледа.

Така печално се свърши това походно движение на мобилизираната 5. батарея отъ 5. артилерийски полкъ, а това можеше да се избѣгне, ако се обърнеше внимание върху моитѣ донесения, но началството тогава не бѣше много наклонно да обръща внимание на донесенията на подчиненитѣ, а азъ донесохъ, че барометра пада и времето неминуемо ще се развали, но въ София не повѣрвахъ,—вѣроятно, времето тамъ е било хубаво, или нѣкои други съображения е имало началството.

Презъ тази година бѣше ми възложена още една мисия; бѣхъ командированъ въ Австрия, въ края на месецъ августъ, въ качеството ми на председател на комисията, назначена

да приеме 600 коня от доставчикъ на коне отъ Виена. Конетъ бѣха 350 за артилерията, 150 за кавалерията и 100 офицерски. Комисията работи около 2½ месеца и прие около 250 коня въ Виена, а останалитъ въ гр. Сабадка, въ Унгария. Презъ време на приемането на конетъ, въ Унгария имаше холера, но това не ни побърка да завършимъ работата си. Приеха се всички артилерийски и кавалерийски коне, а отъ офицерскитъ едва можахъ да се приематъ 50 коня, а за останалитъ се състави актъ на доставчика, защото не можа да ги представи въ опредѣления срокъ, за което отпосле му се наложи опредѣлената отъ поемнитъ условия глоба. Въ началото на ноемврий се завърнахме въ България презъ София, гдето трѣбваше да се явя въ Министерството на войната, за да дамъ отчетъ за извършената работа. При връщането си обратно въ България, членоветъ на комисията, поради холерата въ Унгария, бѣха подложени на карантина: въ Бѣлградъ три дена, а въ Цариградъ двадесетъ и единъ денъ. Въ срѣдата на месецъ ноемврий се завърнахъ въ Шуменъ и встъпихъ въ командването на полка.

Презъ зимата на 1892 — 93 год. се произведоха занятия въ полка по установената по-рано програма. Особени нѣкои нововъведения презъ тѣзи зимни занятия нѣмаше.

Пролѣтътъ на 1893 г. се почна съ обикновенитъ занятия. Следъ свършването на зимнитъ занятия и обучението на младитъ войници, полкътъ, по обикновено, излѣзна въ началото на месецъ май на лагеръ. Презъ тази година лѣтнитъ занятия сѣщо се произведоха както до сега. Само въ стрелбитъ на полка имаше малко по-голѣмо оживление, учебнитъ—се произведоха въ околността на Шуменъ, а за бойнитъ—се сформирова една батарея по воененъ съставъ и тѣ се произведоха съ извършване на походни движения по разни направления отъ Шуменъ. Като трѣгна батареята въ походъ, не се върна въ лагера, докато не се произведоха всичкитъ бойни стрелби. На тѣхъ присѣдствуваха всичкитъ офицери отъ полка, а долни чинове бѣха вземени толкова, колкото бѣше необходимо да се комплектува батареята по воененъ съставъ; тя се командуваше по редъ отъ батареини командири и офицери, на които бѣше възложено да произвеждатъ бойнитъ стрелби, като само се смѣняваха младшитъ офицери, подофицери и мѣрачитъ отъ ония батареи, командиритъ на които щѣха да стрелятъ. Съ въвеждането на този начинъ на производство на бойнитъ стрелби, дсбиваше се възможностъ тѣ да се произвеждатъ всѣка една на нова мѣстностъ и при нова обстановка. Това нововъведение въ стрелбитъ направи тѣзи последнитъ по-интересни и накара офицеритъ да се отнесатъ съ по-голѣма сериозностъ и съ по-голѣмо внимание къмъ произвеждането имъ. Този начинъ на произвеждане на бойнитъ стрелби за пръвъ пѣтъ се начена въ

5. артилерийски полкъ по моя инициатива и сѣтне се възприе и отъ нѣкои отъ другитъ полкове, докато по-късно, следъ като азъ вече командувахъ 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, стана правило за цѣлата полска артилерия.

Презъ есенъта на 1892 г. се въведоха въ полската артилерия 12 с. м. полски гаубици и отъ 1. януарий 1893 год. се формираха три гаубични батареи една въ 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, една въ 3. артилерийски полкъ и една въ 2. артилерийски полкъ,—собствено не се формираха нови батареи, а въ тия три полка бѣха превържени първитъ батареи съ гаубици, а тѣхнитъ орждия бѣха дадени въ Крепостнитъ батальони. За да се направи първата бойна стрелба съ нововъведенитъ полски гаубици, трѣбваше тази стрелба да се произведе по нѣкое укрепление и понеже такива имаше само около Шуменъ, то за целта бѣше командирована при 5. артилерийски полкъ гаубичната батарея отъ 3. артилерийски полкъ, като сѣщо така бѣха повикани да присѣдствуватъ и командиритъ и младшитъ офицери и отъ другитъ две гаубични батареи. Стрелбитъ се произведоха по укреплениято „Бешъ-теле“, и „Касапли-табия“. На тѣзи стрелби отъ новитъ 12 с. м. полски гаубици можа да се види нагледно действието на тия орждия по цели, за които бѣха предназначени, а така сѣщо и да се изпитатъ новитъ правила, установени за производството на стрелба съ тѣхъ.

Презъ сѣщата година стана промѣна въ командването на артилерията. Презъ 1893 г., както е извѣстно, стана ожениването на Н. Ц. В. Князь Фердинандъ съ Н. Ц. В. Княгиня Мария-Луиза. Следъ като направиха своето свадбено пѣтешествие и прекараха частъ отъ лѣтото въ Търново, презъ есенъта се прибраха въ София, гдето наченаха да се даватъ редъ балове, вечеринки и ресепции въ Двореца. На една отъ тѣзи ресепции, е станало нѣкакво нарушение на редътъ на представленията на длъжностнитъ лица, споредъ разбиранията на тогавашния Инспекторъ на артилерията, подполковникъ П. Танитловъ, вследствие на което той се счелъ обиденъ и напустналъ Двореца. За тази му постѣпка той бѣ уволненъ и на негово мѣсто се назначи подполковникъ Б. Балабановъ, който преди това бѣше помощникъ на инспектора, а неговото мѣсто остана вакантно.

Следъ свършването на стрелбитъ и лѣтнитъ занятия съ тритъ рода оржие, полкътъ се готвеше да се прибере въ казармитъ, когато ненадейно пристигна въ Шуменъ тогавашния Воененъ министъръ, подполковникъ М. Савовъ и пожела, преди да се разпусне сборния лагеръ, да се произведатъ едностранни маневри, съ обозначенъ противникъ, съ всичкитъ войсковы части, събрани въ Шуменския лагеръ, а тамъ бѣха всичкитъ части отъ 4. п. Преславска дивизия. Маневритъ се произведоха по направление Нови-Пазаръ — Варна, траяха

три дена и излъзнаха много добри, за което частитѣ, взели участие въ тѣхъ, получиха устна и въ заповѣдь по Военното вѣдомство благодарностъ на Министра на войната.

Следъ свършването на маневритѣ, полкътъ се прибра въ казармитѣ на зимни квартири, уволни се наборътъ и следъ нѣколко дневна почивка, започнаха се зимнитѣ занятия. Въ тѣхъ презъ този сезонъ нѣмаше нѣкои особени промѣни, тѣ се произвеждаха по миналогодишната програма, която бѣше въведена на изпитание и трѣбваше да се упражнява нѣколко сезона, за да се изпита.

Както се каза по-горе, длъжността помощникъ инспекторъ на артилерията въ Министерството на войната, при назначаването на подполковникъ Б. Балабановъ, остана вакантно и трѣбваше да се заеме, затова презъ м. декемврий 1893 г. станаха нѣкои премѣствания и нови назначения въ артилерията, а именно за помощникъ на инспектора се назначи подполковникъ Рясковъ, който до тогава бѣше командиръ на 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, за командиръ на който бѣхъ премѣстенъ азъ, а на моето мѣсто за командиръ на 5. артилерийски полкъ бѣше назначенъ подполковникъ Савовъ и още други нѣкои премѣствания и назначения станаха, за които считамъ, че е излишно да споменувамъ тукъ.

И тъй, азъ, който прослужихъ въ Шуменъ 13½ години, бѣхъ премѣстенъ въ ст. София за командиръ на 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ. Дойдохъ въ Шуменския гарнизонъ въ чинъ подпоручикъ, а го напустнахъ въ чинъ подполковникъ. Презъ този периодъ отъ 13½ години азъ изпълнявахъ следующитѣ длъжности: адютантъ на 2. артилерийски полкъ, кѡвчежникъ въ сѣщия полкъ, командиръ на батарея пакъ тамъ и участвахъ въ Сръбско-Българската война въ състава на сѣщия полкъ, като командиръ на 1. батарея, следъ това станахъ командиръ на сѣщия полкъ, формировахъ 5. артилерийски полкъ и го командувахъ до края на 1893 г. Службата презъ всичкото това време и при всичкитѣ гореспоменати длъжности, вижда се, съмъ изпълнявалъ добре, защото началството ми е било всѣкога доволно отъ мене, за което ми е изказвало благодарности устно и писменно и ме е представлявало за награди. Презъ време на службата си въ Шуменъ получихъ следующитѣ награди: орденъ „Св. Александъръ“ V. ст. съ мечове за Сръбско-Българската война, орденъ „Св. Александъръ“ IV. ст. и орденъ „За заслуга“.

Презъ месецъ декемврий 1893 г. около 20—24 число получихъ телеграфическа заповѣдь да предамъ полка на старшия батареенъ командиръ и веднага да замина за ст. София за приемане 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ. Още на следующия день почнахъ предаването, но понеже имаше Коледни празници и Нова година, та предаването се забави малко и едва на 3. януарий 1894 г. бѣше свършено и на 5. сѣщи,

следъ дадения ми банкетъ отъ офицеритѣ на полка, азъ тръгнахъ за София.

Тогава нѣмаше желѣзницата София-Варна и съобщението между Шуменъ и София ставаше или чрезъ Бургасъ по море и по линията Бургасъ-София, или по Дунава до Ломъ и отъ тамъ съ файтонъ до София. Този последния пътъ се използваше, само когато имаше навигация по Дунава, а презъ зимния сезонъ се пжтуваше или презъ Варна-Бургасъ по море и отъ тамъ по желѣзницата за София, или съ файтонъ презъ Котелъ до Ямболъ и отъ тамъ по желѣзницата. Тѣй като бѣше сръдъ зима, по Нова година, и тѣй като съобщението презъ Варна-Бургасъ по море не бѣше редовно, то решихъ да пжтувамъ по маршрута: Шуменъ—Котелъ—гара Стралджа и понеже прави съобщения мажду Бургасъ—София имаше само два пжти седмично, то трѣбваше непременно така да пжтувамъ, щото въ сръда вечерята да бѣда на гара Стралджа, за да взема правия тренъ Бургасъ—София, иначе трѣбваше да пристигна въ Столицата два дена по-късно, а предписанието ми гласѣше, колкото е възможно по-скоро да пристигна на новото си мѣстослужение. И тѣй, на 5. януарий 1894 г. азъ заминахъ отъ Шуменъ съ файтонъ за споменатата по-горе гара, сѣщия день вечерята пристигнахъ въ гр. Османъ-пазаръ, гдето преношувахъ и на другия день трѣбваше да продължа пжтя си и вечерята да пристигна на опредѣлената гара, но каква бѣше изненадата ми, когато на сутринята файтонджията ми заяви, че предъ видъ на голѣмия снѣгъ и голѣмия студъ, той по-далечъ отъ Котелъ не може да пжтува, а ако не съмъ съгласенъ, то да си наема друга кола. Видѣхъ се въ чудо, защото нито заплашване, нито обещание да му заплатя повече, отколкото бѣше уговорено, не подеиствуваха и азъ, като имахъ предъ видъ, че ако се съглася съ искането на коларя, щѣхъ да изгубя два дена, решихъ да пжтувамъ съ друга кола и наехъ отъ Османъ-пазаръ една шейна съ две много добри кончета и потеглихъ въ пжтъ. До като пжтувахъ до Котелъ, имаше снѣгъ и се вървѣше добре, обаче, като изминахме десетина километра отъ Котелъ, снѣгътъ до толкова намалѣ, щото начена трудно да се върви съ шейна, а следъ още 1—2 клм. снѣгъ съвсемъ нѣмаше и шейната трѣбваше да влачатъ по сухата земя, при единъ завой конетѣ се подплашиха и шейната се счупи, а времето бѣше доста напреднало, бѣше около 5—5½ часа сл. пладне и съвършено тъмно, а студътъ се повече и повече се усилваше. Файтонджията, единъ честенъ младъ турчинъ, бившъ войникъ, криво-лѣво поправи шейната, но пжтуването не можеше да става въ тѣхъ и азъ тръгнахъ пеша, а той водѣше конетѣ и и тѣй вървѣхме по шосето Котелъ—Ямболъ до с. Мокренъ; като минахме цѣлото разстояние до това село ноця, при голѣмъ студъ и само азъ и файтонджията пеша. Азъ бѣхъ си

задалъ за целъ непременно да взема трена въ Стралджа, затова, следъ пристигането ни въ с. Мокренъ, веднага наехъ една талига съ два коня, турихъ сандъка съ багажа си, седнахъ на него и половинъ часъ по-рано отъ пристигането на трена бѣхъ на гарата. Точно на 12 часа презъ нощта се качихъ на трена и на другия денъ — 7. януарий 1894 г. въ 4½ часа следъ пладне бѣхъ въ София. Бѣхъ много доволенъ отъ това пътуване, защото въпрѣки голѣмия студъ, неудобно време и пълно съ приключения пътешествие, азъ преодолѣхъ всичко и пристигнахъ точно на опредѣленото време въ София.

На 8. януарий 1894 г. почнахъ приемането на 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ и на 15. сѣщия свършихъ приемката и встѣпихъ въ командуването му. Полка получихъ въ съставъ 5 полски батареи и единъ планински взводъ, сѣщия съставъ, какъвто бѣше и 5. артилерийски полкъ. Този полкъ се формира презъ 1887 г. отъ батареитѣ, които останаха отъ бившия 1. артилерийски на Н. В. Князь Александъръ I полкъ, който взе участие въ детронирването на Княза на 9. августъ 1886 г. и биде разформированъ. Той бѣше формиранъ въ 6 батареенъ съставъ, получи № 4 и звание полкъ на Н. Ц. В. Князь Фердинандъ I.

Следъ свършване приемането на полка, на 15. януарий встѣпихъ въ командуването му и начена службата въ него. Понеже бѣше сръдата на зимата и всички служби бѣха формирани вече, а младитѣ войници бѣха вече пристигнали, то азъ оставихъ строевата служба да продължава по редътъ, установенъ отъ моя предшественикъ, като сегисъ-тогисъ, съ заповѣдь по полка, регулирахъ вървежа ѝ, когато виждахъ, че има отклонение по правилата, установени отъ уставитѣ и инструкциитѣ, като главното ми внимание бѣше обърнато на домакинската служба, която, споредъ моитѣ схващания и разбирания, не бѣше добра. Но, преди да изложа това положение, трѣбва да се отклони малко, за да опиша едно събитие, което стана нѣколко дена, следъ като приехъ полка и което е отъ историческо значение.

Следъ пристигането си въ София, бѣхъ се установилъ на квартира у баджанака си майоръ Дворяновъ, който бѣше командиръ на батарея въ полка, когото приемахъ. На 17. януарий 1894 г. въ 2 часа презъ нощта дохожда у дома на майоръ Дворяновъ единъ коненъ стражаръ и поисква непременно да ме събудятъ, за да го приема, че ималъ да ми доложи нѣщо, но непременно лично на менъ. Станахъ и следъ като се облѣкохъ, повикахъ го въ кабинета и го попитахъ: какво има; той, вмѣсто отговоръ, ми подаде една записка, въ която бѣше написано следующето: „Веднага да извадите една запрегната батарея на площадътъ при черквата Св. София,

която да бѣде готова за салютация и тамъ да чакатъ втора заповѣдь. Заряди вземете повече отъ сто“.

Понеже Н. Ц. В. Княгинята бѣше въ положение, азъ веднага разбрахъ, каква е работата и веднага се разпоредихъ за изпълнение на дадената ми заповѣдь. Понеже майоръ Дворяновъ бѣше тукъ, при менъ, заповѣдахъ нему да изведе своята батарея и къмъ 3 часа да бѣде на опредѣленото мѣсто. Точно въ 3 часа сутринта батареята бѣше източно отъ черквата и азъ заедно съ батареиния командиръ чакахме втора заповѣдь. Около 5½ часа сутринта, едвамъ що бѣше наченало да се зазорява, пристигна при менъ единъ коненъ стражаръ и ми подаде втора записка, съ която ми се съобщаваше, че България се осчастливила да се сдобие съ Престолонаследникъ, и ми се заповѣдваше—да се разпореда, да се произведе салютъ отъ 101 изстрели, за да се оповести на населението тази радостна вестъ. Даде се команда за стрелба и първия изстрелъ произведохъ азъ, втория—командирътъ на батареята, а другитѣ продължаваха да се даватъ по установения редъ. Тѣй се извести на Софийскитѣ жители за раждането на сега Царствующия на Българския Престолъ *Негово Величество Царъ Борисъ III*. На 12 часа, на 18. януарий, бѣха събрани въ Двореца всички висши офицери отъ Софийския гарнизонъ до командиръ на полкъ включително, гдето Н. Ц. В. Княза ни показа новородения Престолонаследникъ, като го носѣше на ръце и предъ всѣкого отъ насъ спираше и го показваше.

По-горе казахъ, че оставихъ строевитѣ занятия въ полка да се извършватъ по редъ, установенъ отъ бившия командиръ, а азъ се захехъ съ изучаването и уреждането на полковото домакинство. Когато приехъ полка, направи ми впечатление, че домакинството му е извънредно разнебитено и въ голѣмо безредие. Така напр.: шивачницата и полковитѣ складове бѣха вѣнъ отъ полка въ едно частно здание, гдето се плашаше 6,000 лева наемъ годишно и тѣй отдалечено отъ полка, щото нѣмаше никаква възможность да се упражнява ефикасенъ контролъ върху службата въ тѣхъ. Нѣмаше столова за войницитѣ и тѣ се хранѣха на двора на открито, а когато валише дъждъ и при лошо време, хранѣха се въ антретата на казарменнитѣ помѣщения и въ конюшнитѣ; едно положение твърде тежко и неудобно за войницитѣ. Работилници почти нѣмаше, а кухнята на полка се помѣщаваше въ едно помѣщение тѣсно, неудобно, мръсно, опушено и много лошо приспособено за целта, за която служеше. Първата ми работа бѣше да построя помѣщения за складъ на полка, затова още презъ мартъ с. г. поискахъ, по установения редъ, отъ Министерството на войната необходимитѣ суми за изграждането му, но, за голѣмо мое съжаление, такива не ми се отпуснаха, понеже нѣмало нуждния кредитъ; но тѣй като азъ бѣхъ решилъ

да прибера полковото домакинство въ казармитѣ на полка, то на моя отговорностъ решихъ да построя нужното помѣщение за складъ на полка съ съестнитѣ суми, съ които полкътъ разполагаше тогава. И действително, още презъ месецъ априлъ се начена постройката на помѣщението въ двора на казармата и къмъ началото на есенъта бѣше готово и складоветѣ се прибраха въ него. Това здание се построи по домакински начинъ, съ работници войници и струваше на полка всичко 6,000 лева, тъкмо толкова, колкото се плащаше наемъ годишно за помѣщението, гдето се помѣщаваха складоветѣ. Впоследствие имахъ доста неприятности съ началството, за гдето съмъ превишилъ властѣта си и искаха да ме заставятъ да заплатя отъ джеба си изразходваната сума, но като разбраха, че не сж прави, турнаха точка на въпроса. Къмъ края на 1894 г. успѣхъ да събера въ района на казармитѣ всички домакински части на полка и да ги турна подъ мой непосредственъ контролъ. Много се направи презъ тѣзи година, за да може да се уреди домакинството на полка, но далечъ не се постигна онова, което трѣбваше да бжде.

Презъ пролѣтѣта на 1894 г., следъ свършването курса на обучението на младитѣ войници, съставихъ програма за произвеждане лѣтнитѣ занятия въ полка, но, преди да направа това, трѣбваше ми да се ориентирамъ съ онова, което е било вършено въ полка преди менъ, затова пристъпихъ къмъ изучаванieto на разпорежданията, правени по това, отъ моя предшественикъ и съобразно съ него да нагодя моитѣ разпореждания. Това го направихъ по две съображения: първо, да вида, до колко разпорежданията на миналото командване сж били въ хармония съ сѣществувашитѣ тогава наставления и инструкции и второ — до колко, какъ и съ каква полза сж били прилагани отъ изпълнителитѣ; затова ми трѣбваше време, ето защо, още отъ началото, азъ наченахъ да следя тия занятия съ присѣтствието си, всѣкой день, на производството имъ, по редъ, въ всичкитѣ батареи отъ полка и отъ виденото дойдохъ до заключение, че както инструкциитѣ и уставитѣ, тъй сжщо и даванитѣ отъ бившия командиръ разпореждания, по обучението, не се изпълняваха точно и прилагана правилно отъ батареинитѣ командири, за това при обучението въ батареитѣ имаше голѣмо разнообразие и криви схващания и разбирания на уставнитѣ разпореждания, вследствие на което се принудихъ съ редъ заповѣди и устни разпореждания, да постава въпроса за строевото обучение на полка правилно, а главното да бжде точно споредъ уставитѣ и еднакво прилагано въ всички батареи. Отъ начало имахъ доста неприятности при прилагането на моето разбиране, но съ упоритостъ и твърда воля успѣхъ да го наложя и резултатитѣ бѣха отлични, па иначе и неможеше да бжде, защото

азъ прилагахъ она методъ, който се прилагаше въ 5. артилерийски полкъ и който бѣше далъ вече добри резултати.

И въ Софийския гарнизонъ, както въ всичкитѣ по-голѣми гарнизони въ страната, имаше сборенъ лагеръ на частитѣ отъ гарнизона. Този лагеръ бѣше въ дѣсно отъ шосето София — Кюстендилъ, тамъ гдето и сега излизатъ частитѣ отъ Софийския гарнизонъ, сегисъ-тогисъ, на лагеръ, но мѣстото не бѣше оградено, както сега съ кжши отъ всѣкжде, а бѣше обширно поле. Частитѣ, по установения отъ създаването още на лагера редъ, излизаха на 1. май и се завръщаха въ казармитѣ си, на зимни квартири, на 1. септемврий. Тази година бѣше направено изключение, защото на 17. май, всеилниятъ тогава министъръ-председателъ, С. Стамболовъ, бѣше подаль оставка и бѣше замѣстенъ отъ Д-ръ К. Стоиловъ. Понеже тази промѣна на правителството бѣше възбудила партизанскитѣ духове въ страната, а най-много тукъ въ София, то не се позволи на частитѣ да излѣзатъ на лагеръ, а се задържаха въ казармитѣ, за всѣки случай, докато се уталожатъ духоветѣ. Едвамъ въ първитѣ числа на юний месецъ се разреши излизането.

Съ смѣняването на правителството, смѣни се и Министра на войната; вмѣсто подполковникъ Савовъ М., който бѣше уволненъ, назначенъ бѣше подполковникъ Р. Петровъ.

Следъ излизането си на лагеръ, въ полка се почнаха лѣтнитѣ занятия и подготовката къмъ производството на стрелбитѣ; тѣ, въ този полкъ, още се произвеждаха въ околността на София; още не бѣше възприетъ начина на производството имъ съ извършване на походно движение, както това се вършеше въ 5. артилерийски полкъ. И по този клонъ на обучението първата година отъ командването на полка не направихъ измѣнения, а оставихъ да стане производството на стрелбитѣ по установения отъ по-рано редъ, като съ цель на ориентировка, само направихъ нѣкоя корекция въ техническата страна на произвеждането имъ. Следъ свършването на лѣтнитѣ занятия и стрелбитѣ, батареитѣ отъ полка бѣха прикомандировани къмъ пехотнитѣ полкове отъ 1. пех. Софийска дивизия, за съвмѣстни занятия, следъ което, къмъ първитѣ числа на м. септемврий, полкътъ се прибра въ казармитѣ, уволни се стария призивъ и се почнаха зимнитѣ занятия. Скоро следъ това азъ бѣхъ командированъ въ състава на една комисиия на Чирпанския панаиръ за купуване коне за войската.

Около една година по-рано, бившиятъ Министъръ на войната бѣше формирова въ резервна армия, състояща се отъ кадри за резервни пехотни и артилерийски полкове. За артилерията бѣха формирани нѣколко резервни батареи, една отъ тѣхъ квартируваше въ гр. Самоковъ.

Новиятъ Министъръ на войната, отъ 1. януарий 1895 г., разформирова тия резервни батареи, като заповѣда да се придадатъ като шести батареи въ артилерийскитѣ полкове.

По такъв начин резервната батарея, квартируваща в г. Самоковъ, се придаде къмъ 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ и стана шеста батарея въ полка. И тъй, отъ 1. януарий 1895 год. полкътъ стана въ съставъ: шесть батареи и единъ планински взводъ.

Зимнитъ занятия въ полка, презъ зимата на 1894—95 г., се наченаха вече по програма, дадена отъ менъ и съставена точно споредъ съществуващитъ тогава устава, инструкции и наставления. Формираха се: полкова учебна команда, мѣраческа команда, а въ батареята се уредиха, по установенъ редъ, освенъ общо обучение, и обучение по грамотностъ.

Тукъ му е мѣстото да спомена, че обучението по грамотността въ казармитъ бѣше широко застъпено, още скоро следъ създаването на армията. Това бѣше крайно необходимо, защото, както е известно, степента на грамотността на тогавашното население въ страната бѣше твърде слаба, едвамъ достигаше до 35—40% между хората, които постъпваха като млади войници въ казармитъ. Степента на грамотността между населението отъ Софийския окръгъ, отъ гдето се комплектуваше личния съставъ на 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, бѣше по-низка, едвамъ достигаше до 30—32%, а както е известно, въ специалнитъ родове оръжие въ войската, какъвто е артилерията, трѣбваша много грамотни войници, за това една отъ първитъ ми работи бѣше, да провѣра този клонъ на обучението въ полка и като се увѣрихъ, че той не бѣше добре поставенъ, заехъ се съ него и го поставихъ въ положение да може да се изваждатъ колкото е възможно повече грамотни войници въ батареитъ отъ командитъ, които се формираха, презъ зимата, за тази целъ. Въ резултатъ излизаше, че като постъпватъ въ казармитъ грамотни войници около 30—32%, уволняваха се около 65—70%. Това е, което даваше казармата на народа, покрай своето специално дѣло, военното обучение. Дохождаха въ казармитъ хора съвършено неграмотни, а си отиваха на село съ знание да четатъ и пишатъ и да си служатъ съ четиритъ прости аритметически действия. Политическитъ партии, и лѣви и дѣсни, които бѣха тогава зле настроени противъ армията, не признаваха тази нейна заслуга къмъ народа, па по инерция и днесъ, когато всички вече оказватъ заслуженото уважение и почитъ къмъ родната армия, освенъ враговетъ на Отечеството, комуниститъ пъкъ старателно избѣгватъ да признаятъ ония заслуги на армията къмъ народа, които тя му е принесла още отъ своето формиране и продължава и днесъ да му принася.

Презъ 1895 г. нѣма нѣкои особени събития за отбелязване. Обучението вървѣше нормално. Презъ пролѣтъта се започна продължението на устройството на полка въ домакинско отношение: построиха се нѣколко нови помѣщения, като ковацница, дърводѣлница, столова за войницитъ и др. Презъ

месець май полкътъ пакъ излѣзна на лагеръ, и лѣтнитъ занятия и стрелбитъ се произведоха вече по дадени отъ менъ инструкции и указание на основание съществуващитъ устава и ръководства и споредъ добитата практика. Стрелбитъ, освенъ учебнитъ, не се произведоха въ околността на гр. София, а съ походни движения далече отъ градътъ и всѣка бойна стрелба на нова мѣстностъ. Следъ свършването на лѣтнитъ занятия, полкътъ се прибра въ казармитъ, следъ което се изпрати команда отъ всичкитъ хора и коне, заедно съ офицеритъ въ Самоковъ, да прибератъ и преведатъ имуществото и всичко, което принадлежеше на резервната батарея, която чакъ сега се прибираше въ София, защото, макаръ и присъединена къмъ полка, още отъ началото на годината, по нѣмане мѣсто въ казармитъ на полка за нея, продължаваше да квартирува въ гр. Самоковъ.

Презъ тази 1895 г. стана още едно събитие, касаеще се лично до менъ. На 1. януарий 1896 г. навършвахъ срока да бжда произведенъ въ чинъ „полковникъ“. Споредъ създаденото преди известно време ново положение за производството на офицеритъ въ по-горенъ чинъ, всичкитъ, които подлежаха на производство въ чинъ „полковникъ“, трѣбваше да положатъ изпитъ предъ една комисия, назначена отъ Министерството на войната. За тази целъ азъ, къмъ срѣдата на октомври 1895 г., получихъ единъ день единъ запечатенъ пликъ съ едно друго предписание, въ което ми се заповѣдваше още на следующия день да замина за гр. Дупница и, следъ като стигна тамъ, да разпечатамъ плика и да изпълна съдържащата се въ него заповѣдъ. Изпълнихъ точно заповѣдта и като стигнахъ въ Дупница, отворихъ плика и намѣрихъ въ него една тактическа задача, която трѣбваше да изпълна въ тридневенъ срокъ, следъ който срокъ, ще дойде комисията да прегледа решението на дадената задача и на самото мѣсто да провѣри приложението ѝ. Комисията се състоеше отъ Началникъ Щаба на армията и Началницитъ на 2. Тракийска дивизия и на 3. Балканска: полковницитъ Ивановъ Н., Бочевъ Н. и Петровъ Н. Комисията пристигна въ определеното време, но не бѣше въ пълния си съставъ, липсваше полковникъ Петровъ Н., който не можѣ да пристигне отъ Сливенъ, вследствие на проливнитъ дъждове, които бѣха паднали презъ днитъ, когато азъ си решавахъ задачата и бѣха прекъснали желѣзопѣжнитъ съобщения, а на много мѣста и мостоветъ по шсетата. Следъ като комисията прегледа решението на зададената ми задача, и я провѣри на самата мѣстностъ, заедно съ нея заминахъ за Самоковъ и Ихтиманъ, гдето се прегледаха задачитъ и на други экзаменуващи се и отъ Ихтиманъ се завърнахъ въ София.

На 1. януарий 1896 г. бѣхъ произведенъ въ чинъ „полковникъ“. Това производство обгръщаше всички офицери отъ

първия випускъ, които заемаха полковническа длъжност. То стана срещу Нова година въ Двореца, въ бѣлата зала, лично отъ Княза и при особено тържествена обстановка.

Когато пристигнахъ въ София и поехъ командването на 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, бѣхъ назначенъ за членъ на Артилерийския комитетъ при Артилерийското управление. Презъ 1893 г. бѣше изработено „Положение за артилерийското управление при Министерството на войната“, въ което положение имаше отдѣлъ „за артилерийски комитетъ“, съгласно този отдѣлъ отъ положението, командирътъ на артилерийския полкъ, квартируващъ въ Столицата, по право бѣше членъ въ комитета, на основание на което и бѣхъ назначенъ членъ въ комитета. Презъ есента на 1894 г. и въ много заседания презъ цѣлата 1895 г. въ комитета се изработиха и постепенно тургаха въ действие всички инструкции, положения, устави и други, които до тогава липсваха въ артилерията, а други бѣха много остарѣли и се измѣняваха съ нови.

Презъ 1896 г. полкътъ вече се състоеше отъ шестъ батареи и единъ планински взводъ. Въ такъвъ съставъ полкътъ остана до 1898 г. или 1899 г., когато Министерството на войната замисли да увеличи количеството на артилерията въ армията, затова се почна формиране на нови батареи при полковете. Такива трѣбваше да се формиратъ и при 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, но, преди да се направи това, трѣбваше да се построятъ казарми за батареитъ, които предстоеше да бждатъ формирани, защото голѣмината на тогавашнитъ казарми едвамъ достигаше за шестъ батареи и планински взводъ, вследствие на което още презъ 1897 г. се започна строежа на нови казарми и конюшни. Такива се построиха за още 3 батареи и, освенъ това, се построи, въ същото време, и помѣщение за щабъ на полка и други нужди, като: библиотека, дежурна стая и стая за занятия съ батерейнитъ командири.

Когато пристигнахъ въ София да командувамъ 4. артилерийски полкъ, бѣхъ назначенъ за председателъ на Софийския воененъ съдъ. Споредъ тогавашната практика, за председатели на военнитъ сдилища, които бѣха три въ цѣла България, въ София, Пловдивъ и Русе, се назначиха, по редъ, по единъ отъ полковитъ командири въ тия гарнизони съ срокъ за една година. Тази служба полковитъ командири тогава изпълняваха заедно съ другата си работа, по командването на частитъ имъ, безъ никакво особено възнаграждение, както това става сега. Тогава, когато азъ служехъ, на много отъ по-горнитъ офицери се възлагаха твърде много странични работи, като: председателъ на сдилище, въ разни комитетъ, комитети и др., които тѣ вършеха безъ даже да помислятъ да искатъ нѣкакво допълнително възнаграждение. Тогаване служехме идеално, а сегашнитъ чиновници другояче

мислятъ по този въпросъ и никаква друга работа, освенъ тая, за която сж назначени, не вършатъ безъ допълнителна заплата.

Като изтече срокътъ да бжда председателъ на съда, азъ помолихъ да бжда смѣненъ, но началството не благоволи да изпълни молбата ми, а ме преназначи за още една година. Всѣки може да си представи, каква работа лежеше върху менъ да извършва въ тия две години: устройството на полка, постройка на казарми, работа по два-три пжти въ неделята въ артилерийския комитетъ и разглеждане дѣла въ съдътъ. Но азъ се справяхъ съ всичко, защото обичахъ да работа и то твърде сериозно.

Следъ изтичането на тия две години, бѣхъ освободенъ отъ длъжността председателъ на Софийския воененъ съдъ и съ заповѣдъ по Военното ведомство ми се объяви благодарностъ за службата ми по съдебното ведомство. Тази благодарностъ бѣше заслужена отъ менъ, защото, когато предадохъ дѣлата на съда, всички постѣпили дѣла бѣха разгледани и изпълнени по тѣхъ всички формалности, съ изключение само на 5—6 дѣла, внесени наскоро за разглеждане.

Презъ сжщата 1896 г. бѣхъ командированъ въ Русия за закупване, по стопански начинъ, коне за артилерията. Бѣше съставена комисия подъ мое председателство и членове: майора отъ кавалерията (сега зап. полковникъ) Велчевъ Ю. и ветеринарниятъ лѣкаръ, санитаренъ капитанъ Близнаковъ Д. На комисията бѣше възложено да купи 500 артилерийски и 100 кавалерийски коне. Както е известно, до началото на 1896 г. отношенията между България и Русия бѣха прекжснати, поради всеизвестнитъ събития следъ детронирането на Князь Батембергъ. Тѣ се възстановиха официално на 2. февруарий 1896 г., когато стана миропомазването на Престолонаследника, Князь Борисъ Търновски, сега Царъ на България. Въ началото на месецъ априлъ, 1896 г. комисията замина за Русия презъ Ломъ-паланка, по Дунава, до Галацъ и отъ тамъ, презъ Рени, за Одеса, гдето трѣбваше да влѣзе въ сношение съ банката, въ която бѣха депозарани пари за комисията отъ Б. Н. Банка. При всичко че нормалнитъ отношения между дветъ страни бѣха възстановени вече, пакъ имаше доста неприятности съ формалноститъ на границата, а особено бѣха строги къмъ книжата, които носѣхъ съ себе си. Помня много добре, че носѣхъ съ себе си смѣтко-разписки, за оформяване на разходитъ, обаче тѣ се показаха на митническия чиновникъ съмнителни и той искаше да ги конфискува, та доста трудни създаде, докато го убедихме, че това сж съвършено безопасни бланки, обаче малко остана да пропустнемъ трена, — такъвъ имаше само единъ на день, та щѣхме да изгубимъ 24 часа, а времето ни бѣше скжпо, защото трѣбваше да успѣемъ да попаднемъ на панаиритъ, отъ гдето разчитахме да

доставимъ конетъ. Както и да е, комисията успѣ да попадне на първия панаиръ, който ставаше въ Елисаветградъ подиръ Великденъ, презъ праздната седмица. Комисията въ течение на 55 дена можѣ да набави числото на конетъ, които ѣ бѣ предписано, като обиколи всичкитъ конски пролѣтни панаири, а именно: Елисаветградъ, Курскъ, Тамбовъ и Балта; на тия четири панаира комисията купи 550 коня (50 по-малко, защото кавалерийски коне не се намираха), изпрати ги въ България и се върна въ София. Конетъ излѣзнаха на 100—120 л. по-евтини отъ ония, които до тогава се купуваха отъ Австро-Унгария, а по качество несравнено бѣха по-добри, особено като въпрѣгати.

Следъ завръщането ми отъ командировката въ Русия, въ полка се наченаха обикновенитъ занятия, стрелби и др. Това се продължаваше всѣка година едно и сѣщо, главното бѣше, че азъ си бѣхъ задалъ за целъ да се усъвършенствува подготовката на всички чинове отъ полка и това изглеждаше, че се постигаше, защото отъ година на година наборитъ се уволняваха все по-добре подготвени.

Презъ 1897 г. втори пѣтъ бѣхъ командированъ въ Русия за купуване на коне. Този пѣтъ съставътъ на комисията бѣше измѣненъ; тя се състоеше отъ менъ, като председател и членове: майора отъ 3. артилерайски полкъ Богдановъ С., зап. генералъ и бившъ началникъ на 8. п. Тунджанска дивизия и ветеринарния лѣкаръ, санитар. капитанъ Митовъ, покойникъ вече. И презъ тази година комисията замина за Русия въ началото на м. априлъ, тъкмо предъ Великденъ у сѣбота, съ разчетъ да може да свари панаиритъ. Въ предписанието на Министерството на войната до мене се казваше, че комисията трѣбва да мине презъ Бѣлградъ, отъ гдето къмъ нея ще се присѣдини и една сръбска комисия, която сѣщо щѣше да иде въ Русия за коне и на която българската комисия е трѣбвало да съдействува и да ѣ дава упѣтвания при изпълнението на мисията ѣ, защото лицата, които влизали въ състава на комисията, били неопитни и за пръвъ пѣтъ отивали въ Русия за покупка на коне. Комисията стигна на първия денъ на Великденъ въ Бѣлградъ и на следующия денъ, макаръ и празникъ, азъ направихъ постѣпка чрезъ нашето дипломатическо агентство, да бѣда приетъ отъ сръбското военное министерство, както ми бѣше заповѣдано и да влѣза въ контактъ съ тѣхната комисия, да можемъ веднага да трѣгнемъ заедно за Русия. Още на сѣщия денъ, въ 5 часа следъ пладне, бѣхъ приетъ отъ Военния министъръ у дома му, гдето ми се заяви, че назначената отъ сѣрбитъ комисия била вече заминала преди три дни, така щото, нѣма защо да се бавиме въ Бѣлградъ и че вѣроятно ще се срещнемъ съ нея въ Русия. Още на следующия денъ нашата комисия напустна Бѣлградъ и следъ тридневно пътувание безъ спирание, освенъ

нѣколко часа въ Одеса, пристигна въ Елисаветградъ, гдето, за щастие, още не бѣше затворенъ панаира и направи тамъ значителна покупка на коне. Тукъ бѣше вече пристигнала сръбската комисия още отъ преди 4 дена и бѣше събрала доста коне. Азъ, макаръ и да се бѣхъ научилъ, че сръбската комисия е тамъ, не намѣрихъ за нужно и умѣстно да се срещамъ съ председателя ѣ, докато той самъ не намѣри, че това е нужно, и действително, още на втория денъ следъ нашето пристигане, сутринята въ 8 часа, когато се канѣхъ да отида на панаира, единъ отъ служащитъ въ хотела ми съобщилъ, че желае да ме види сръбскиятъ полковникъ Христичъ, като сѣщевременно ми подаде и една негова картичка; азъ веднага слѣзнахъ въ приемната стая на хотела, гдето стана запознаването ми съ председателя на сръбската комисия. Той ми каза, че били трѣгнали безъ насъ, защото сме се били забавили, но че получилъ заповѣдъ отъ неговото началство, ако ни срещне нѣгде по панаира въ Русия, да влѣзе въ контактъ съ насъ и да вземе отъ нашата комисия поука въ изпълнение на мисията си, и да оказва нуждното съдействие, ако ще имаме нужда отъ такова. Отъ този денъ комисията работѣше почти заедно и си оказваше нуждното съдействие и улеснение, и трѣбва да призная, че сръбската комисия, презъ всичкото време на съвмѣстно действие, се държеше спрѣмо насъ твърде коректно, а особено председателя ѣ, който бѣше кавалерийски офицеръ, свършилъ въ Русия, освенъ кавалерийско училище, но и генералъ-щабна академия и знаеше руски като русинъ.

Докато купуваше ремонтнитъ коне, комисията получи заповѣдъ отъ нашето Военное министерство да получи отъ управлението на правителственитъ конски заводи 15—20 жребци, разни породи, които руското правителство отпускаше на България за нашитъ новоформирани заводи. За тази целъ азъ влѣзохъ въ сношение съ началника на конозаводитъ въ Петербургъ и получихъ съобщение отъ него, че за да се уреди въпросътъ по отпускането на жребцитъ, трѣбва да се явя лично въ управлението му въ Петербургъ. Следъ като свърши комисията работата си и изпрати въ България купенитъ коне, отправихъ се, заедно съ члена на комисията, майоръ Богдановъ за Петербургъ, гдето, следъ тридневно престояване, въпросътъ се уреди по отпускане на жребцитъ и ние трѣбваше да заминемъ за гр. Воронежъ, отъ гдето щѣха да направятъ последното разпореждане за отпускането на една частъ отъ жребцитъ отъ правителствения конезаводъ въ с. Хреново, отъ знаменития и най-старъ конезаводъ въ Русия, основанъ още отъ Екатерина Велика. Другата частъ отъ жребцитъ трѣбваше да получимъ отъ гр. Полтава.

Заминахме за с. Хреново, но, за голѣмо съжаление, нищо не можахме да получимъ, защото жребцитъ бѣха изпратени

по разни пунктове, да послужатъ за нуждитъ на частнитъ конезаводи, за това отъ Хреново си тръгнахме безъ жребци, но затова въ Полтава бѣхме по-щастливи, защото успѣхме да получимъ отъ тамъ 10-12 жребци и ги изпратихме за България. Началникътъ на Полтавската жребцова конюшна ни указа голѣма услуга и съдействие по приемането, товаренето и изпращането на жребцитъ въ България, съ което твърде много улесни задачата на комисията, защото ние бѣхме сами.

Впоследствие, следъ пристигането си въ България, азъ за тази услуга на началника на Полтавската конюшна, осмѣлихъ се да помола да го наградятъ съ нѣкой орденъ, на което той много държеше, а тъй сжщо бѣхъ поискалъ сжщото и за нѣкои отъ неговитъ помощници, а още повече като узнахъ, че тѣзи жребци се подаряватъ на нашитъ конезаводи, но за съжаление, макаръ и да възприеха моята молба и да признаваха, че наградитъ сж заслужени, не ги наградиха.

Следъ свършването на възложената ѝ работа, комисията се върна въ България и азъ встѣпихъ въ командването на полка. Полкътъ бѣше излѣзналъ на постоянния си лагеръ, при Павлово, и бѣше къмъ края на лѣтнитъ си занятия. Скоро следъ това се наченаха и стрелбитъ, които се произведоха, както и миналата година: учебнитъ около София, а бойнитъ съ походно движение по направление София, Радомиръ, Самоковъ, София.

Презъ годинитъ 1898,99 и 1900 нищо особено въ службата на полка нѣма. Всичкото ми старание бѣше съсредоточено въ усъвършенстването подготовката на чиноветъ въ службата. Презъ 1900 год. имаше дивизионни маневри на 1. п. Софийска дивизия, по направление на София, Радомиръ, Дупница, но повечето отъ занятията се произведоха въ мѣстността между Радомиръ и Дупница. Тукъ, къмъ края на маневритъ, се произведе маневриране съ бойни патрони срещу обозначенъ противникъ съ мишенки. Вземаше участие дивизията въ цѣлия си съставъ. Тукъ, повѣрениятъ ми 4. артилерийски на *Н. Величество* полкъ произведе една великолепна стрелба. Подготовката на чиноветъ отъ полка, при производството на тази стрелба, се показва въ своята пълнота и тукъ се виде, че положеното отъ менъ и отъ моитъ помощници, началници на отдѣления и батареини командири, старание и трудъ въ течение на нѣколко години, се увѣнчаха съ пълненъ успѣхъ, защото целта, която се гонѣше отъ менъ, да се достигне до бърза и точна стрелба, бѣше постигната напълно. При разбора на маневритъ, началникътъ на дивизията, който бѣше твърде скжпъ на похвали, както почти всичкитъ наши висши началници по онова време, не можа да скрие своето възхищение и предъ всички офицери отъ дивизията заяви, че той, макаръ и отъ дълго време да командува

дивизия, такава артилерийска стрелба пръвъ пжтъ вижда, а сръбскитъ воененъ аташе, който присжтствувахе на тѣзи маневри, остана поразенъ и бѣше като онѣмѣлъ. За тази отлична стрелба и за добрата подготовка въобше на полка, азъ, макаръ да бѣхъ още командиръ на полкъ, бѣхъ награденъ съ орденъ „Св. Александъръ“ III ст., орденъ, който рѣдко се даваше на полкови командири.

Презъ 1892 г. бѣха купени отъ фабриката „Крупъ“ три 12 с. м. полски гаубични батареи и съ тѣхъ въоржжени първитъ батареи въ 2., 3. и 4. артилерийски полкове, обаче, новиятъ Воененъ министръ, полковникъ Рачо Петровъ, заедно съ разформироването на резервнитъ батареи, заповѣда да се извадятъ отъ въоржжение отъ полската артилерия 12 с. м. полски гаубици и предадатъ въ крепостнитъ батальони, а вмѣсто въоржженитъ съ гаубици батареи, да се въоржжатъ 8-7 с./м. полски орждия, което стана въ началото на 1897 г.

Презъ годинитъ 1898 и 1899, нищо особено за отбелязване нѣма, но има нѣкои работи общо за армията, които считамъ, че би трѣбвало да се отбележатъ.

Службата въ полка течеше еднообразно; всичко се свеждаше къмъ гонимата цель, — добра подготовка на чиноветъ и усъвършенствование въ знанието на службата, а най-главното подготовката на стрелбата, което азъ считахъ, че бѣше главната задача на една артилерийска часть.

Презъ 1897 г. или въ началото на 1898 г., по политически съображения, Министърътъ на войната, подполковникъ Р. Петровъ, трѣбваше да отстъпи поста другиму. Причинитъ сж, че въ условията за помирението ни съ Русия, между друго, бѣше и завръщането въ България емигриралитъ въ Русия български офицери, които взеха участие въ детронирането на покойния Князь Александъръ Батембергъ, като имъ се върнатъ всичкитъ права и чинове, които бѣха придобили тѣхнитъ другари въ българската армия. На това Рачо Петровъ не бѣше съгласенъ, за което биде уволненъ и замѣненъ съ полковникъ Никола Ивановъ.

Презъ министерствуването на този министръ нищо ново въ артилерията не стана и се работѣше нормално за развитието и усъвършенствуванието въ подготовка и обучението. Съ разрешението на емигрантския въпросъ и въ артилерията се завърнаха нѣколко офицери, бивши емигранти и имъ се дадохъ съответствуващитъ длѣжности; въ 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ постѣпи само единъ, на когото се даде да командува батарея.

Следъ две години отъ назначение за Министъръ на войната полковникъ Ивановъ, министерството на К. Стоиловъ падна, а заедно съ него и полковникъ Ивановъ престана да бжде министръ. Вмѣсто него биде назначенъ полковникъ Паприковъ. Презъ неговото министерствование станаха нѣкои

преобразования в артилерията, които ще се помъжат да изложат по-долу.

Първото нѣщо, което стана, това бѣше отдѣлянето на планинската артилерия отъ състава на полскитѣ артилерийски полкове и сформированието ѝ въ отдѣлни артилерийски отдѣления, които отъ своя страна образуваха Планински артилерийски полкъ. Отдѣленията бѣха три и квартируваха: едно въ Берковица, едно въ Самоковъ и едно въ Станимака, а щабътъ на полка въ твърде ограниченъ съставъ — единъ командиръ на полка, единъ адютантъ и двама писари — въ София. Освенъ това презъ 1901 или 1902 г. се формироваха още по три батареи въ всѣкой полски артилерийски полкъ, така щото, полковетѣ станаха въ 9 батареенъ съставъ, раздѣлени на три отдѣления по три батареи. Въ този съставъ артилерийскитѣ полкове останаха до началото на 1904 година.

Презъ време на министерствуването на полковникъ Паприкова стана първото производство на офицеритѣ отъ първиятъ випускъ въ чинъ генералъ. Въ този чинъ бѣха произведени всички, които заемаха съответствующитѣ длѣжности на началникъ на дивизия и приравненъ. Презъ време на сѣщия министъръ стана и по-голѣмо сближение съ Русия, за която целъ генералъ Паприковъ ходи въ Русия да се запознае по-отблизо съ руската армия, а тъй сѣщо бѣше изпратенъ отъ руска страна единъ офицеръ отъ генералния щабъ, а именно полковникъ Епанчинъ, да се запознае съ нашата армия. За тази целъ нему бѣше позволено да обиколи нѣкои отъ по-голѣмитѣ гарнизони, а тукъ, въ София, му се показаха редъ учения и бойни стрелби.

Въ една отъ бойнитѣ стрелби, които бѣха показани на полковникъ Епанчинъ, която се състоеше въ маневриране съ бойни патрони отъ единъ смѣсенъ отрядъ, състоящъ се отъ единъ пехотенъ полкъ и едно артилерийско отдѣление по воененъ съставъ, противъ обозначенъ противникъ, състоящъ се отъ голѣмо количество мишенки. Стрелбата се произведе на мѣстността на юго-изтокъ отъ р. Искъръ, между с. с. Горни и Долни Лозенъ. На стрелбата присѣтствуваха, освенъ полковникъ Епанчинъ и всички чуждестранни военни аташета при легациитѣ въ София. Стрелбата излѣзна повече отъ отлична, а особено гая, която произведе артилерийското отдѣление, което бѣше съставено отъ 4. артилерийски полкъ, който азъ командувахъ. Тукъ се показа на дѣло резултата отъ дългата и упорита подготовка на полка по стрелбата. Всички мишенки, които бѣха обстреляни отъ батареитѣ, бѣха буквално всички ударени. Този резултатъ, освенъ гдето изненада нашитѣ висши началници, които присѣтствуваха на тази стрелба, защото трѣбва да се признае, че на нашитѣ артилерийски стрелби рѣдко присѣтствуваха висшитѣ началници, освенъ артилерийското, но той произведе потресающе

впечатление на чуждитѣ аташета; тѣ просто не вѣрваха на очитѣ си, а особено Австро-Унгарския воененъ аташе, майоръ баронъ Гисълъ. Ние артилериститѣ отъ полка, които бѣхме работили и видѣхме плодътъ на нашата работа, бѣхме особено радостни, а още повече, че можахме да покажемъ и на нашето началство, че сме работили.

Следъ свършването на учението и като си отидоха гоститѣ, офицеритѣ отъ всички части, които взеха участие въ учението, се събраха на общъ другарски обѣдъ при Искѣра до Горубленскитѣ ханчета. На този обѣдъ бѣше поканенъ само полковникъ Епанчинъ. Тукъ, въ време на обѣда, стана единъ инцидентъ, който считамъ, че трѣбва да го изложамъ, защото той съставлява единъ крупенъ епизодъ въ време на моята дългогодишна служба. Въ време на обѣда Министърътъ на войната, генералъ Паприковъ, стана да държи тостъ за случая; понеже маситѣ за обѣда бѣха наредени по редътъ на частитѣ, които участваха въ учението, то масата на артилерийския полкъ бѣше една отъ крайнитѣ, а министърътъ, заедно съ гоститѣ, бѣше седналъ на масата на офицеритѣ отъ 1. пех. полкъ, която бѣше тъкмо на противоположния край на масата на артилерийския полкъ, затова, когато се почна тостътъ, азъ, за да чуя по-добре речъта, отидохъ до масата на първия полкъ. Речъта бѣше доста дълга, съдържанието ѝ нѣма сега да излагамъ, но тя бѣше за побратимяване между нашата и руската армии. Следъ свършването на речъта, азъ се върнахъ при нашата маса, обаче не се мина нито 5 минути, азъ бѣхъ повиканъ при Министра на войната, който ми заповѣда веднага да представа за уволнение нѣколко батареини командири, а именно капитанитѣ Кацаровъ, Марковъ, Пушкаровъ и Проиновъ, за това, защото въ време на речъта, когато говорилъ министра, тѣ били седѣли, намѣсто да стоятъ прави; азъ веднага се върнахъ при офицеритѣ и провѣрихъ казаното отъ министра, обаче, както обвиняемитѣ тъй и всичкитѣ останали офицери отъ полка ми заявиха категорично, че всички сѣ стояли на крака, до като е траяла речъта и че никой не е седѣлъ. Понеже обвиняемитѣ офицери бѣха едни отъ най-добритѣ ми батареини командири въ полка и като се убѣдихъ, че обвинението имъ е основано на нѣкакво недоразумение, то решихъ да не изпълнявамъ заповѣдта на министра и още на другия денъ се явихъ при него, въ Министерството, и му заявихъ категорично, че азъ считамъ моитѣ офицери невиновни, за това нѣма да изпълня заповѣдта му, а ако е нужно да се даде нѣкакво удовлетворение въ случая, то азъ моля да уволни менъ, за което тука-же му депозирахъ моята писменна оставка, която впрочемъ той не прие и ми каза, че въ случая, действително, е станало нѣкакво недоразумение и че той счита инцидента за приключенъ. Това стана въ края на 1889 г., презъ втората половина на месецъ

септемврий, обаче, какво бѣше моето очудване, когато на 1. януарий 1900 г., когато командиритѣ на шефскитѣ части, квартируващи въ София, бѣха се явили въ Двореца на Княза съ почетни рапорти и когато Н. Ц. В. Князь Фердинандъ се обърна къмъ мене съ единъ сърдитъ тонъ, следъ като му отрапортувахъ, безъ да ми подаде ржка, съ следующитѣ думи: „Надѣвамъ се, че презъ текущата година офицеритѣ отъ моя артилерийски полкъ ще бждатъ по-вече дисциплинирани, отколкото презъ изтеклата година“. Азъ веднага схванахъ каква е работата и тукъ веднага отговорихъ, че офицеритѣ отъ полка всѣкога сж били напълно дисциплинирани, на което той ме изгледа твърде строго, направи неговата характерна гримаса и ме отмина, като прие рапорта на командира на първа батарея и на фелдфебела на сжщата, на които подаде ржка за ржкувание. Това отнасяне на Княза къмъ менъ и то въ присѣствието на подчиненитѣ: командира на 1. батарея и фелдфебеля на сжщата, ме не само възмути, но дълбоко наскърби, защото тогава подготовката на полка бѣше въ отлично състояние и както азъ, тъй и всичкитѣ офицери отъ полка очакваха похвали, получихъ такова тежко оскрѣбление, за това още сжщия день, 1. януарий 1900 г., подадохъ прошение за уволнение, като въ рапортъ до Началника на дивизията изложихъ причинитѣ. Следъ 3 или 4 дена ме повика Началника на дивизията и ми предложи да си взема прошенияето обратно, защото нѣма да му даде ходъ, тъй като Министра на войната се заелъ да изравни този неприятенъ инцидентъ; азъ се съгласихъ, но съ условие, че ще ми позволи да се явя предъ Министра на войната на обяснение. На другия день се явихъ на министра и изложихъ всичко станало на Нова година съ менъ въ Двореца, той ми каза, че за всичко това той е виновенъ, защото билъ изложилъ на Княза инцидента, станалъ при Искѣра, безъ обаче да му дава нѣкакво значение и че Князътъ повидимому го взелъ само за сведение, обаче, какво му е скимнало да го повдига на Нова година и той не може да си обясни, обаче, ме увѣри, че ще направи всичко, за да се изглади този въпросъ. Отъ този день се измина доста време, но нищо не показваше, че ще стане нѣщо, отъ което поне косвено да се види, че съ менъ се е постъпило несправедливо. Едвамъ на 14. февруарий старъ стилъ 1900 г., по случай рождения день на Княза, въ Военното училище се даде Височайши обѣдъ, на който бѣха поканени освенъ висшето началство и командиритѣ на отдѣлнитѣ части; тукъ въ време на обѣда, следъ като се държаха обичайнитѣ тостове, Князътъ, като седѣше, се обърна къмъ менъ, който седѣхъ близо до него, съ чаша въ ржка, дигна я за мое здраве и като благославяше съ едната ржка, каза — „фурията мина“.

Тѣй се свърши този печаленъ инцидентъ, произлѣзналъ отъ едно недоразумение, което щѣше да стане причина да се уволнятъ 4—5 души отъ най-добритѣ батареини командири въ артилерията, а тѣй сжщо и моето уволнение.

Презъ месецъ августъ 1902 г. станаха юбилейнитѣ тържества на Шипка, по случай 25 години отъ освобождението на България. По този случай станаха на Шипка и около Шейново голѣми маневри, съ които се възпроизведе превземането на Шипка и плѣняването на армията на Вейселъ Паша. Азъ бѣхъ назначенъ за началникъ на артилерията въ Северния отрядъ, който се формирова въ Русе, подъ командата на началника на 5. п. Дунавска дивизия. На тия тържества и маневри бѣха дошли отъ Русия на чело на Великия Князь Николай Николаевичъ много руски офицери, голѣма частъ отъ които бѣха участници въ освободителната война, съ тѣхъ заедно бѣше и генералъ Графъ Игнатиевъ, единъ отъ най-много заслужилитѣ руси на нашето освобождение.

Следъ свършване на маневритѣ и тържествата стана величественъ парадъ на войскитѣ, взели участие въ маневритѣ. Парадътъ стана на равнината, северно отъ с. Шейново. За пръвъ пѣтъ въ България ставаше парадъ съ такова голѣмо число войски. Парадътъ се приемаше отъ Великия Князь, а се командуваша отъ Княза. Следъ парада се даде голѣмъ банкетъ, на който, освенъ Великия Князь, Князътъ и гоститѣ руси, присѣствуваха всички министри, началници на дивизии, всички щабо-офицери и много първенци отъ Шипка и околнитѣ села, около които станаха тържествата. Още сжщия день Великиятъ Князь и рускитѣ офицери презъ Бургасъ си заминаха за Русия, съ изключение на Графъ Игнатиевъ, който дойде да посети София. На другия дель и войсковитѣ части се разотидоха на постояннитѣ си квартири. Тѣй се свършиха тия голѣми тържества по случай 25 години отъ освобождението на България.

Занятията въ полка вървѣха по установения редъ и отъ година на година се въвеждаха нови похвати въ обучението и се гонѣше все една и сжща цель: усъвършенствование на всички чинове по всички отрасли на службата, а особено на маневреноспособността на батареитѣ и бърза и ефикасна стрелба, и двата последни отрасли бѣха достигнали до съвършенство — батареитѣ бѣха достигнали да изстрелватъ до 16 изстрела въ минута, а пораженията достигаха до 85—90% отъ поставенитѣ мишени.

Презъ 1903 г., въ началото, стана смѣна на правителството, вмѣсто прогресивно-либералната партия, на която бѣше шефъ Д-ръ Даневъ, дойде стамболовиската, на която бѣше шефъ Димитъръ Петковъ. Само по себе си се разбира, че стана смѣна и на Министра на войната, като на мѣстото на генералъ Паприковъ, биде назначенъ полковникъ Михаилъ

Савовъ, който бѣше началникъ на Военното на Н. Ц. В. училище.

Още съ поемането на новия постъ, полковникъ Савовъ пристъпи веднага къмъ инспектиране на армията, резултатътъ отъ което инспектиране бѣше—да снабди армията съ облѣкло и въоръжение, които бѣха съвършено намалѣли, защото въ течение на нѣколко години наредъ нищо не се доставяваше и армията бѣше оголѣла, складовѣтъ бѣха почти изпразднени, а облѣклото, което се числѣше, бѣше вече полугодно, защото количеството на доставкитѣ презъ годината ставаха толкова, колкото позволяваха кредититѣ, предвиждани въ годишнитѣ бюджети, а тѣ бѣха нищожни. Така бѣше и съ оръжиято, и съ конския съставъ и пр. Въобще, въ време на министерствуването на генералъ Паприковъ, за армията почти нищо не се доставляваше.

Ето защо, още съ встъпването на полковникъ Савовъ въ длъжността Министъръ на войната, се наченаха доставки за армията, за която целъ бѣше сключенъ заемъ въ Франция. Но освенъ това, Савовъ бѣше решилъ да увеличи състава на армията, като отъ шестъ пехотни дивизии я увеличи на деветъ; за тази целъ на 1. януарий 1904 г. се сформираха нови три дивизии: 7. Рилска, 8. Тунжанска и 9. Плѣвенска. Само по себеси се разбираше, че съ увеличението на пехотнитѣ дивизии, се увеличи и числото на артилерийскитѣ полкове, като при всѣка отъ тритѣ нови дивизии се формирова по единъ артилерийски полкъ, които получиха номерата на новитѣ дивизии. Тѣй се създадохъ: 7. артилерийски полкъ съ седалище Самоковъ, 8. артилерийски полкъ съ седалище Стара-Загора и 9. артилерийски полкъ съ седалище Севлиево. За формиране на новитѣ артилерийски полкове послужиха третитѣ отдѣления на старитѣ полкове, така шото, въ сжщностъ увеличение на числото на батареитѣ не стана, а само полковетѣ се увеличиха, като отъ шестъ деветбатарейни, станаха деветъ шестбатарейни. То стана, защото нѣмаше срѣдства да се достави нова материална частъ и защото се проектираше да се превъоръжи артилерията съ нова скорострелна материална частъ, за което бѣха почнали да се правятъ вече проучвания на нѣкои типови скорострелни оръдия въ Франция и Германия. Освенъ горното преобразование въ артилерията, стана още и друго: Планинскиятъ артилерийски полкъ се преименува въ Планинска артилерийска бригада, като на отдѣленията се даде самостоятелна полкова функция, въ ограниченъ размѣръ, а щабътъ на бригадата бѣше чисто строева единица и се състоеше отъ: командиръ на бригадата—полковникъ, старши адютантъ—майоръ, младши адютантъ—поручикъ, единъ писаръ и единъ литографчикъ. За командиръ въ тази първа въ артилерията бригада бѣхъ назначенъ азъ.

Въ артилерията имаше единъ застой въ движението на офицеритѣ въ по-горни длъжности: най-голѣмата длъжностъ,

Инспекторъ на артилерията, приравненъ съ длъжността началникъ на дивизия, следъ това бѣше длъжността началникъ на крепостната артилерия, приравненъ съ длъжността командиръ на пехотна бригада, обаче тази длъжностъ обемаше въ себе си и длъжността инспекторъ на въоръжението, така шото, въ артилерията имаше една длъжностъ на началникъ на дивизия и една длъжностъ на командиръ на бригада. Така бѣше и когато батареитѣ бѣха 36, така остана и когато тѣ се увеличиха на повече отъ 63. Само по себе си се разбираше, че трѣбва да се създадатъ повече висши длъжности, за да може да стане повишение на ония командири на полкове, които бѣха дълго време такива. Па и увеличаването на батареитѣ бѣше, освенъ увеличаването на артилерийската единица, още и да се даде възможностъ на младшитѣ чинове да авансиратъ.

И тѣй, азъ, следъ командование 16½ години артилерийски полкъ, бѣхъ повишенъ въ длъжностъ бригаденъ командиръ. Въ течение на тия 16½ години прокомандувахъ последователно: 2. артилерийски полкъ, 5. артилерийски полкъ, когато и формирахъ, и 4. артилерийски на Н. Ц. В. полкъ, когато прокомандувахъ точно 10 години.

И тѣй, на 1. януарий 1904 г. артилерията се състоеше отъ деветъ полски артилерийски полкове по шестъ батареи, една планинска артилерийска бригада, състояща се отъ деветъ планински батареи, раздѣлени на три планински артилерийски отдѣления по три батареи, и отъ три крепостни артилерийски батальона, по три роти всѣки батальонъ. Полската артилерия бѣше въоръжена съ 7.5 и 8.7 см. полски круповски далекобойни оръдия, планинската 7.5 см. планински оръдия сжщата система и крепостна—съ 12 фунтови кжси и дълги медни оръдия, съ 12 см. круповски оръдия, съ 12 см. полски гаубици куполни с. с. 7.5 см. оръдия и всичкитѣ полски 4 и 9 фунтови оръдия, които бѣха извадени отъ въоръжение на полската артилерия, бѣха дадени въ батальонитѣ, при които се обучаваша долнитѣ чинове отъ крепостната артилерия. Къмъ това време въ тази артилерия бѣха дадени на въоръжение още и три 4 оръдейни батареи система Шнайдеръ-Кане, калибъръ 15 с. м. скорострелни гаубици, но бѣха една нова система още непроучена добре, защото тогава тъкмо бѣше на дневенъ редъ въвеждането на въоръжение въ артилерията скорострелни оръдия, които бѣха въ време на проучване и още не бѣше се дошло до едно напълно установено скорострелно оръдие.

Съ встъпването си въ длъжността командиръ на новосформираната планинска артилерийска бригада, азъ веднага наченахъ да уреждамъ тази нова частъ. Първо сформирахъ щаба на бригадата, следъ това пристъпихъ къмъ инспектиране на отдѣленията и батареитѣ, съ целъ да видя и

тѣхната подготовка и нужда и съобразно съ това да приспособя моята по-нататъшна работа.

Следъ като свършихъ инспектирането и приемането на отдѣленията и като видѣхъ какви недостатѣци имаше както въ материалната частъ, тъй и въ подготовката на батареитѣ, веднага следъ завръщането си наченахъ да издавамъ заповѣди, инструкции и упътвания, относително подготовката на частитѣ, а въ сѣщото време донасяхъ въ Артилерийската инспекция за недостатѣцитѣ, които намѣрихъ при инспектирането въ материалната частъ и въ облѣклото, снаряжението и конския съставъ на батареитѣ. Всичко това начена постепенно да се изпълнява, но това, което се даваше, бѣше далечъ отъ онова, което бѣ нужно.

Относително конския съставъ въ планинската артилерия, дадохъ идеята постепенно да се замѣнятъ конетѣ съ катѣри, като животни много по-издрѣжливи отъ конетѣ и несравнено по-годни за планинитѣ отъ конетѣ. Тази идея се възприе и се реши третото отдѣление, което квартируваше въ гр. Станимака, като по-близо до Родопитѣ, имаше въ повече катѣри, отколкото другаде въ страната, и се имаше надежда въ скоро време да снабдимъ съ катѣри поне една батарея; и се почна доставката на тия животни въ трето отдѣление, обаче доставката имъ срещна доста мѣжнотии, защото рѣдко се срещаше катѣръ, който да отговаря на изисканитѣ условия. Мѣжко бѣше да се намѣрятъ катѣри, които да отговарятъ на рѣста — болшинството бѣха твърде дребни. Но, въпреки тѣзи мѣжнотии, пакъ се успя, въ течение на една година една отъ батареитѣ на трето отдѣление да се попълни изключително съ катѣри.

Следъ това дойде на дневенъ редъ и превъоръжението на планинската артилерия съ скорострелни орджия. Този въпросъ, относително типа на орждието, бѣше предварително проученъ и установенъ отъ Артилерийската инспекция и бѣше внесенъ въ Артилерийския комитетъ за разрешение. Комитетътъ, освенъ постоянниятъ му съставъ, бѣше попълненъ още съ командиритѣ на планинскитѣ артилерийски отдѣления. Следъ нѣколкодневно изучаване и разискване, реши се планинската артилерия да се превъоръжи съ с. с. орджия типъ „Крупъ“ и веднага се пристѣпи къмъ фабрикуването на орджиата; това бѣше презъ есенъта на 1904 г. и въ началото на 1905 г. начена да пристига новата материална частъ, а къмъ началото на есенъта на сѣщата година и тритѣ планински артилерийски отдѣления бѣха превъоръжени съ с. с. орджия. За приемане новата материална частъ се командироваха, по редъ, началницитѣ на отдѣленията, съ целъ, освенъ приемането, да изучатъ по-добре устройството на новитѣ орджия и тия проучвания да ги приложатъ въ частитѣ си, когато

се почне обучението на личния съставъ на частитѣ имъ, при новата система.

Приблизително къмъ това сѣщото време, се ускори и проучването на полското с. с. орждие, съ целъ за по-скорошното превъоръжаване на полскитѣ артилерийски полкове. За тази целъ още отъ по-рано бѣше командирована една изпитателна комисия на чело на Инспектора на въоръжението, полковникъ Рясковъ, която отиде въ фабриката на Шнайдеръ въ гр. Крезо (Франция), и на Крупъ, въ Есенъ (Германия), гдето прави щателни проучвания на разнитѣ системи с. с. орджия и снаряди къмъ тѣхъ и следъ 5—6 месечно проучване и изпитание, дойде съ заключение, — орджия да се взематъ отъ фабриката на Шнайдеръ — Франция, а снаряди отъ фабриката Крупъ — Германия, защото снарядитѣ на фабриката „Шнайдеръ“, въ Франция, се оказали още не добре проучени и при изпитанията не дали добри резултати.

Съ превъоръжението на планинскитѣ артилерийски отдѣления съ новата с. с. материална частъ, се начена усилено обучение на личния съставъ, изработиха се: ново наставление за стрелбата, новѣ строеви уставъ за орждейното и батареино учение и др. Съ една дума, закипя нова работа и тъй като дѣлото бѣше ново, то всички чинове отъ тозъ родъ артилерия показаха особено старание и се надпреварваха кой по-добре и по-бързо да усвои и изучи новитѣ орджия. До каква степенъ бѣше голѣмо старанието на чиноветѣ, доказва обстоятелството, че новитѣ орджия дойдоха въ частитѣ къмъ есенъта на 1904 г., а стрелбитѣ отъ тѣхъ се произведоха презъ лѣтото на 1905 г. и персональтъ до такава степенъ бѣше добре подготвенъ, щото се решихме да допустнемъ на тия стрелби и французския воененъ аташе въ София, капитанъ Алдоберъ, който бѣше изказалъ желание да присѣтствува на тѣхъ и на когото бѣше разрешено отъ Министра на войната. Показаха му се нѣколко стрелби въ трето планинско артилер. отдѣление въ Родопитѣ. Капитанътъ остана доволенъ както отъ стрелбитѣ, които му показахме, тъй и отъ хубавитѣ мѣстности въ Родопитѣ.

Презъ есенъта на 1905 г. станаха нѣкои промѣни въ висшия персоналъ въ артилерията, а именно: Инспекторътъ на артилерията, генералъ Балабановъ, бѣше назначенъ за членъ на Висшия воененъ съветъ, който бѣ създаденъ презъ т. г., а на негово мѣсто се назначи Инспекторътъ на въоръжението, генералъ Рясковъ, а на негово мѣсто бѣхъ назначенъ азъ. И тъй, отъ месецъ октомврий 1905 г. азъ станахъ инспекторъ на въоръжението, началникъ на крепостната артилерия и помощникъ на инспектора.

Следъ назначението ми на новата длѣжностъ, почнахъ запознаването съ новата служба, ходихъ въ мѣстоквартированieto на крепостнитѣ батальони, за да приема частитѣ и да

изуча тяхното състояние и нужди, а през декември направих и преглед на оржжието в някои пехотни полкове. В края на декември с. г. излезна заповед по Военното ведомство, с която се назначавах за председател на комисията, която се командироваше във Франция и Германия, във фабриките на Шнайдер и Круп, за да направи изпитания на полски с. с. гаубици и планински орждия. На 4. януари 1906 г. заминах за Париж, где то тръбваше да се присъединят към комисията и двата щаб-офицери, които бяха там като контролори при изработването на полска материална част, която беше вече поръчана на фабриката на Шнайдер. След като се учреди комисията в състав: председател аз и членове: полковник Карастоянов М., подполковник Загорски и майор Славчев С., заминахме за фабриката на Шнайдер, где то, съгласно предписанието на Инспекцията, тръбваше да се изпита една 15 см. с. с. полска гаубица и едно новъ образец планинско с. с. оржие, приготвено от фабриката за насъ. Понеже и дветъ орждия не бяха още напълно готови да се представят на комисията на изпитание, то тъ не можах да се почнатъ веднага, а едва след десетина дена след пристигането ни. Времето отъ пристигането ни до началото на изпитанията употребихме за изучаването на фабриката, где то се фабрикуваше вече нашата полска артилерия.

Изпитанията на представената гаубица и планинско оржие не дадоха удовлетворителни за насъ резултати, за което азъ донесохъ въ Инспекцията. През времето на фабрикуването на полската ни артилерия, за насъ се фабрикуваха и няколко 10.5 см. с. с. гаубици, които бяха поръчани заедно с полската артилерия. Азъ, през време на стоението си въ Крез, изучихъ тази гаубица и се убедихъ, че тя е твърде слаба, защото по калибъръ се равняваше на едно деветфунтово оржие, а снарядътъ и съдържахъ само 2.5 кгр. експлозивъ и е твърде слабъ за целитъ, които има да разрешаваме въ случай на война. За това въ донесението до Инспекцията, като донесяхъ, че 15 см. гаубица е много тежка за нашитъ пжтища и че тя по-скоро може да се нарече обсадна, отколкото полска, изказахъ мнение да набавимъ за насъ една 12 см. гаубица, която ще бжде повече подходяща за нашитъ пжтища и много по-могъществена отъ поръчаната вече 10.5 см., на която снарядътъ беше 16 кгр., а експлозивътъ въ него беше само 2.5 кгр., когато 12 см. имаше снарядъ 20 кгр., въ когото се съдържахъ 4.5 кгр. експлозивъ. Фабриката имаше въ проектъ такава гаубица и даде съгласието да ни даде тая гаубица вмъсто 10.5 см., като, разбира се, заплатимъ разницата въ ценитъ. Инспекцията обърна внимание върху това мое донесение и внесе въпроса въ артилерийския комитетъ, где то решаватъ да се приеме на въоръжение 12 см. полска гаубица, вмъсто 10.5 см., фабриката на която се спре телеграфичес-

ки. И тъй, по мое донесение, нашата полска артилерия се снабди съ една по-подвижна и удобна за нашитъ пжтища полска с. с. гаубица, а въ сжщото време много по-силна отъ 10.5 см., та и резултатътъ отъ това силно оржие се видъ върху укрепления на превзетия отъ Българската армия Одринъ. Поръчката на 10.5 см. гаубица, доколкото си спомнямъ, стана мимо артилерийския комитетъ и е станало, защото е тръбвало да се пласиратъ всички суми, опредѣлени отъ заема, направенъ въ Франция за военни поръчки и, понеже тогава фабриката не е имала друга полска гаубица, поръчана е тази. Това прибръзване и непроучване на системата ни коштува няколко стотинъ хиляди златни лева. Благодарение, че това се забеляза на време, ние можахме да се снабдимъ съ една гаубица, каквато ни тръбваше. Тукъ му е мѣстото да помена, защо поръчките ставаха тогава въ фабриката на Шнайдеръ, когато беше известно, па и самитъ изпитания доказаха това, че тая фабрика не може да ни даде онова, което ни бѣ нужно.

Французитъ, като ни даваха заеми, искаха по-големата част отъ тяхъ да остане пакъ у тяхъ, за която целъ ни обвързваха въ условията: всички военни поръчки да поръчваме у тяхъ. Това отъ една страна, и отъ друга — фабриката на Шнайдеръ въ Крезъ беше много отслабнала финансово и банките, които бяха заинтересувани, искаха непременно поръчките да се даватъ на нея, за да може тя да укрепне финансово. Много голѣми мъжки и неприятности видѣхме, докато да ги убедимъ, да се съгласятъ да поръчватъ снарядитъ за полскитъ, пъкъ и за други орждия въ фабриката на Крупъ.

Следъ свършването на работата си въ Франция, комисията получи заповедъ да замине за Германия, въ фабриката на Крупъ, где то да изпита, сжщо тъй, както въ Шнайдеръ, полска гаубица и снаряди разни калибри, между които имаше и най-новоизобретения универсаленъ снарядъ, който действуваше и като бризантна граната и като шрапнелъ.

Изпитанията отначало почнаха въ гр. Есенъ, а после се пренесоха на полигона въ с. Тангерхютте, близо при гр. Магдебургъ. Тукъ комисията работи доста усилено, но понеже материалътъ за изпитание беше голѣмъ, комисията успѣ да довърши работата си едва къмъ края на месецъ май, следъ което се завърна въ България.

Следъ завръщането си пристъпихъ къмъ съставяне на докладъ за извършената работа отъ комисията и го представихъ въ Инспекцията, който въ скоро време следъ това бѣ разгледанъ въ Артилерийския комитетъ и одобренъ.

Понеже скоро следъ встъпването въ новата длъжностъ бѣхъ командированъ задъ граница, то не успѣхъ да дамъ нуждитъ улжвения и наставления по службата въ крепостната артилерия и по спазване оржжието въ войската, за това веднага следъ завръщането ми въ България, тръбваше да на-

права това, като дамъ нуждитъ упжтвания и наставления, споредъ мойтъ разбирания и схващания.

Понеже бѣше вече периода на лѣтнитъ занятия, първата ми работа бѣше да дамъ упжтвания и наставления по тѣхното водение, следъ което последваха разпорежданията по подготовката за стрелбитъ.

Тѣй като крепостнитъ батальони бѣха въ твърде малкъ съставъ, а освенъ това нѣмаше въ всичкитъ батальони отъ всичкитъ калибри орждия, съ които тогава бѣше въоръжена крепостната артилерия, то се реши батальонитъ за стрелба всѣка година да се събиратъ при единъ отъ тѣхъ, по редъ, съ което се гонѣше целта—офицеритъ и войницитъ да видятъ повече стрелби, а самитъ стрелби да се произвеждатъ отъ пълненъ съставъ батареи и група отъ батареи.

Презъ тази година се реши стрелбитъ въ крепостната артилерия да се произведатъ при Шуменския батальонъ, за която целъ се подписа на другитъ два батальона: Софийския и Видинския да отидатъ въ Шуменъ съ цѣлия съставъ, като въ мѣстоквартируването си оставатъ най-необходимо число хора.

Въ началото на месецъ септемврий се събраха батальонитъ въ Шуменъ, гдето отидохъ и азъ и се почнаха стрелбитъ. Тѣхното производство бѣше най-разнообразно и на разни мѣстности, които изобилствуватъ около Шуменъ и се извлѣче твърде голѣма поучителностъ отъ тѣхъ.

Следующата 1907 г. тия стрелби се произведоха при Софийския батальонъ, въ околността на с. Сливница, а презъ 1908 г. при Видинския — въ околността на гр. Видинъ.

Това нововъведение въ крепостната артилерия даде отлични резултати, защото даде възможностъ на офицеритъ и долнитъ чинове да видятъ много стрелби, които се произвеждаха отъ всичкитъ калибри орждия, съ които бѣше въоръжена тогава крепостната артилерия и по най-разнообразна мѣстностъ, което не може да се постигне, ако стрелбитъ се произвеждаха въ постоянното мѣстоквартироване на батальонитъ. Тази практика се продължава и следъ моето напускане съ този родъ артилерия.

Презъ сѣщата година направихъ и прегрупировка на разнитъ калибри орждия въ батальонитъ, за да може въ ротитъ да се събератъ по-еднообразни и близки калибри. Зимнитъ занятия съ офицеритъ и подофицеритъ се поставиха на рационални начала, а занятията съ батальоннитъ командири и по единъ щабъ-офицеръ отъ всѣки батальонъ, обикновено предполагаемия замѣстникъ на батальонния командиръ, наченаха да се произвеждатъ всѣка зима, презъ февруарий месецъ, въ София, въ Щаба на крепостната артилерия.

Тия занятия бѣха твърде разнообразни и съ голѣма поучителностъ и полза. На едно отъ тия занятия презъ зимата на

1908—1909 г. бѣше поканенъ да се яви и вземе участие и покойния майоръ Недѣлчевъ, отъ Софийския крепостенъ батальонъ, който бѣше командированъ на служба, като секретаръ, при нашето генерално консулство въ Одринъ, а истинската му служба бѣше да изучи Одринската крепостъ. Тази служба той бѣше изпълнявалъ вече около две години, презъ което време бѣше събралъ много данни за нововъведенията, новитъ съоръжения и усъвършенствувания въ крепостъта, които не ни бѣха известни, затова азъ взехъ инициативата, и чрезъ Щаба на армията — помолихъ да бжде извиканъ майоръ Недѣлчевъ, и молбата се изпълни. На тия занятия майоръ Недѣлчевъ ни запозна подробно съ всичко въ Одринската крепостъ и това реши планътъ за атаката на тази крепостъ, който презъ мартъ 1913 г. се изпълни и по който се превзе тази крепостъ.

Въ крепостната артилерия бѣха дадени на въоръжение следующитъ калибри орждия: 15 см. обсадни орждия Д/30, 12 см. Д. 25 и 30, 24 фунтови медни, 6-ти дюймови медни, 4 и 8 ф. медни, куполни скорострелни Круповски, 7.5 см. полски далекобойни круповски и 12 см. полски гаубици сѣщата система, и освенъ тѣхъ презъ 1904—1905 г. пристигнаха и поръчанитъ въ Франция у Шнайдеръ въ Крезю и 15 см. с. с. обсадни гаубици. Всички тия калибри орждия бѣха разхвърлени между ротитъ, та, както казахъ и по-горе, направи се прегрупировка, като се гонѣше целта, да бждатъ въоръжени по възможностъ съ по-еднакви и по-близки калибри.

Сега искамъ да кажа нѣколко думи за новата система орждия, които бѣха дадени въ крепостната артилерия, а именно за 15 см. обсадни гаубици. Тѣзи орждия сж първата материална частъ, която доставихме отъ фирмата Шнайдеръ. Изглежда, че е било необходимо да направимъ, колкото е възможно по-скоро отъ Франция, по силата на нѣкакво политическо или финансово-държавно съображение, защото, и въпрѣки че системата не бѣше изучена добре отъ фабриката, защото при приемането още на орждията сж били изтъкнати нѣкои недостатѣци въ тѣхъ, тѣ бѣха приети. Отпосле тѣзи недостатѣци се появиха още повече и тия орждия дълго време бѣха въ поправка и преправка, но тѣ си останаха съ своя голѣмъ дефектъ и малко ни послужиха. Недостатѣктъ имъ бѣше въ компресоритъ, които често се повреждаха и орждията, следъ 4—5 изстрела, преставаха да действуватъ.

Презъ 1909 г., въ началото на годината, тогавашниятъ Инспекторъ на артилерията, Генералъ Рясковъ, заболѣ сериозно и презъ м. май с. г., по съвета на лѣкаритъ, трѣбваше да замине за странство да се лѣкува. Той замина презъ май и азъ останахъ да го замѣствамъ. Още при заминаването си той ми каза, че не се чувствува добре и, вѣроятно, следъ свършване на отпуска му, ще си даде оставката, затова азъ, като оставамъ да го замѣствамъ, да не се стѣснявамъ отъ нищо

и да карамъ службата тъй, както азъ я разбирамъ, като имамъ предъ видъ само интереситъ ѝ.

И тъй, азъ отъ май месецъ 1909 г. станахъ замѣстникъ на инспектора, но въ дѣйствителностъ бѣхъ истински такъвъ, защото отъ тогазъ до октомврий 1913 г. изпълнявахъ непрекъснато тази длъжностъ, което ще изложа по-надолу.

Следъ като замина инспекторътъ въ отпускъ, първата ми работа бѣше да се запозная добре съ всичкитъ въпроси по службата, които ми предстоеше да върша, за това най-напредъ се запознахъ съ разпорежданията, дадени отъ инспекцията по извършването на лѣтнитъ занятия и стрелбитъ презъ текущата 1909 г. Азъ имахъ за принципъ, че когато поема новата длъжностъ, да не правя никакви измѣнения и нови въвеждания, до като не се ориентирамъ съ направенитъ отъ предшественика и следъ като ги изуча и видя резултатитъ отъ тѣхъ, тогава вече пристѣпвамъ къмъ въвеждане на моитъ разпореждания; рѣдко нарушавахъ този принципъ и то тогава, когато виждахъ, че явно не е полезно за службата даденото по-рано разпореждане, което веднага отмѣнявахъ. Така постѣпихъ и въ случая. Понеже генералъ Рясковъ бѣше човѣкъ болезненъ и бѣше мжно за него да обикаля лично частитъ и да научи на мѣсто тѣхното състояние, то управлението имъ ставаше съ заповѣди по артилерията и съ предписания, съ които се даваха нуждитъ наставления и упжтвания, но това бѣше недостатъчно и се чувствуваше, както въ управлението, тъй и въ самитъ части, затова, следъ като изучихъ даденитъ отъ инспекцията разпореждания по лѣтнитъ занятия и по стрелбитъ, решихъ да предприема обиколката на частитъ.

Още презъ месецъ юний обиколихъ нѣкои отъ артилерийскитъ полкове, крепостни батальони и планински отдѣления, гдето провѣрихъ хода на лѣтнитъ занятия и тѣхното изпълнение, за което, следъ завръщането си, обявихъ въ заповѣдта по артилерията, гдето указахъ на забелязанитъ отъ менъ дефекти и неправилности и дадохъ нуждитъ наставления и упжтвания, като всѣкога се придържахъ къмъ съществуващитъ уставы, наставления и инструкции. Нищо друго не искахъ отъ подчиненитъ, освенъ точно изпълнение на уставитъ и др. и тѣхното правилно и еднакво прилагание и тълкувание. А относително производството на стрелбитъ искахъ бърза и точна стрелба. Това дадохъ на частитъ да разбератъ още презъ есента 1909 г., следъ като присѣтствувахъ на стрелбитъ презъ тази година въ 3 полски артилерийски полка и едно планинско артилерийско отдѣление. На всѣкъде, гдето бѣхъ, следъ свършването на занятията, още тамъ на мѣстото, давахъ моитъ заключения, нуждитъ бележки и упжтвания.

Следъ обиколката и присѣтствието въ частитъ на лѣтнитъ занятия и стрелби, върнахъ се въ инспекцията и всичко видено отъ менъ обявихъ въ заповѣдта по артилерията, гдето

давахъ по-подробно и по-обширно нуждитъ упжтвания и наставления,

Презъ есента на сжщата 1909 г. направихъ нуждитъ разпореждания и относително предстоящитъ зимни занятия съ долнитъ чинове, подофицеритъ и щабъ и оберъ офицеритъ. Тия разпореждания бѣха въ духътъ на съществуващитъ тогава уставы, инструкции и наставления и съобразно съ моитъ схващания и разбираия.

Презъ ноемврий с. г. Инспекторътъ на артилерията, генералъ Рясковъ, се върна отъ продължителниятъ си отпускъ и тъй като болестта му не бѣше го оставила, а като че ли повече се бѣше усилила, то той си подаде оставката, която се прие и той около срѣдата на ноемврий 1909 г. напустна службата, а на негово мѣсто съ Височайша заповѣдъ бѣхъ назначенъ азъ и. д. Инспекторъ на артилерията.

При всичко че разпорежданията ми по артилерията, когато замѣствахъ титулярния инспекторъ и да бѣха самостоятелни, съгласно наставлението, което ми бѣше далъ той при заминаването си въ отпускъ, все нѣщо ме стѣсняваше, затова сега, следъ неговото окончателно излизане отъ служба, ржцетъ ми се развързаха и азъ се почувствувахъ вече напълно самостоятеленъ въ работата, която ми се възлагаше и която бѣше пълна съ тежка отговорностъ.

Около 20. декемврий 1909 год. се помина Великия Князь Михаилъ Николаевичъ, братъ на Царь-Освободителя и Негово Величество нашия Царъ бѣше решилъ да се изпрати една депутация, която да изкаже съболезнование на Царя и на Българския народъ и армията. Тъй като Великиятъ Князь бѣше артилеристъ и Генералъ-Фелдцихмайстеръ (Началникъ на цѣлата руска артилерия) презъ време на Освободителната война, то само-по себе си се разбираше, че въ състава на депутацията трѣбва да има и артилеристи отъ българската армия, затова съставътъ бѣше следуюция: генералъ Кутинчевъ, азъ и майоръ Никифоровъ Марко.

Въ края на месецъ декемврий 1909 г. депутацията замина за Петербургъ, презъ Виена—Варшава, съ ориентъ-експреса. Пътувахме безъ спиране, освенъ въ Виена нѣколко часа спиране, гдето трѣбваше да вземемъ правия влакъ Виена—Варшава. На руската граница ни посрещнаха рускитъ погранични власти, които бѣха предизвестени за нашето пристигане. Веднага следъ свършването на пограничнитъ формалности, потеглихме за Варшава, гдето пристигнахме на разсъмване. Тъй като отъ Виена до Варшава върви нормална желѣзопътна линия, до тукъ нѣмаше нужда да смѣняваме влака, но отъ Варшава по-нататкъ, въ вътрешността на Русия, желѣзопътната линия е по-широка отъ нормалната европей-

ска, та трѣбваше да промѣнимъ влака, затова, като слѣзнахме сутринъта рано на западната гара, трѣбваше съ кола да минемъ презъ цѣлия градъ, за да идемъ на източната гара, отъ гдето треноветѣ трѣгватъ за Петербургъ, тъй щото, не можаме да видимъ нищо отъ Варшава, освенъ зданията, монументитѣ и другитѣ забележителности на града, само по улицитѣ, по които трѣбваше да минемъ, но и това малко, което видѣхме, ми напарви отлично впечатление за градътъ.

На източната гара трѣбваше да чакаме около 2—3 часа заминаването на Петербургския влакъ. Преди трѣгването му, явиха се при насъ представителитѣ на властѣта и се погрижиха да ни настанятъ въ особено спално купе.

Отъ Варшава трѣгнахме около 10¹/₂ часа сутринъта и на другия день въ 8¹/₂ часа бѣхме въ Петербургъ. Тукъ на гарата ни пресрещнаха: нашиятъ пълномощенъ министъръ, г-нъ Цокъвъ, нашиятъ воененъ аташе, г-нъ майоръ Б. Сирмановъ и аташираниятъ при депутацията руски офицеръ отъ генералния щабъ, г-нъ подполковникъ Гатовски. Отъ гарата ни отведоха, съ дворцови кола, въ хотелъ „Европа“, гдето ни бѣха назначени стаи и следъ 1¹/₂ часа, който ни трѣбваше да употребимъ за преобличане и други, отидохме въ Петро-Павловската черква, гдето почиваха останките на Великия Князь, за да положимъ вѣнци: отъ страна на Българския народъ — сребъренъ, който предварително бѣше приготвенъ въ Петербургъ, и отъ страна на Н. В. Царъ Фердинандъ — отъ живи цвѣтя, а тъй сжщо и да присжтствуваме на панахидата. Презъ този день присжтствувахме на още една вечерна панахида, а останалото време употребихме да правимъ визита на официалнитѣ лица, на които ни бѣше даденъ цѣлъ списъкъ. Вториятъ день отъ пристигането си пакъ трѣбваше да употребимъ за панахида и визити. На третия день отъ пристигането ни стана погребението на Великия Князь. Опелото се почна въ 8¹/₂ часа сутринъта и продължи до 11¹/₂, следъ което стана погребението въ самата Петро-Павловска черква, гдето сж гробоветѣ на всички Руски Царе, отъ когато е построена черквата. Следъ погребението трѣбваше да отидемъ въ зимния Дворецъ на Височайша трапеца. Преди, обаче, да отидемъ на погребението, аташираниятъ къмъ депутацията офицеръ, подполковникъ Гатовски, ни донесе орденитѣ, съ които бѣхме наградени отъ Н. В. Руския Царъ. Тѣзи ордени бѣха: за генералъ Кутинчевъ „Св. Анна“ I ст., за менъ „Св. Станиславъ“ II ст. съ звезда и за майоръ Никифоровъ III ст. на шия. Въ Двореца бѣха сложени две маси: едната Височайша, на която бѣха седнали: Царя, Великитѣ Князе и Княгини и особено високопоставенитѣ лица, и другата маршалска, на която бѣха другитѣ висши длѣжностни лица и всички дпутации, между които и ние. Следъ свѣршването на обѣда, което бѣше около 4 часа следъ пладне, всич-

ки чужди депутации, между които и ние, бѣхме представени на Императора, въ голѣмата Дворцова зала, така наречената „Ротонда“. Това е една кръгла зала, въ която въ полукръгъ бѣха наредени депутациитѣ въ редъ и старшинство на държава, бѣхме поставени ние. Малко следъ нареждането ни въ залата влѣзе Императорътъ отъ една странична врата, съ твърде малка свита, веднага се почна представляването на членоветѣ на всѣка депутация. Представляването ставаше отъ аташиранитѣ къмъ депутациитѣ офицери, които стоеха на чело на всѣка депутация. Следъ като се представиха всичкитѣ депутации, дойде и нашия редъ. Императорътъ, като се приближи къмъ насъ, на лицето му се изрази една любезна усмивка и по всичкото изражение на лицето му се виждаше, че изпитва едно особено удоволствие, че вижда предъ себе си българска депутация, впрочемъ и отъ думитѣ му и отъ разговора, който води съ всѣкого отъ насъ, се виждаше сжщото, а особеното му внимание при разговоритѣ бѣше обрнато къмъ армията ни, главно за артилерията, като виждаше въ депутацията двама представители отъ този родъ оржжие. Азъ тукъ нѣма да се впускамъ да описвамъ на дълго впечатленията си отъ личността на покойния Императоръ, защото това е описано отъ много писатели, журналисти и др. преди менъ, — само ще кажа, че на лицето му, а особено въ очитѣ му, се изразяваше особено добродушие и скромность.

Следъ свѣршването на представлението, напустнахме Двореца и следъ като отидохме въ хотела, решихме на другия день вечеръта да си заминемъ, защото следъ единъ день бѣше Коледа, но не ни пушнаха, като казаха, че на Коледа не бива да се пжтува.

Коледа прекарахме въ почивка, а на втория день решихме да трѣгнемъ обратно, но още сжщия день получихме покана отъ генерала отъ кавалерията *Струковъ*, сега покойникъ, да отидемъ у него въ 1 часа на другия день на обѣдъ, който той даваше въ наша честь. Забравихъ да спомена, че сжщо и нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Петербургъ, г-нъ Цокъвъ, даде въ наша честь обѣдъ, на който бѣха поканени много видни лица отъ руското общество.

На обѣда у генералъ Струковъ бѣха поканени само генерали, взели живо участие въ Руско-Турската война за освобождението на България и такива, които бѣха служили въ България. Генералъ Струковъ имаше тогава свой дворецъ на улица „Набережная“ съ лице къмъ р. Нева. Едно великолепно здание, разкошно мобилирано, съ обширенъ дворъ, въ който имаше конюшна за нѣколко коня и даже манежъ за езда. Въ време на обѣда се лиха много наздравници за братството между двата народа както отъ страна на рускитѣ ветерани, тъй и отъ наша страна, като първата наздравница

произнесе нашия пълномощен министър, г-н Цоков, за Царя и Руския народ. След свършването на обѣда, който се продължи до кжде 5 часа след пладне, след което ние отидохме въ хотела си да се приготвимъ за пжтъ и вечерята тръгнахме обратно, изпратени на гарата отъ нашия пълномощенъ министър, отъ генералъ Струкова, отъ персонала на легацията и отъ официални лица руси. Върнахме се по сжция пжтъ, по който отидохме: Петербургъ—Варшава—Виена. Въ Варшава ни посрещнаха на гарата официални лица и това бѣше последното ни официално сношение, а следъ това вече пжтувахме като частни лица. Сжщия день вечерята тръгнахме за Виена, гдето пристигнахме на другия день вечерята и останахме единъ день за почивка, защото презъ всичкото време на пребиваването ни въ Русия бѣхме на официално положение и много бѣхме изморени. На 31. декемврий тръгнахме за София и на 1. януарий 1910 година пристигнахме. Презъ нощта на 31. декемврий срещу 1. януарий 1910 г., когато пжтувахме въ тrena за София, билъ съмъ произведенъ отъ Н. В. Царь Фердинандъ I въ чинъ генералъ-майоръ и утвърденъ въ длъжността Инспекторъ на артилерията.

И тъй, азъ, който наченахъ службата си въ артилерията на 8. августъ 1878 г., като канониръ, благодарение на моята усърдна и преданна служба и безъ никаква странична помощ, достигнахъ до най-висшата длъжностъ и до най-високия чинъ въ артилерията, следъ 32 годишна непрекъсната и непорочна служба.

Както при всичкитъ ми повишения въ чинъ и длъжностъ, които се удостоихъ да получа до сега, тъй и сега си дадохъ обещание, да продължавамъ службата си съ още по-голъма енергия и да принеса на родътъ на оржжието, въ който прекарахъ младинитъ си и посветихъ живота си, всичко, което мога, за да го поставя на оная висота, на която трѣбва да бжде, когато Отецеството ще го повика да изпълни дългътъ си, което предстоеше въ близко бждаше. Дали съмъ съумѣлъ да достигна това, историята ще каже, защото онова, което извърши артилерията презъ Балканската и Междусъюзническата войни и какъ е станала нейната подготовка презъ времето, когато азъ бѣхъ нейнъ началникъ, въ продължение на 4½ години, го има подробно изложено въ архивата на Артилерийската инспекция и което ще състави материалъ за бждащата история на този родъ оржие. Азъ само едно мога да кажа: работихъ и съмъ доволенъ отъ резултата на тази моя усиленa и преданна работа. Има и друго едно обстоятелство, което считамъ, че е необходимо да изложа тукъ и което ме накара да бжда още повече внимателенъ въ работата си и удвоя усилията, които трѣбваше да положа, за да се постигне предначертаната отъ менъ цель, за издигането артилерията на нуждната висота. Още когато

бѣхъ назначенъ временно за Инспекторъ на артилерията, интригитъ противъ менъ, отъ страна на ония, които претендираха да заематъ тоя постъ, достигнаха до своята апогея, макаръ че всички претенденти да бѣха младши отъ менъ, но едни отъ тѣхъ основаваха своитъ претенции, че сж академиисти, обаче безъ никаква строева подготовка, а други просто, защото се считаха, че сж по-способни отъ менъ, като забравяха, че презъ всичкото време на службата сж стояли подолу отъ менъ и че ония, които удостояваха съ длъжността, държаха смѣтка за тѣхната минала служба. Докато бѣхъ още временно назначенъ, все имаха надежда да успѣятъ съ интригитъ си, но като последва моето производство въ чинъ генералъ-майоръ и утвърждението ми въ длъжностъ, тѣхното озлобление и завистъ достигнаха до умопомрачение и като не имъ оставаше друго какво да направятъ, защото бѣха изпитали всички подли срѣдства, прибѣгнаха най-сетне до анонимни писма до *Негово Величество Царя*. Изглежда, че тѣзи писма сж били много и кой знае съ какви съдържания и нелепости по мой адресъ, та на Новогодишния балъ, който се даде въ Военното събрание по случай посрещането новата 1911 г., *Негово Величество Царя*, който присъществуваше на този балъ, следъ като посрещнахме Новата година, повика ме на страна и ми изброи всички мърсотии, изложени въ анонимнитъ писма до него, въ които особено се наблягало върху моята неподготовка за поста, на който съмъ назначенъ; друго не може да пишатъ, защото моята служба и моитъ нравствени качества бѣха безупрѣчни, като добави, че той отъ сведенията, които има за менъ, не върва на тия нелепости, но при все това желае да чуе моето мнение по тия въпроси.

Азъ се възползувахъ отъ случая и изложихъ, въ повече отъ единъ часъ, на *Негово Величество* всичко, каквото знаехъ за интригитъ, кроени противъ менъ, като сжщевременно му посочихъ и лицата, автори на анонимнитъ писма, като въ края добавихъ, че ГО моля да заповѣда да се провѣри службата, въ която артилерийска частъ пожелае и отъ лица, които той благоволи да назначи. ТОИ ми отговори, че е доволенъ отъ моето обяснение и че да продължавамъ службата и за напредъ тъй, както съмъ служилъ до сега, като имамъ предъ видъ, че въ скоро време артилерията, заедно съ цѣлата армия, ще бжде повикана отъ Отецеството да изпълни своя дългъ, затова трѣбва усилено да се работи за нейната подготовка. Азъ му дадохъ нужднитъ, за въ случая, обещания и му заявихъ да бжде напълно спокоенъ за артилерията, защото тя, когато стане нужда, ще изпълни блѣстящо дългътъ си, което и направи презъ Балканската война.

Съ това се свършиха интригитъ противъ менъ отъ моитъ врагове и азъ продължихъ своята работа спокойно.

През 1910 г., след като изпълних нужните формалности по случай производството ми и утвърждение въ длъжност, предприех обиколка на някои от артилерийските части, за да проверя хода на зимните занятия, а след това, като се завърнах въ инспекцията, тръбваше да се заема и съ текущите работи по въоръжението и разните доставки. Назначиха се нови контролори при фабриките за разните доставки въ замѣна на ония, които бѣха се дълго заседѣли на тия мѣста. Тѣй като бюджета за 1910 г. бѣше вотиранъ вече, тръбваше да се разпредѣлят сумитѣ за разните доставки. До преди това, доставката на пушки ставаше отъ Австрийската фабрика, но тѣй като презъ 1909 г. и въ Унгария, въ Буда-Пеща, се основа такава фабрика, Артилерийската инспекция направи постѣпки и предъ нея въ смисълъ, дали не би се съгласила да ни достави пушки и при какви условия. Въ скоро време се получи отговоръ отъ нея, че тя е готова да ни даде пушки и при цени много по-ниски отъ австрийските. Следъ като докладвахъ за това на Министра на войната, взе се решение, по мое искане, да се объяви търгъ, на който да се поканятъ да участвуватъ и дветѣ фабрики. Това ставаше за пръвъ пѣтъ въ България: пушки да се доставятъ чрезъ търгъ. И действително, на търга се явиха и дветѣ фабрики: австрийската и унгарската, и така усилено се конкурираха, че цената на пушките спадна до 55 крони и остана пушките да ги достави унгарската фабрика. Цени небивали до тогава. Въ послѣдствие фабриките се споразумѣха и не се конкурираха, но въ случая ние се възползувахме и си доставихме 5,000 пушки по цени такива, по каквито никога не бѣха доставяни ни по-рано, ни по-късно.

Сѣщото Артилерийската инспекция направи и съ доставката на снаряжитѣ, които тръбваше да се доставятъ отъ годишния бюджетъ. Тръбваше да се доставятъ снаряди за нескорострелните орждия. До тогава доставката на тия снаряди бѣше монополъ на круповската фабрика, но тѣй като и французката фабрика Шнайдеръ ни доставяваше вече артилерийски материали, то Артилерийската инспекция я запита, дали не би се съгласила да ни достави снаряди за круповските орждия. Тя отговори, че може да достави само обикновени гранати. Тогава и за тая доставка се объяви търгъ и доставката остана върху Шнайдера на много по-долни цени отъ ония, по които се доставляваха до сега. И това стана за пръвъ пѣтъ у насъ.

Понеже за хода на занятията въ частитѣ бѣха дадени нужните наставления и инструкции още въ началото на зимните занятия, то азъ се заехъ съ проучването въпроса по снабдяването на армията съ бойни припаси, а особено съ патрони за пушките, въ които имаше голѣмъ недостигъ, а главната ми цель бѣше да можемъ да станемъ независими

въ доставката на тия припаси отъ чуждитѣ фабрики. Въ това направление бѣше наченато да се работи, но много малко бѣше направено, затова, следъ като се разпредѣлиха сумитѣ отъ текущия бюджетъ, първата ми грижа бѣше да се заема съ разширение на патронната и снаряжателната работилница въ Софийския артилерийски арсеналъ. Доставиха се някои машини за увеличаване производството на гилзи, елементитѣ на които си доставяхме отъ вънъ, защото нѣмахме възможностъ да ги фабрикуваме у насъ. По този въпросъ работата вървѣше много усилено и въ срѣдата на 1911 г. Софийскиятъ артилерийски арсеналъ бѣше въ състояние въ едно денонощие да снаряждава и преснаряжда единъ милионъ патрони при три смѣни работници. Презъ сѣщата година, по мой докладъ, се доставиха картечници и за конните полкове.

Съ почването на лѣтните занятия и стрелбитѣ въ частитѣ, азъ напустнахъ канцеларията и тръгнахъ по инспекция. Презъ тази година присѣтствувахъ въ повече отъ половината отъ частитѣ на тѣхните стрелби и тактически занятия и както бѣше заведенъ редъ, следъ всѣка инспекция обяввахъ резултата въ заповѣдта по артилерията съ нужните наставления и упѣтвания и указание на констатиранитѣ грѣшки и криви схващания.

Следъ свършването на лѣтните занятия и стрелби презъ 1910 г., дадохъ следуемитѣ се упѣтвания и наставления за производството на зимните занятия въ частитѣ презъ зимния сезонъ 1910—1911 г.

Презъ сѣщия този сезонъ азъ се заехъ да дамъ нова организация на полската артилерия, като имахъ за цель, отъ една страна, да улесна организацията на този родъ артилерия, и отъ друга, да дамъ възможностъ да се повишатъ застоялитѣ се вече доста дълго време капитани—батареини командири, защото роптанието между тѣхъ бѣше се доста усилило. За тази цель, азъ направихъ докладъ да се даде на полските артилерийски полкове следующата организация: полковетѣ вмѣсто отъ две отдѣления по три батареи, да се състоятъ отъ три отдѣления по две батареи, защото въ всѣки полкъ имаше по три скорострелни отдѣления по три батареи, отъ които дветѣ отдѣления бѣха запрегнати, а третото незапрегнато. Съ предложената отъ менъ организация, вмѣсто да има въ полка цѣло незапрегнато отдѣление, щѣше да има въ всѣко отдѣление по две запрегнати и една незапрегната батареи, по този начинъ се избѣгваше въ случай на мобилизация да се формира цѣло отдѣление, което въ мирно време нѣмаше никакъвъ кадъръ, а щѣше просто всѣко отдѣление да се развърне отъ две въ три батареи, като кадъръ даде отъ своитѣ две запрегнати батареи и мобилизирането на полка щѣше да се извърши скоро и едновременно, а не да се формиратъ ново отдѣление и нови батареи, които нѣмаше да

иматъ мирновременната органическа свръзка, което е едно важно обстоятелство, за една строева частъ.

Този ми докладъ се възприе, по принципъ, отъ Министра на войната, но за нещастие, въ това сжщо време нѣкои офицери отъ Щаба на армията, въ това число и самия Началникъ Щаба и нѣкои отъ началниците на новитѣ дивизии, офицери отъ генералния щабъ, повдигнаха въпросъ батареитѣ, вмѣсто четири орждейни да бждатъ шестъ орждейни, безъ да взематъ въ съображение, че нашата полска артилерия бѣше въоръжена съ скорострелни орждия, че батареитѣ при фабрикацията бѣха приспособени къмъ четириорждеенъ съставъ, защото зап. мѣрници, батареини тръби, запасенъ лафетъ и др. подобни, всичко бѣше така комбинирано, щото бѣше абсолютно невъзможно батареитѣ да се дѣлатъ; това щѣше да разстрои батареитѣ въ техническо отношение съвършено. А най-главно тия любители на шестъ орждейнитѣ батареи нѣмаха никаква подготовка по този въпросъ, защото батареи нѣмаха никаква подготовка по този въпросъ, защото доводитѣ имъ бѣха абсолютно неоснователни, а го правѣха просто отъ инатъ. Въ това време, когато въ европейската военна литература се водѣше полемика, дали при скорострелната материална частъ, батареитѣ да бждатъ три или четири орждейни, нашитѣ генералъ-щабни офицери, ни въ клинъ, ни въ ржавъ, искаха шесторждейни батареи. Впрочемъ това не бѣше чудно по онова време, защото тогава бѣше на мода офицеритѣ отъ генералния щабъ да се бъркатъ навсѣкжде. Следъ дълга и упорита борба, Артилерийската инспекция успѣ да прокара своята идея и отъ 1. януарий 1911 г. се даде нова организация на полската артилерия, съ което се постигнаха поставенитѣ цели, и презъ есента на 1912 г., когато стана мобилизацията, развърщането на артилерийскитѣ полкове въ съставъ отъ три скорострелни отдѣления съ по три батареи стана бързо и леко. Независимо отъ това, даде се възможностъ да се повишатъ въ щабъ-офицерски чинъ капитанитѣ батареини командири, които се бѣха дълго задържали въ този чинъ и енергията имъ бѣше доста изхабена. Въобще, даде се едно оживление въ работата.

Сжщо презъ тази година се повдигна въпросътъ да се снабди Артилерийската инспекция съ единъ артилерийски полигонъ, който бѣше крайно необходимъ, защото всичкитѣ изпитания, които трѣбваше да се правятъ отъ Инспекцията, а бѣха доста, нѣмаше гдето да ставатъ, та бѣхме принудени да ги вършимъ, гдето се намѣри свободно мѣсто, обаче, това бѣше възможно по-рано, но отъ година на година земледѣлскитѣ култури около София се увеличаваха и мѣстата, гдето си правѣхме разнитѣ изпитания, намаляваха. Обаче при всичкитѣ мои доводи и настоявания, не успѣхъ да снабдя инспекцията съ единъ полигонъ, при всичко че се сподѣляше напълно отъ Министра на войната нуждата отъ такъвъ, отговаряше ми се,

че нѣмало сръдства, обаче, ако бѣше се изпълнило моето искане, съ малко пари, днесъ Артилерийската инспекция щѣше да разполага съ единъ образцовъ полигонъ, какъвто тя и днесъ нѣма и който ще се наложи да ѝ се даде, но това ще струва на държавата 20 пѣти повече отъ онова, което щѣше да се заплати тогава. Въобще, тогава всички се мъчеха да правятъ економии, обаче, економии неразумни, защото за направата на едно незначително спестяване, отпосле биваха принудени да плащатъ двойно и тройно повече. Това ще се види отъ изложеното по-долу.

Сега ще дойда пакъ до обучението и подготовката на частитѣ. Още презъ 1909 г. бѣхъ забелязалъ, че офицеритѣ и свѣрхсрочнитѣ подофицери въ частитѣ ездятъ твърде лошо, затова презъ пролѣтѣта на 1910 г. бѣхъ издалъ заповѣдь, съ която, като изтъквахъ нуждата за артилерийския офицеръ и подофицеръ да знаятъ добре да ездятъ, препоръчвахъ да се обърне особено внимание върху този клонъ на обучението, като добавяхъ, че въ началото на 1911 г. ще направя прегледъ въ всичкитѣ полски артилерийски полкове, за да видя—до какви резултати се е достигнало; затова презъ пролѣтѣта, на 1911 г., преди почването на лѣтнитѣ занятия, обиколихъ всичкитѣ полкове и направихъ прегледъ на ездата на офицеритѣ и подофицеритѣ и намѣрихъ резултатитѣ повече отъ удовлетворителни.

Следъ като се върнахъ отъ този прегледъ, издадохъ разпореждане за произвеждането на лѣтнитѣ занятия въ частитѣ, после което се заехъ отново съ най-важния въпросъ на времето си — попълването на въоръжението и доставката на най-необходимитѣ прибори и спомагателни сръдства за произвеждане на стрелбата, а именно: трѣбваше да се доставятъ 50 хиляди манлихерови пушки за попълване недостига въ частитѣ и за запасъ въ случай на война, за доставяне на деветъ с. с. артилерийски отдѣления, за да може въ случай на война, да се формиратъ четвърти отдѣления въ полковетѣ, за да може отъ всѣки сжществуващъ артилерийски полкъ да се формиратъ 2 такива въ шестъ батареенъ съставъ; да се доставатъ 80 с. с. 12 и 15 см. орждия и гаубици, за попълване на обсаднитѣ ни паркъ—това се искаше, за да може въ случай на война съ Турция да имаме единъ силенъ обсаденъ паркъ, та да можемъ още въ началото на войната да сметемъ Одринската крепостъ и да ускоримъ свѣршването на войната; да се доставятъ револвери за частитѣ, каквито почти нѣмаше, освенъ нѣколко стотици стара система „Смитъ и Весонъ“, останали още отъ рускитѣ окупационни войски; да се доставятъ далекомѣри за полскитѣ нескорострелни батареи, за обсаднитѣ такива и за картечнитѣ роти; да се доставятъ сабли за коннитѣ полкове и др.

За всички тѣзи нѣща азъ още отъ пролѣтѣта на 1911 г. представлявахъ доклади на тогавашния Министъръ на войната, но той почти всичко задържаше у себе си, съ цель за проучване, и на моитѣ най-настоятелни искания, удовлетвори нѣкои отъ тѣхъ и то такива, които не струваха голѣми суми, а за по-крупнитѣ, които имаха особено важно значение, като подскитѣ и обсадни орждия и пушкитѣ, отказваше да даде ходъ на докладитѣ ми подъ предлогъ, че коствували много, а пари нѣмало. По този поводъ влѣзохъ въ голѣмъ конфликтъ съ министра, защото си позволихъ да му напомня, че той е Министъръ на войната, а не такъвъ на финанситѣ и че е длъженъ да иска пари и да предостави на този последния да се грижи за намирането на срѣдства, съ което си навлѣкохъ голѣми неприятности. Докладитѣ ми, при все това, не ми се даваха обратно, съ надлежната революция отъ министра, а се задържаха у него. За последствията отъ тия откази на Министра на войната, ще бжде изложено по-долу. И тѣй, благодарение на моитѣ силни настоявания, все пакъ се доставиха: револвери, сабли, далекомѣри, батерейни трѣби и др. дребни работи.

Презъ 1911 г. стрелбитѣ въ артилерийскитѣ части се произведоха по-сжщия начинъ, както и м. г., съ изключение стрелбитѣ въ крепостната артилерия, въ която стрелбата се произведе около с. Сливница, гдето бѣха събрани всичкитѣ крепостни батальони и за прѣвъ пѣтъ тази година се произведе стрелба съ наблюдение отъ привързанъ балонъ.

Къмъ края на сжщата година стана явно, че ще водимъ война и Министра на войната, по едно време, ме повика при себе си, даде ми всичкитѣ задържани у него доклади, безъ надлежната резолюция и ми каза да му представа други, въ които исканитѣ предмети да бждатъ, колкото е възможно помалко, и то най-необходимитѣ. Азъ взехъ докладитѣ, обаче, му казахъ, че никакво съкращение не мога да направя, защото съмъ искалъ най-необходимото, обаче той ми каза, че много добре разбиралъ това, но не било възможно да се изпълни по нѣмане на пари.

Сега да видимъ какви бѣха последствията отъ тази неразумна економия на Финансовия министъръ и отъ ненастояването на Министра на войната да се направятъ исканитѣ доставки.

1) Ако бѣха доставени исканитѣ отъ менъ 80 тежки орждия, щѣхме да имаме възможностъ още въ началото на войната да атакуваме Одринската крепостъ и да я превземемъ, както това направихме презъ мартъ 1913 г., и бѣхме принудени да искаме тежка артилерия отъ сѣрбитѣ, съ което имъ дадохме възможностъ да увеличатъ още повече и безъ това голѣмитѣ си претенции. А ако имаме исканитѣ 80 орждия, това нѣмаше да стане. Освенъ това съ превзимането на Од-

ринъ още въ началото на войната, щѣха рѣшетѣ ни да бждатъ развързани и нѣмаше да дадемъ възможностъ на нашитѣ съюзници и време да се настанятъ въ Македония, което обстоятелство докара междусъюзническата война. А всичко това стана, за да се спестятъ 5—6 милиона лева, срещу която економия стояхме подъ Одринъ 6 месеца, дадохме сума жертви въ хора и похарчихме нѣколко пѣти по 6 милиона. Такъвъ е всѣкога резултата отъ неразумни економии.

2) Ако бѣхме доставили тогава, когато азъ искахъ пушкитѣ, нѣмаше да бждемъ принудени да търсимъ такива нѣколко месеци преди началото на войната, и които успѣхме да доставимъ благодарение само на моята енергия и решителностъ и то следъ обявяването на мобилизацията. По този въпросъ по-подробно ще изложа въ следующата глава.

3) Ако бѣха доставени още по едно скорострелно отдѣление въ сжществуващитѣ тогава деветъ артилерийски полка, щѣхме презъ войната да имаме два с. с. шестъ батерейни артилерийски полкове на дивизия и по единъ нескоростреленъ.

Всичко това, както е изложено по-горе, се иска своевременно, но не се достави, подъ предлогъ, че нѣмало пари, а впоследствие презъ самата война се похарчиха двойно и тройно повече, но въ това изхарчване бѣха хвърлени пари на вѣтъра, което нѣмаше да стане, ако всички тия доставки бѣха станали тогава, когато се искаха. Сжщото бѣше и съ доставката на облѣкло, медикаменти и др.

Презъ 1912 год. обучението на частитѣ вървѣше усилено, а къмъ срѣдата на годината наченахме да се готвимъ, тайно, разбира се, къмъ мобилизация.

Презъ есента на сжщата година станаха маневритѣ около гр. Шуменъ, които бѣха, обаче, съкратени, защото нѣколко дена следъ тѣхъ се обяви мобилизацията.

ГЛАВА IV.

Отъ обявяване на мобилизацията
за Балканската война до уволне-
нието ми отъ служба.

Както е известно, на 17. септември 1912 г. ст. ст. се обяви обща мобилизация на Българската армия. Няколко дена преди да стане това, по разпорежданието на Министерството на войната, тукъ въ София, бѣха повикани Началникътъ на инспекционнитѣ области на предварително съвѣщание и окончателно решение за обявяването на мобилизацията. Това съвѣщание щѣше да стане подъ председателството на Царя, обаче, преди то да стане, Военниятъ министъръ събра дошлитѣ отъ провинцията Инспекционни началници, Началникъ щаба на армията и началникитѣ на отдѣлитѣ въ Военното министерство, а именно: Главния интендантъ, инспекторитѣ на артилерията и на инженернитѣ войски и Главния лѣкаръ въ войската. Събранието стана въ домътъ на Министра. На това събрание бѣше поканенъ и бѣдациятъ Помощникъ на Главнокомандувация, генералъ М. Савовъ. На това събрание се постави за разрешение въпроса—готови ли сме да воюваме. Тогава за пръвъ пѣтъ чухъ официално, че се готвимъ за война. Наче-наха се докладитѣ отъ Главния Интендантъ, генералъ *Диковъ*, отъ *менъ*, въ качеството ми на Инспекторъ на артилерията, отъ Инспектора на Инженернитѣ войски, генералъ *Янковъ* и отъ Главния лѣкаръ въ войската, полковникъ *Кирановъ*, и четирмата ние съ цифри на рѣка доказахме, че далечъ не ни достига онова, което ще ни е нужно, за водене една успѣшна война. Недостигаха дрехи, недостигаха въоръжение, а особено пушки, недостигаха инженерни материали, а най-главното недостигаха медикаменти и санитарни предмети, които ще сж потрѣбни отъ първия день на почването на войната. Тукъ се изтъкна до втрѣсване липсата на много нѣща и се видѣ нехайността на тогавашното и миналитѣ правителства за подготовка на нуждитѣ материали за армията, но най-много, споредъ менъ, бѣше виновно тогавашното правителство, за което въпроса за война бѣше решенъ много по-рано, обаче, то не вземаше абсолютно никакви мѣрки да стори това, а напротивъ всичкитѣ доклади и искания по този въпросъ или ги отхвърляше или ги оставяше безъ послѣдствие, подъ предлогъ, че нѣмало пари. А и пари имаше, и време имаше, а липсуваше добра воля и нуждното съзнание, а, може би, и парти-

зански съображения. Много време преди да стане ясно, че ще воюваме, азъ, въ качеството ми на Инспекторъ на артилерията, правихъ доклади за онова, което е нужно на армията по въоръжението, и тия доклади се почнаха, както изтъкнахъ и по-горе, още въ началото на 1911 г., но всичко това, или се отхвърляше отъ тогавашния Министъръ на войната, или докладитѣ оставаха у него за проучване и тия проучвания продължаваха съ месеци, следъ което ми се връщаха съ съобщение, че нѣмало пари, затова да се отложи въпросътъ за по-благоприятно време. Обаче азъ бѣхъ убеденъ, па и сега съмъ на сжщото мнение, че никакви проучвания не ставаха, а чисто и просто въпросътъ се отлагаше, за да може Министърътъ на войната да отбѣгне неприятноститѣ съ своя колега Финансовия министъръ, който не даваше кредитъ, па освенъ това, убеденъ съмъ, че Министърътъ на войната бѣше влѣзналъ въ ролята на финансовия.

Както и да е, обявяването на войната завари армията не-снабдена съ нуждитѣ: облѣкло, въоръжение, снаряжение, инженерни предмети, медикаменти и др. и когато въ предварителния съветъ, станалъ въ дома на Министра на войната, се изтъкна това, Началникитѣ на Инспекционнитѣ области, Военниятъ министъръ и бѣдациятъ Помощникъ—Главнокомандующъ казаха, че това не било голѣма беда, защото презъ време на самото воювание щѣло постепенно всичко де се достави; обаче, отпосле всички видѣхме, какъ станаха тия доставки: кожуси и шинели се доставяха презъ лѣтото, а нуждното количество тежки орждия и то въ единъ ограниченъ размѣръ заехме отъ сѣрбитѣ, съ което имъ дадохме възможностъ да увеличатъ своитѣ претенции.

На 17. септември ст. ст. се обяви мобилизацията, единъ день следъ това Министърътъ на войната ме вика въ кабинета си, въ Министерството на войната, и ми заяви, че на всѣка цена трѣбва да се доставятъ пушки, защото Македоно-Одринското опълчение е свикано вече и нѣма съ какво да се въоръжи, има кринкови пушки, но тѣ не достигатъ, но най-главното е, че опълченцитѣ не искатъ да отидатъ на война съ такива пушки. Въ кабинета на министра имаше единъ майоръ, когото азъ не познавахъ, не искахъ да третирамъ въпроса предъ него, затова мълчахъ; тогава министра се сѣти и ми каза: „Не се ли познавате съ майора? Това е майоръ Протогеровъ отъ Македоно-Одринското опълчение“. Тогава, следъ като стана запознаването, заявихъ на министра: „Пушки неznamъ къде има, па и да се знаеше, едва ли сега, следъ мобилизацията, щѣха да ни дадатъ такива; когато азъ правѣхъ доклади и искахъ да се доставятъ пушки, Вие оставахте докладитѣ ми безпослѣдствие, па освенъ това азъ сега съмъ назначенъ за Началникъ на артилерията въ Действующата армия и ще

трѣбва да замина съ Главната квартира“. Министърът ми отговори: „Сега да оставим какво е било, а да се помчим да доставим пушки. Ето — майора казва, че имало единъ чиновникъ отъ желѣзопътното ведомство, който знае въ Виена една фирма, която обещава да достави пушки. Затова още днесъ ще заминете за Виена, заедно съ този чиновникъ и ще се постараете да се доставятъ пушки“. Азъ категорично отказахъ да се заема съ тази работа, защото бѣхъ увѣренъ, че нищо нѣма да излѣзне, като дадохъ мнение да се изпрати нѣкой другъ офицеръ, обаче министърътъ настояваше азъ да се заема съ тази работа. Следъ моя отказъ, азъ отидохъ въ моята канцелария и се заехъ съ моята текуща работа, обаче, следъ половинъ часъ министърътъ ме повика отново и ми предаде, че по заповѣдь на *Негово Величество Царя*, веднага трѣбва да замина за Виена, като добави, че Царьтъ му казалъ, че сега е военно време и азъ нѣмамъ право да се отказвамъ отъ възложената ми мисия. Съ една дума, отправиха единъ видъ заплашване къмъ мене. Въ сжщото това време донесоха едно предписание отъ Канцеларията на министерството, което министърътъ веднага подписа и ми го даде, въ което ми се предписваше — веднага да замина за Виена, съ експреса, който заминаваше сжщия день $1\frac{1}{2}$ часа, заедно съ чиновника отъ желѣзопътното ведомство, *Поповъ*, който знаелъ фирмата въ Виена, която обещавала да достави пушки и патрони, като се ангажира да ни доставятъ 50,000 манлихерови пушки нашъ образецъ и 15,000,000 патрони. Това всичко стана сутринъта до $10\frac{1}{2}$ часа и азъ заедно съ Поповъ въ $1\frac{1}{2}$ часа следъ пладне седѣхъ въ експреса. Вечеръта стигнахме въ Царибродъ, обаче, когато тренътъ се готвѣше да продължи пътя си, сръбскитѣ желѣзопътни чиновници заявиха, че иматъ заповѣдь да спратъ експреса до другия день сутринъта, защото тѣхнитѣ линии били заети съ военни тренове, които превозвали войски къмъ турската граница, така щото, ние бѣхме принудени да останемъ въ Царибродъ цѣла нощъ, вследствие на което пристигнахме въ Виена съ 24 часа по-късно отъ определено време. Щомъ пристигнахме сутринъта, веднага изпратихъ Попова да доведе при менъ лицето, което е обещало да достави пушкитѣ и патронитѣ, като обаче нѣмахъ никаква вѣра, че ще излѣзне нѣщо отъ това. Обаче къмъ $10\frac{1}{2}$ —11 часа сутринъта се почука на моята стая. Поповъ влѣзна съ още единъ човѣкъ виенчанинъ, когото ми представи и се препоръча съ фамилия Брукъ запитахъ го веднага, безъ много заобиколки, може ли да достави 50 хиляди пушки и 15 милиона патрони, на което той ми отговори утвърдително. Азъ тогава му заявихъ, че мога да влѣзна съ него въ преговори, обаче, искамъ предварително да видя пушкитѣ и патронитѣ, въ кое състояние сж. На това той ми отговори, че е готовъ да направи това още на следующия день, за което се уговорихме:

на следующия день въ 9 часа сутринъта той ще дойде да ме вземе и ме отведе тамъ, кждето сж пушкитѣ и патронитѣ. И действително на следующия день, въ 9 часа сутринъта, г-нъ Брукъ дохожда въ хотела „Метрополъ“, гдето се бѣхъ спрѣлъ и ме покани да отидемъ въ склада съ пушкитѣ. Тръгнахме веднага и тѣй като азъ добре познавахъ Виена, следѣхъ на кжде отиваме и още съ втората измината улица разбрахъ, че отиваме въ арсенала въ Виена; и действително следъ малко пристигнахме предъ вратата на арсенала. Брукъ слѣзна и показа на дежурния офицеръ една бележка, следъ което веднага ни пушнаха. Изкачихме се въ канцеларията на началника на арсенала, на когото Брукъ ме представи като Чилийски генералъ, а Попова — мой адютантъ.

Следъ кратъкъ разговоръ, Началникътъ на арсенала извика единъ офицеръ и му заповѣда да ни отведе при пушкитѣ. Веднага тръгнахме и, следъ като слѣзнахме въ двора, упжтихме се къмъ зданията задъ канцеларията, и подиръ изминаването на не повече отъ 150—200 метра ме въведоха въ единъ голѣмъ складъ, гдето имаше складирани повече отъ 200—250 хиляди пушки. Пушкитѣ бѣха складирани като дърва на стелажки, хоризонтално. Отведоха ме при една група пушки и ми казаха: „Ето тѣзи пушки сж за продажъ“. Азъ помолихъ да ми покажатъ нѣкои отъ тѣхъ, по мой изборъ, и тѣ съ готовность изпълниха желанието. Прегледахъ повече отъ 150—200 пушки отъ разни мѣста на складиранитѣ групи и се убедихъ, че пушкитѣ, макаръ и малко употребявани, бѣха напълно годни и съ мѣрникъ, награфенъ за стрелба съ начална скоростъ 620 метра — точно споредъ пушкитѣ, приети у насъ на въоръжение; сжщото бѣше и съ патронитѣ. Като се свърши прегледътъ, ние си заминахме и азъ веднага телеграфирахъ въ София за резултата отъ направеното отъ менъ и поискахъ указание за по-нататъшното мое действие. Още на другия день получихъ заповѣдь да сключа условие за 50 хиляди пушки и 15 милиона патрони. Като получихъ тази заповѣдь, веднага се явихъ при нашия Пълномощенъ министъръ въ Виена, покойния г-нъ Ив. Салабашевъ, на когото обяснихъ всичко и го помолихъ да бжде въ течение на моята работа и да ми дава своето съдействие. Следъ като ме изслуша, обеща, че ще бжде всецѣло въ моя помощъ; тогава го помолихъ да повика по телефона комисонера Брукъ, на когото имахъ адреса, за да направимъ условията. Брукъ се яви веднага и въ кжсо време се направиха условията, но преди да се начене изпълнението имъ, трѣбваше да се явимъ въ министерството на войната, въ Виена, за да се покажатъ и одобратъ условията, защото вече стана ясно, че Австрийското Министерство на войната ни продава пушкитѣ и патронитѣ. Още сжщия день следъ обѣдъ отидохме въ Министерството на войната: г-нъ Салабашевъ, азъ и комисонерътъ Брукъ, гдето, следъ малко

чакане, ни прие помощника на Австрийския министър на войната, генералъ Кробатинъ, който, следъ като прегледа сключенитѣ условия, одобри ги, съ изключение на въпроса за начина на изплащането на стойността на пушкитѣ и патронитѣ, и неговото категорично и неизмѣнно условие бѣше, че цѣлата сума трѣбва да бѣде депозирана веднага на разположението на Австрийското министерство на войната, въ Виена, въ банката „Боденъ Кредитъ-Анщалдъ“ и че да стои тамъ, докато купенитѣ материали не пристигнатъ въ Бѣлградското пристанище, и се получи отъ тамъ съобщение отъ менъ до нашия пълномощенъ министъръ въ Виена, да даде заповѣдъ да се предадатъ сумитѣ на Австрийското министерство на войната. Следъ като се уреди въпросътъ съ условията, азъ веднага телеграфирахъ въ София да се преведатъ сумитѣ въ казаната банка на името на Австрийското министерство на войната, а същевременно да ми се преведатъ 20 хиляди крони за разни разходи по опаковката и превоза на купенитѣ материали, защото пушкитѣ и патронитѣ се даваха франко складовѣтѣ.

Още на другия денъ получихъ съобщение, че исканитѣ суми сж преведени и азъ веднага, безъ да губя време, влѣзохъ въ споразумение за купуване на сандѣци за пушкитѣ и за наемане кола за превозъ на сжитѣ до пристанището на Дунава. Наехъ отъ Австрийското параходно дружество единъ параходъ и два шлепа, за превозване на пушкитѣ и патронитѣ до Бѣлградъ, застраховахъ материалитѣ въ едно застрахователно дружество и се почна приемането на пушкитѣ.

Презъ това време въ Виена имаше наши офицери и техници, командировани тамъ да приематъ отъ Ротъ елементи за патрони; понеже тѣзи офицери и техници бѣха мои подчинени и понеже азъ бѣхъ свършено самъ при извършването на тази работа, разпоредихъ се—единъ офицеръ и единъ техникъ, а именно капитанъ Танинчевъ и оржейния майсторъ Казаковъ, да дойдатъ въ моя помощъ при приемането и опаковка на пушкитѣ, и работата се почна веднага, като грубата работа се извършваше отъ войници отъ Австрийския арсеналъ срещу уговорено възнаграждение, и въ три дена всичкитѣ 50 хиляди пушки бѣха приети и опаковани въ сандѣци.

Като се свърши тази работа, азъ поискахъ да начена товаренето на пушкитѣ на наетия отъ менъ параходъ и шлепове, обаче, каква бѣше моята изненада, когато ми съобщиха, че Министерството на войната още не дава разрешение за това. Питамъ защо — въ Арсенала свиватъ рамене и казватъ, че незнайтъ. Видѣхъ се въ чудо и скоро отивамъ съ г-нъ Салабашевъ и комисионера Брукъ въ Министерството на войната да уяснимъ този въпросъ, обаче, презъ това време презъ моята глава минаха всевъзможни предположения и азъ бѣхъ — ни живъ, ни мъртавъ. Най-после пристигнахме въ Министер-

ството на войната, гдето трѣбваше да чакаме известно време докато ни приеме генералъ Кробатинъ.

Следъ като му изложихме—до кжде е стигнала работата по приемането и опаковката на пушкитѣ, казахъ му, че неразрешаватъ изнасянето имъ, и питамъ—коя е причината; генералътъ отговори: „Много проста е причината. Вашето министерство Ви е телеграфирало, че е превело сумата за пушкитѣ и патронитѣ на наше име, обаче, то и до сега не е сторило това, а докато това не стане, нѣма да бѣде разрешено да се изнесатъ пушкитѣ“. При това добави, че, ако въ течение на три дена това не стане, условията се считатъ нестанали.

Следъ като напустнахме министерството, отидохме и тримата въ банката „Боденъ Кредитандщелдтъ“, за да провѣримъ, дали не е дошло съобщение, че сумата е преведена, но тамъ ни отговориха отрицателно. Тогава комисионерътъ Брукъ каза, че имало въ Виена и друга банка, която носи името „Кредитъ-Анщалдъ“ и ни предложи да направимъ и тамъ справка, да не би по погрѣшка сумитѣ да сж преведени тамъ, и действително тамъ ни заявиха, че единъ денъ порано сж преведени отъ Б. Н. Банка една сума отъ 6 милиона и 50 хиляди крони, за предаване на Австрийското Министерство на войната, когато това каже Българския пълномощенъ министъръ; като узнахме това, веднага се върнахме въ Министерството на войната и заявихме, че сумитѣ сж тукъ въ Виена, въ Банка „Кредитъ-Анщалдъ“, обаче, и сега ни изненадаха съ заявлението, че Военното министерство иска непременно сумата да бѣде депозирана въ банката „Боденъ Кредитъ-Анщалдъ“, защото то нѣмало смѣтки съ другата банка, за това ще трѣбва паритѣ да се депозиратъ въ първата банка.

Какво се оказа. Нѣкой многознаещъ чиновникъ отъ Б. Н. Банка, като се мислилъ за голѣмъ авторитетъ, предполагалъ, че банкитѣ „Боденъ Кредитъ-Анщалдъ“ и „Кредитъ-Анщалдъ“ сж едно и сжщо, и намѣсто да разпореда да се депозиратъ сумитѣ въ първата, депозирали ги въ втората. Това недоглеждане или нехайство на единъ некадѣренъ банковъ чиновникъ стана причина да закѣснѣе доставката на пушкитѣ и патронитѣ съ 6 дена, а можеше и съвсемъ да се развали, а на менъ да не бѣда спокоенъ и да не спа и да не ямъ въ течение на толкова дни. Така става, когато на такива деликатни служби гуждатъ бездарни и негодни чиновници.

Едва следъ като телеграфирахъ въ София за станалата грѣшка, и докато се направятъ потребнитѣ разпореждания и формалности за превеждането на сумата отъ едната банка въ другата, за което трѣбваше 3—4 дена, можа да се почне изнасянето на пушкитѣ отъ арсенала и товаренето имъ въ шлепа. Това продължава, при усиlena работа, два дена, следъ

което параходътъ съ единъ шлепъ, натоваренъ съ 50 хиляди пушки, тръгна за Буда-Пестъ, гдето трѣбваше да се приематъ и товарятъ на другъ шлепъ 15 милиона патрони. За съпровождане на шлепа назначихъ капитанъ Танинчевъ и чиновника отъ желѣзопътното ведомство Поповъ, снабдени отъ менъ съ нужднитѣ инструкции, а азъ още сжщата вечеръ заминахъ за Буда-Пестъ, гдето на другия день прегледахъ предназначениѣ за насъ патрони и се пристъпи къмъ изпитване и приемането имъ. И тукъ, въ заводитѣ на Манфредъ-Вайсъ, имаше наша комисия, която приемаше патронни елементи отъ казаната фабрика, отъ членоветѣ на която азъ се възползувахъ за приемането на патронитѣ. Понеже патронитѣ се даваха отъ складоветѣ на Унгарското Министерство на войната и въ помощъ бѣха дадени унгарски войници, приемката се свърши въ единъ день, а товарението имъ се начена на следующия день, въ специаленъ шлепъ, който бѣше поставенъ на мое разположение и готовъ, за да бжде натоваренъ до самата фабрика на Манфредъ-Вайсъ. Товарението се извърши въ единъ день, защото бѣха ми дадени една рота унгарски войници. Презъ сжщото време пристигна и параходътъ съ единъ шлепъ съ пушкитѣ, и така специалниятъ параходъ съ два шлепа: единъ съ пушки, отъ които частъ бѣха натоварени и на парахода и другия само съ патрони, още сжщата вечеръ тръгна за Бѣлградъ, а въ сжщата вечеръ и азъ заминахъ съ трена за сжщия градъ, гдето пристигнахъ посрѣдъ ношъ. Още на другия день отидохъ въ нашата легация, гдето помолихъ да ми укаже нуждното съдействие, за да влѣзна въ контактъ съ Сръбското военно министерство, да ми се дадатъ нуждното число войници за пазение и стоварване на очакванитѣ припаси. Нали ужъ бѣхме тогава съюзници.

Следъ два дена чакания, пристигна и параходътъ съ припаситѣ на Бѣлградското пристанище и азъ, като ги приехъ, телеграфирахъ въ Виена да се внесе сумата въ Австрийското военно министерство, поставихъ караулъ и влѣзнахъ по телефона въ сношение съ нашето Министерство на войната въ София, съ молба по-скоро да се изпрати единъ офицеръ, да приеме материала и да го експедира, за което бѣхъ вече телеграфиралъ, обаче, незная защо тогавашниятъ Министъръ на войната искаше азъ да извърша тая работа, на което азъ се противопоставихъ и настояхъ по-скоро да се изпрати експедиторъ, защото азъ бѣхъ свършилъ моята работа и трѣбваше да побързамъ да заема поста си Началникъ на Артилерията въ Главната Квартира. Тѣзи мои доводи убедиха Министра и още на другия день пристигнаха: единъ запасенъ офицеръ и единъ желѣзопътенъ чиновникъ, на които разпоредихъ, капитанъ Танинчевъ, който придружаваше припаситѣ до Бѣлградъ, да ги предаде на изпратенитѣ отъ Министерството ли-

ца и да заmine обратно за Виена, за да продължи работата, а азъ заминахъ за София.

И тѣй, въ течение на около 20 дена, азъ самъ — саминичекъ успѣхъ да доставя за Българската армия отъ Австро-Унг. министерство на войната 50 хиляди пушки и 15 милиона патрони къмъ тѣхъ, безъ да се занимавамъ съ паричната частъ по тази доставка — това извършиха направо дветѣ правителства — нашето и Австрийското, посрѣдствомъ нашия пълномощенъ министъръ въ Виена. Тѣзи пушки послужиха за въоръжение на Македоно-Одринското опълчение, което, благодарение на това, взе участие въ преследването и пленяването на армията на Яверъ-паша.

Ако бѣха изпълнени своевременно моитѣ искания, да се попълни въоръжението на армията, това бързана и тѣзи мъжки при доставката на тия припаси нѣмаше да има, съ което се рискуваше твърде много, но благодарение на моята енергия и решителностъ, дѣлото успя, но за това пъкъ азъ си изтеглихъ, но бѣхъ доволенъ, че блѣстящо изпълнихъ възложената ми задача. Цената на пушкитѣ бѣше по 72 крони едната, а патронитѣ по — 115 крони хилядата.

Следъ пристигането си въ София, представихъ докладъ на Министра на войната за извършената отъ менъ работа, за което бѣха нуждни два дена, следъ което веднага заминахъ за Главната Квартира, която тогава още се намираше въ Стара-Загора, за да заема длъжността си „Началникъ на артилерията въ Действующата армия“.

Преди тръгването си телеграфирахъ въ Главната Квартира, че пристигамъ. На гара Пловдивъ ме посрещна адютанта на Инспекцията, който ми доложи, че Оперативното отделение на Щаба на армията, заедно съ Началникъ щаба и Помощникъ Главнокомандующия, единъ день по-рано се премѣстили въ с. Казълъ-Агачъ, за гдето трѣбвало и азъ да замина, та за това дошелъ да ме предупреди и придружи до гр. Ямболъ, въ който градъ пристигнахъ къмъ 10¹/₂ часа вечерта и пожелахъ веднага да замина за Казълъ-Агачъ, но отъ Ямболското коменданство ми отговориха, по телефона, че нѣмало на разположение превозни сръдства, за това ще трѣбва да пренощувамъ въ Ямболъ и на другия день да замина за Казълъ-Агачъ. Тогава азъ помолихъ да ми укажатъ, где ще пренощувамъ — отговори ми се, че нѣмало свободни квартири, като ми се указа, че съмъ могаль да пренощувамъ въ нѣкакъвъ ханъ, гдето, вѣроятно, има свободни стаи. Понеже бѣхъ много уморенъ и нѣмахъ време да се разправамъ, заминахъ отъ гарата въ градъ и отидохъ въ указания ханъ, гдето намѣрихъ една стая, служаща за складъ на храни и въ която имаше единъ мръсенъ креватъ и нищо друго. Азъ, по неволя, бѣхъ принуденъ да се помирятъ съ положението и да пренощувамъ въ една обстановка, въ каквата до тогава не

бъхъ изпадалъ. Впоследствие, като разпитахъ коменданта на града, единъ запасенъ полковникъ, мой добъръ приятель, който, между другото казано, не благоволи да се яви на телефона вечерята, защо не ми се даде квартира, той ми отговори, че нищо не знаелъ за моето пристигане и никой нищо не му доложилъ. На другия денъ въ 10 часа пристигнахъ въ Казълъ-Агачъ, гдето, следъ като се представихъ на Помощникъ Главнокомандующия и на Началникъ щаба на Действующата армия, встъпихъ въ изпълнение на длъжността си. Още сжщия денъ ходихъ заедно съ Помощникъ Главнокомандующия въ Ямболъ, гдето бѣше пристигналъ Царя, на когото генералъ Савовъ направи докладъ за положението и тогава се взе решение Главната Квартира да се премѣсти въ Лозенградъ. Следъ това, още сжщата нощъ, се върнахме въ Казълъ-Агачъ, обаче по пжтя се пукна гума на автомобиля, та бѣхме принудени да се върнемъ едвамъ въ 3 часа подиръ полунощъ.

Следъ два дена престояване въ Казълъ-Агачъ, Оперативното одѣление отъ Щаба на армията, во главе Помощникъ Главнокомандующия и Началникъ Щаба тръгнахме за Лозенградъ, гдето бѣше решено да се пренесе Главната Квартира. Тръгнахме на Димитровденъ. Въ състава на Главната Квартира имаше по единъ представител на съюзнитѣ сръбска и гръцка армии — полковникъ Лешанинъ и капитанъ Францисъ; тѣ бѣха поставени между насъ на сжщитѣ начала, както бѣхме и ние българскитѣ офицери. При тръгването ни отъ Казълъ-Агачъ за Лозенградъ, всички на коне, ескортирани отъ ескадрона при щаба, чухъ, че се изказватъ нѣкакви поздравления на гръцкия офицеръ, капитанъ Францисъ и разбрахъ, че тѣ се отнасяли за гръцката армия, която презъ нощта срещу Димитровъ-денъ, завзела Солунъ. Тази новина бѣ пусната отъ самия капитанъ Францисъ и произведе тягостно впечатление на всички ни, вследствие на което, докато стигнахме до бившата граница при с. Кайбиларе, почти никакви разговори не се чуваха: всѣки бѣше се съсредоточилъ въ себе си и мълчеше.

Съ насъ пжтуваше шефа на Английската санитарна мисия *Ноелъ Бекстонъ*, заедно съ двама лѣкари. Направи ми впечатление, че англичанитѣ много хладно се отнасяха къмъ представителя на гръцката армия, вследствие на което и той ги отбѣгваше, затова презъ двата дена на пжтуването ни нито дума не си продумаха.

На обѣдъ пристигнахме въ с. Кайбиларе, на турската граница, гдето обѣдвахме и направихме два часова почивка следъ което продължихме пжтуването си за с. Татарларъ, гдето бѣше определено да нощуваме. Отъ с. Кайбиларе вече пжтувахме по турска територия. Вечерята късно пристигнахме въ с. Татарларъ, гдето бѣше разположена дивизионната бол-

ница на 1. п. Софийска дивизия, и гдето бѣше определено да нощуваме. Нощуването стана въ една голѣма болнична палатка, гдето спяхме облѣчени и наредени единъ до другъ, като войницитѣ въ казармата. Скоро следъ вечерята, която се състоеше отъ болнична храна, съ прибавка на онова, което си носехме въ кобуритѣ, си легнахме и на другия денъ, въ 6 ч. сутринята, тръгнахме отново на пжтъ.

Презъ време на вчерашното пжтуване отъ една височина надъ Провадийската рѣка, наблюдавахме минаретата надъ Одринъ и прѣскачането на шрапнелнитѣ изстрели отъ орждията на воюващитѣ.

Днесъ, щомъ тръгнахме, трѣбваше да минемъ презъ гробищата на с. Татарларъ и тукъ забелязахме надгробни камъци съ руски надписи на офицери и войници, паднали при обсадата на Одринъ отъ руситѣ въ 1829 год. Значи, въ една варварска страна, като тогавашна Турция и отъ друга въра, при това още и на противникъ, който се е билъ срещу тѣхъ, тия надгробни паметници сж се запазили въ течение на цѣли 83 г., па и до сега, може би, още стоятъ, а нашитѣ съседи, които заеха наши земи, не можаха да търпятъ отъ вѣкове натрупани паметници и др. подобни, поставени тамъ, бѣха разрушени и сравнени съ земята, още щомъ заемаха тия мѣста, и се хвалатъ, че сж културни и цивилизовани. Може ли да има по-голѣма варварщина отъ това?

Следъ като пропжтувахме около 2 часа, стигнахме на полесражението надъ с. Селиолу, гдето 1. п. Софийска дивизия се покри съ слава. Тукъ разгледахме, какъ сж биле разположени частитѣ и на дветѣ армии — наша и турска — и заварихме още трупове, които се събираха и погребяваха отъ селянитѣ на селото. Следъ като пропжтувахме около 1½ часа, стигнахме на шосето, което съединява Лозенградъ съ Одринъ. До сега вървѣхме по междуселския пжтъ, продъненъ отъ кола, обаче, по този продъненъ пжтъ се снабдяваха първа и трета армии съ бойни и продоволствени припаси. И сега, като пжтувахме, стигнахме съ стотици волски и биволски коли, които вървѣха съ голѣма мжка по дълбоката глинеста калъ къмъ Лозенградъ, да откаратъ на поменатитѣ армии бойни припаси и храна. По този пжтъ се снабдяваха тия две армии съ нуждитѣ за тѣхъ припаси презъ всичкото време, докато се превзе гр. Димотика, презъ кждето продължаваше да става снабдяването.

Само Българската армия, подпомогната отъ коравия Български селянинъ, съ неговитѣ селски кола, впрѣгнати съ скжпитѣ му волове и биволи, можа да извърши тази тежка работа. Така е, когато една война е популярна, каквато бѣше Балканската, и когато всѣки съзнава своя дългъ и дава всичко за благого на Родината.

На пладне пристигнахме въ с. Енидже, гдето обѣдвахме и си дадохме почивка. Тукъ намѣрихме коменданта на селото, запасния майоръ Ножаровъ. Докато почивахме, настигнаха ни и автомобилитѣ, които съ голѣма мъжа успѣли за два дена да минатъ разстоянието между Казъль-Агачъ и Енидже по обикновени пѣтища, покрити съ дълбока калъ. Отъ щаба не бѣше поръчано автомобилитѣ да ни следватъ, защото се предполагаше, че е невъзможно да минатъ по тѣзи продѣнени пѣтища, а да чакатъ нѣколко дена, да произсѣхне почвата, та тогава да дойдатъ, но отъ после се узна, че Царѣтъ заповѣдалъ да минатъ веднага по този пѣтъ за проба, защото той ималъ намѣрение да дойде въ Лозенградъ веднага следъ Щаба на армията; и действително, не се изминаха 4—5 дена и той пристигна съ автомобилъ въ Лозенградъ, за единъ день отъ Ямболъ.

Пѣтътъ отъ с. Енидже до Лозенградъ е шосе и ние го изминахме съ автомобилъ. Тукъ по пѣтя до Лозенградъ видохме още остатки отъ сражението, станало между селата Енидже и Кавакли; имаше още непогребани трупове на турски войници, зарядни ракли, артилерийски и пехотни патрони и други, които се прибираха отъ специално назначени команди, въ помощъ на които имаше дадени и селяни отъ горекананитѣ села.

Вечеръта около 5 $\frac{1}{2}$ —6 часа пристигнахме въ градътъ, гдето бѣхме разведени по назначенитѣ квартири. Понеже подобритѣ кѣщи принадлежаха на гърцитѣ, то и квартиритѣ ни бѣха повече въ грѣцки кѣщи, обаче, домакинитѣ ни посрещаха доста студено, което не ни очуди, защото го очаквахме. Главната квартира се разположи въ Клуба на Лозенградския турски гарнизонъ; въ сѣщото здание се помѣсти и столовата на щаба. По вратитѣ на стаитѣ въ клуба още стоеха надписитѣ, съ тибширъ, на имената на турскитѣ военачалници, които сѣ квартирували тукъ. Артилерийското управление се разположи на квартира близо до щаба на армията и още на следующия день начена да работи. Първата ми работа бѣше да се ориентирамъ, какво е направено съ събирането на разхвърленитѣ по полето на сражението около Лозенградъ отъ отстъпващитѣ турски части бойни припаси, орѣжие и др., и видѣхъ, че тиловото управление на трета армия бѣше направило въ това отношение твърде малко. Бѣше назначенъ единъ запасенъ артилерийски полковникъ да се разпорежда съ това, и той бѣше успѣлъ да събере онова, което бѣше разхвърлено следъ сраженията около Лозенградъ и с. Кавакли и това, което бѣше изоставено въ самия Лозенградъ, а всичко друго, разхвърлено и изоставено отъ турцитѣ при отстъплението имъ по пѣтищата отъ този градъ къмъ Бунаръ-Хисаръ, още не бѣше събрано, затова азъ още на другия день следъ пристигането ми въ Лозенградъ, направихъ

едно пѣтуване по пѣтя за Бунаръ-Хисаръ и успореднитѣ съ него пѣтища и констатирахъ, че има изоставено голѣмо количество орѣдия, бойни припаси и др. материали още не прибрани, затова веднага, щомъ се върнахъ, разпоредихъ да начене усилено събирането на този материалъ и въ течение на 5—6 дена всичко бѣше събрано и се начена сортирането. И тѣй, въ началото на м. ноемврий бѣха събрани, почистени и поставени въ надлеженъ редъ всички орѣжия, орѣдия, бойни припаси и др. въ Лозенградъ, къмъ които се прибави и онова намѣрено въ муниционнитѣ складове въ градътъ. Въ края на октомврий пристигна въ Лозенградъ *Негово Величество Главнокомандующия* и се установи на квартира въ една отъ най-хубавитѣ грѣцки кѣщи въ градътъ; тя не бѣше достатъчно обширна и удобна за Царя, но по нѣмане на друга, трѣбваше да се помира съ положението.

Около края на октомврий, следъ пристигането на Н. В. Главнокомандующия въ Лозенградъ, въ Главната квартира се заговори, че скоро ще се атакува Чаталджанската позиция. По поводъ на тия слухове азъ запитахъ Началникъ щаба на Действующата армия, генералъ Фичевъ, има ли подобно нѣщо. Той, понеже имаше довѣрие въ менъ и ми казваше много работи, защото знаеше, че нѣма никому да ги кажа, ми съобщи, че слуховетѣ относително атакуването на Чаталджанската позиция сѣ върни, обаче, това атакуване ще стане безъ неговото съгласие, защото той не очаква нищо добро отъ него. Два дена следъ този разговоръ, на втори или трети ноемврий, когато дойдохъ сутринъта въ канцеларията на артилерийското управление, адютантътъ ми доложи, че помощникътъ ми, полковникъ Найденовъ, заедно съ Помощникъ Главнокомандующия, генералъ Савовъ, и Началника на Оперативното отдѣление при Щаба на армията, полковникъ Нерезовъ, заминалъ за Чаталджа. Още сѣщата сутринъ отидохъ при Началникъ щаба, генералъ Фичевъ и го запитахъ да ми каже, какво значи това отиване на генералъ Савова за Чаталджа. Тогава той ми отговори следното: „Както ти казахъ вече, Царѣтъ желае да се атакува Чаталджанската позиция, но азъ се противопоставихъ, и му заявихъ, че заповѣдъ за тази атака нѣма да подпиша, защото я считамъ за твърде рискувана, като обосновахъ моя отказъ на обстоятелството, че армията е болна, около 40% отъ нея боледува отъ холера, терена е много разкалянъ и че не ще можемъ да подведемъ нашата артилерия, че голѣмо пространство предъ турскитѣ позиции, вследствие падналитѣ напоследъкъ дъждове, е наводнено и най-сетне, защото ни липсватъ орѣдия отъ по-голѣмъ калибъръ, съ които да подготвимъ атаката, защото Чаталджанската позиция се състои отъ редъ укрепления, макаръ и стари, но сега подновени и поправени, на които полската артилерия нищо не може да направи. На тия мотиви *Царѣтъ* ми отговори, че той ще запо-

вѣда атакуването и безъ моето съгласие, обаче, като се върнахъ снощи отъ царската резиденция въ щаба, при менъ дойдоха генералъ Савовъ и полковникъ Незеровъ и въ течение на 4 часа ме уговаряха да се съглася за атакуването, но азъ останахъ непреклоненъ. Около часътъ 1 презъ нощта тѣ излѣзнаха отъ щаба и, както се научихъ тази сутринъ, отишле при Царя, вѣроятно, да му докладватъ за моето упорство и тамъ сж решили — да се атакува Чаталджанската позиция, и тази сутринъ заминали за тамъ. Дано азъ излѣзна кривъ въ моитѣ сжждения и дано Богъ да ни даде успѣхъ“. Това ми каза генералъ Фичевъ. Както го чухъ, така го и излагамъ. А че той е билъ правъ, доказаха резултатитѣ отъ тази атака, които сж известни и съ които резултати се изложи армията ни, която до тогава не знаеше неуспѣхъ.

На 4. ноемврий генералъ Савовъ, заедно съ съпровождащитѣ го, полковниците Нерезовъ и Найденовъ, главнитѣ инспиратори за атаката на Чаталджа, се върнаха доста омърлушени и когато запитахъ моя помощникъ, полковникъ Найденовъ, защо не ми се обади преди заминаването си съ Савова, той ми отговори, че заминаването станало неочаквано, за което му съобщили посрѣдъ нощъ, та затова нѣмалъ време да ми се обади, обаче отъ проучването, което направихъ отпосле, дойдохъ до заключение, че това не бѣше истина, а просто е скривано заминаването. А когато му казахъ, че мисията на тримата на Чаталджа излѣзнала повече отъ неуспѣшна и че Началникъ Щаба и други, въ това число и азъ, бѣхме прави, като изказахме мнение да не се форсиратъ Чаталджанскитѣ укрепления, той ми отговори, като забрави какво ми е говорилъ по-рано, че и той билъ на сжщото мнение, но че генералъ Р. Димитриевъ предприелъ атаката на свой рискъ, което не бѣше вѣрно, защото той просто изпълни желанието на Главнокомандующия *Царь Фердинандъ*, предаденото му отъ Савова.

И тъй, българската армия, която отъ своето сжществуване до фаталната Чаталджанска операция, не знаеше какво е поражение, претърпя неуспѣхъ. Това стана благодарение на неотговорни фактори при Щаба на армията, които вървѣха по течението на желанията на Главнокомандующия *Н. В. Царь Фердинандъ*, безъ да държатъ смѣтка, че хората, които разбираха добре този въпросъ, бѣха противъ. Следъ това нещастие за българската армия, настанаха нѣкои събития, които подигнаха духътъ на армията, а именно: разбиването и пленяването на отряда на Яверъ-паша, между Димотика и Дедеагачъ. При действие на нашия отрядъ противъ турския отрядъ, командуванъ отъ този паша, станаха нѣкои събития, които считамъ за неизлишно да изложя тукъ въ кратце. Противъ Яверъ-паша действуваше Македоно-Одринското опълчение, усилено съ нѣкои части отъ действующата армия, а главно отъ кон-

ната бригада на полковникъ Таневъ. Само по себе си се разбира, че заслугитѣ на единъ отрядъ се приписватъ всѣкога на началника на този отрядъ, а началникъ на Македоно-Одринското опълчение и на всички придадени къмъ него части бѣше генералъ-майоръ Геновъ, обаче по неизвестни както на менъ, па и на много други въ Главната квартира, тѣзи заслуги не бѣха отдадени на генералъ Генова, а на командира на конната бригада, за която целъ той бѣ извиканъ въ Главната квартира въ Лозенградъ, за да бжде награденъ за тази операция лично отъ Н. В. Главнокомандующия. Нѣколко дена следъ пленяването на Яверъ-паша, той бѣ доведенъ въ Лозенградъ и представенъ на Н. В. Главнокомандующия.

Около 10—12. ноемврий получи се известие, че турцитѣ предложили да се изпратятъ делегати за сключване на примирие и действително следъ единъ-два дена назначенитѣ делегати за воденето на преговоритѣ за примирие заминаха за селото Адемъ-Кьой, гдето щѣха да се срещнатъ съ турскитѣ делегати и да почнатъ примирието. Членоветѣ на делегацията не считамъ за нужно да поменавамъ, защото тѣ сж известни. Преговоритѣ, вижда се, сж се водѣли доста успѣшно, защото на 19: срещу 20: ноемврий примирието бѣ сключено за два месеца, съ условие, че презъ това време ще се водятъ преговори за миръ. Въ това време, обаче, въ насъ стана едно събитие, което се свърши доста печално.

Докато траеха преговоритѣ за примирие, на Главнокомандующия му бѣше внушено пакъ отъ неотговорнитѣ фактори при щабоветѣ, че съ една усиленъ бомбардировка на Одринъ и съ атаката на източния секторъ, гдето, за жалостъ, нѣмаше достатъчно артилерия, да се подготви тази атака, Одринъ ще падне. И действително, на 19. ноемрий срещу 20., тогава, когато въ Адемъ-Кьой между нашитѣ и турскитѣ делегати се е подписвалъ договора за примирието, а, може би, въ това време да е имало и банкетъ, както му е реда, начева се усиленъ бомбардировка на Одринъ и се повежда атака на източния секторъ отъ Началника на 11. пехотна дивизия, безъ надлежната артилерийска подготовка, по липса на артилерия, както казахъ по-горе, и нашата храбра пехота съ устремъ превзема предната линия отъ турскитѣ окопи, обаче, тукъ среща силенъ отпоръ на противника, защото частитѣ на отбраната на крепостъта въ този секторъ биватъ твърде много засилени отъ Шукри-паша съ частитѣ отъ резерва и преминаватъ въ контра-атака и благодарение на тѣхното численно превъзходство, нашитѣ биватъ отбити и едвамъ къмъ 1 часа презъ нощта сражението се прекрати. Резултатътъ отъ тази необмислена операция бѣше, че на другия день бѣха преброени 4000 души убити и ранени наши войници. Да имъ теглятъ грѣховетѣ тѣзи, които ги изпратиха въ това необмислено действие. Следъ като се върна нашата делегация отъ Адемъ-Кьой,

азъ питахъ генералъ Савова—какво впечатление е произвело на турцитѣ това наше действие тогава, когато примирието бѣше подписано. Той ми отговори, че сж били много възмущени отъ това, обаче, нашитѣ ги увѣрили, че е станало грѣшка и тѣ сѣ успокоили.

За тази неуспѣшна операция подъ Одринъ, вината бѣше стоварена върху Началника на 11. пехотна дивизия, защото той бѣше смѣненъ отъ длъжността, обаче, не бѣ уволненъ, а прикомандированъ къмъ Главната квартира като генералъ „за особени поржчки“. Иначе и неможеше да бжде, защото генералътъ не бѣше виновенъ, понеже бѣше получилъ заповѣдъ. Единствената му вина бѣше тази, че той бѣше се съгласилъ да изпълни тази заповѣдъ, когато отлично знаеше, че безъ артилерийска подготовка, фортове не се взематъ.

Както казахъ по-горе, на 20. ноемврий 1912 г. се сключи въ Адемъ-Кьой двумесечно примирие съ турцитѣ, съ условие, презъ тия два месеца да се водятъ преговори за сключване на миръ. Въ едно отъ условията за примирието бѣше установено, че наши тренове отъ България ще пренасятъ продоволствени припаси за армията, като минаватъ презъ Одринъ. Обаче първиятъ тренъ, който пуснаха, съгласно това условие, бѣше тренътъ на Главнокомандующия *Н. В. Царь Фердинандъ I*. Веднага съ пристигането на трена, Царьтъ си замина за София презъ Деде-Агачъ — Солунъ — Нишъ. Следъ сключването на примирието, нашитѣ и турскитѣ войски наченаха да отстъпватъ задъ опредѣленитѣ демаркационни линии и се разположатъ на квартиро-биваци. Презъ време на примирието, въ Главната Квартира се повдигна въпроса, за използване на свободното време презъ примирието и да се изработи програма за атаката на Одринъ, за да има такава на всѣки случай. За изработването на такава програма имаше доста пререкания между Началникъ щаба на армията и пом. Главнокомандующия. Първиятъ бѣше противъ атаката на Одринъ, а вториятъ бѣше за. Мнението на последния преодолѣ и за съставянето програма за атаката, съ заповѣдъ по Щаба на армията, въ началото на декемврий месецъ, се назначи комисия въ съставъ: председател — Командующи 2. армия, генералъ *Ивановъ*, и за членове: азъ, въ качеството си на Началникъ на артилерията въ Действующата армия, Генералъ *Янковъ*, въ качеството си на Началникъ на Инженернитѣ войски, Лозенградския губернаторъ, генералъ *Вазовъ* Георги, въ качеството си на бившъ Инспекторъ на инженернитѣ войски, Командующия сръбската армия подъ Одринъ, сръбски генералъ *Степановичъ*, Началникъ щаба на 2. армия, полковникъ *Жековъ*, Началникъ на щаба на 8. дивизия, полковникъ *Русевъ* Иванъ, Началника на артилерията въ 3. армия, полковникъ *Кушевъ*, Началника на обсадната артилерия въ 2. армия, полковникъ *Загорски* и артилерийския майоръ *Недѣлчевъ* Дянко. Този последниятъ бѣше назначенъ въ комисия-

та, защото бѣше много добре запознатъ съ Одринската крепостъ; той две години, преди начеването на войната, бѣше прикомандированъ къмъ нашето консулство въ Одринъ, въ качеството му на търговско аташе, на когото, обаче, бѣше възложено всестранно да изучи крепостъта въ всѣко отношение и този отличенъ артилерийски шабъ-офицеръ изпълни блѣстяще възложената му мисия и бѣше извънредно полезенъ въ работата на комисията. Съгласно заповѣдта, комисията трѣбваше да се събере въ Свиленградъ и на 9. декемврий, азъ, генералъ *Янковъ* и генералъ *Вазовъ*, заминахме за Свиленградъ презъ Димотика и отъ тамъ съ една автомобилна линейка пристигнахме въ Свиленградъ. Пътуването бѣше извънредно тежко, защото повечето отъ половината път трѣбваше да изминемъ по единъ твърде каленъ междуселски път. Следъ пристигането си въ Свиленградъ, ние тримата се представихме на председателя генералъ *Ивановъ* и още на другия день комисията начена своята работа. На 11, 12. и 13. декемврий комисията, следъ дълги спорове, защото и тукъ имаше за и противъ атаката на Одринъ, даже имаше изказани мнения, че крепостъта ще падне следъ едно просто бомбардиране отъ нѣколко дня, обаче, преодолѣ мнението, да се произведе атаката на Източния секторъ, кждето крепостъта образува издаденъ жгълъ, но съ условие да се съсрѣдоточи противъ този секторъ всичката наша тежка артилерия, съ която разполагаме, а така сжщо да се усили пехотата и инженернитѣ войски съ части отъ другитѣ фронтове на армията. Въ тази смисълъ се състави на 13. декемврий (ако не се лъжа) нуждния протоколъ, подписа се отъ всички членове на комисията и ми се даде да го предамъ въ Щаба на действующата армия. По такъвъ начинъ, най-после, се взе едно правилно решение за атаката на Одринъ. Такова решение бѣше взето още презъ зимата 1908—1909 год., при решаването на артилерийски задачи въ Артилерийската инспекция, отъ командиритѣ на крепостнитѣ батальони и шабъ-офицеритѣ отъ крепостната артилерия, кандидати за такива, събрани отъ менъ за решаване на артилерийски задачи, въ качеството ми на Началникъ на Крепостната артилерия. Веднага следъ съставянето на протокола отъ комисията, ние тримата, които бѣхме дошли отъ Главната квартира, си заминахме за Лозенградъ и веднага, следъ пристигането си, азъ предадохъ протокола лично на началникъ Щаба на действующата армия, който, като прочете протокола, остана извънредно недоволенъ и ми каза, че сме взели едно неправилно решение.

Въ края на месецъ декемврий, се получи заповѣдъ Главната квартира да се премѣсти отъ Лозенградъ въ гр. Димотика и на 7. януарий ст. ст. 1913 год. Главната квартира съ специаленъ влакъ замина за Димотика, гдето пристигна още сжщия день и се разположи на квартира. Презъ време на примирието, Щабътъ на действующата армия получи сведение, че

турцитѣ наченали да формиратъ една нова армия на Галиполския полуостровъ, съ която, следъ свършването на примирието, да предприематъ настѣпление противъ насъ и да ни ударатъ въ флангъ. Тази армия щѣла да бѣде командувана отъ Енверъ-бей. Щабътъ на действащата армия, възъ основа на тия сведения и тъй като въпроса съ турската армия въ Кърджали, Деде-агачъ и др. бѣше ликвидиранъ, реши да формира нова 4. армия и да я остави противъ новоформирущата се турска армия. Началникъ на 4. армия бѣше назначенъ генералъ *Ковачевъ*. Тѣмъ когато Главната квартира се пренасяше въ Димотика, частитѣ, които щѣха да образуватъ тази нова 4. армия, пѣтуваха за новото си мѣстоназначение и, благодарение на нуждата да се формира тази армия, въ Македония останаха слаби наши части, отъ което сърби и гърци се възползуваха и наченаха постепенно и систематически да изтикатъ тия слаби наши части и да завзематъ нови села и градове, които, споредъ договоритѣ, сключени съ нашитѣ съюзници, бѣха въ наша сфера на влияние.

Сега ще трѣбва да се повърна малко назадъ. Къмъ Главната квартира, за свързка съ съюзнитѣ армии, бѣха прикомандировани: отъ сръбската армия полковникъ Лешанинъ и отъ гръцката армия капитанъ Францисъ. Този последния, като не познаваше никакъ български езикъ, нѣмаше особено съприкосновение съ нашитѣ офицери, обаче, полковникъ Лешанинъ, който донѣкъде познаваше българския езикъ, имаше доста близки сношения съ офицеритѣ отъ Главната квартира. Поведението на този сръбски офицеръ още тогава будѣше подозрение, че сърбитѣ нѣма да устоятъ на поетитѣ отъ тѣхъ задължения, споредъ договора ни съ тѣхъ. Презъ време на примирието, докато бѣхме въ Лозенградъ още, той често, да не кажа почти всѣки день, посещаваше Щаба на действащата армия, а дохождаше и при началницитѣ на разнитѣ отдѣли, дохождаше и въ моята канцелария; и всѣки пѣтъ, когато биваше при менъ, читѣ му не се откъсваха отъ триверстовата карта, която бѣше разпѣната на стената. Единъ день азъ не се удържахъ и го запитахъ, защо съ такова голѣмо любопитство гледа на картата. Той, безъ много забикалки, ми каза чисто и откровенно тѣзи думи: „Гледамъ картата и се чудя, какъ е могло нашето правителство да се съгласи, да ви даде, споредъ договора, такова голѣмо пространство земя въ Македония и Тракия, а на насъ да се остави само едно парче съ Скопие и Новопазарски санджакъ. Това гледамъ и мисля, че предвиденото въ договора трѣбва да се поправи, защото това е несправедливо“. Отговорихъ му, че следъ дълги преговори и обсъждания, този договоръ е подписанъ отъ Вашитѣ държавници и ние ще държимъ на неговото изпълнение. Той ми отговори: „Па, Бога ми, неznamъ како че биде“. Още на другия день, следъ този разговоръ,

азъ доложихъ на Помощникъ Главнокомандующия и на Началникъ Щаба на армията за този ми разговоръ съ полковникъ Лешанинъ, обаче, тѣ ми отговориха, че мнението на полковникъ Лешанинъ не е мѣродавно, че тѣ го знаятъ и че има други хора, които носятъ отговорностъ за това. Обаче, отъ поведението на сърбитѣ впоследствие се видя, че мнението на полковникъ Лешанина е било основано на желанието и замисъла на сръбското правителство. Презъ сѣщото това време стана и друго събитие въ Главната квартира въ Лозенградъ. Щомъ се сключи примирието, въ Лозенградъ наченаха да пристигатъ разни политически личности отъ София, които биваха приети да се хранятъ въ стола на офицеритѣ отъ щаба, и тукъ се развиваха и изказваха разни мнения: за примирието, за мира и др., а нѣкои отъ тѣзи политически личности бѣха допустнати да посетятъ нѣкои отъ новоосвободенитѣ градове, като: Люле-Бургасъ, Малко-Търново, Димотика, Орта-Кьой и др. и гдето, както се узна впоследствие, тѣзи господа партизани, сѣ ходили съ цель да печелятъ привърженици на тѣхната партия.

Презъ време на примирието, сѣщо въ Лозенградъ, дохождаха нѣкои отъ министритѣ. Между тѣхъ бѣше и покойния Теодоръ Теодоровъ, тогава министъръ на финансиитѣ и, понеже генералъ Савовъ, Помощникъ Главнокомандующия, тогава, както е известно, бѣше подъ следствие, — азъ запитахъ министъръ Теодоровъ, какъ сѣ могли да повѣрятъ цѣлата българска армия на единъ човѣкъ, който се намира подъ следствие. И, понеже генералъ Савовъ, съ когото бѣхъ въ твърде добри отношения, често ми казваше, че това много му тежело и го безпокоило, то азъ казахъ на г-нъ Теодорова: „Не бѣше ли по-добре, по-държавнически и по-умно отъ страна на правителството, преди да повѣрятъ на генералъ Савова единъ такъвъ важенъ постъ въ армията, да внесътъ въ камарата едно предложение за прекратяване на заведеното противъ него дѣло. Обаче, той ми отговори, че се е имало такова нѣщо предъ видъ, но Царьтъ не се е съгласилъ, по съображения, които щѣлъ да имъ каже отпосле. Отпосле се указъ, че *Царь Фердинандъ* ималъ за цель съ това поведение спрямо Савова, да го държи въ респектъ, понеже, както е известно, той бѣше човѣкъ недовѣрчивъ и имаше подозрение къмъ всѣкого. За това служи следующето обстоятелство. Когато назначаваше командующи армиитѣ, при всѣкого отъ тѣхъ, както и въ Щаба на действащата армия, гледаше да има свое довѣрено лице. Така, наприкладъ: За командующи 1. армия бѣше назначенъ генералъ *Кутинчевъ*, който минаваше за русофобъ, при него се назначи за началникъ щаба полковникъ Пападоповъ, който се считаше за русофилъ. При командующи 2. армия, генералъ Ивановъ, който се считаше за русофилъ, за началникъ щаба се назначи полковникъ Жековъ, който се

считаше тогава за русофобъ. При командующи 3. армия, генералъ Радко *Димитриеви*, който, както е известно, бѣше голѣмъ русофилъ, за началникъ щаба се назначи полковникъ *Жостовъ*, личенъ довъреникъ на *Царь Фердинандъ*. А че това е така, се доказа отпосле, когато презъ Общо-Европейската война полковникъ *Жековъ* бѣше назначенъ за Главнокомандующъ, а полковникъ *Жостовъ* за Началникъ щаба на армията.

Въ Димотика Главната квартира презъ време на примирието работѣше по формирането на 4. армия и други подготвителни работи за предстоящото продължение на войната, тъй като отъ сведенията, които се получаваха отъ Лондонъ, гдето се водѣха преговори за миръ, се виждаше, че миръ нѣма да се сключи. Презъ време на пребиваването ми въ Димотика, генералъ Савовъ често ме викаше при себе си, въ квартирата му, на разговори. Единъ день, трѣбва да е било около 14. или 15. януарий, когато азъ бѣхъ при него, се получи една телеграма отъ София отъ *Царя*, въ която той заповѣдаваше, предъ видъ на това, че турцитѣ не държатъ добро поведение при преговоритѣ за миръ, на 20. януарий да денонсира примирието и да почне военнитѣ действия, защото, се казваше въ телеграмата, трѣбва да се усмирятъ по-напредъ турцитѣ, че тогава ще видимъ какво ще правимъ. Генералъ Савовъ веднага, следъ прочитането на телеграмата, написа и изпрати следующия телеграфически отговоръ: „Начеване война и денонсиране примирие не е дѣло на *Ваше Величество*, а на правителството, затова азъ не мога да изпълня Вашата заповѣдь, да почна отново войната, докато не получа заповѣдь отъ правителството“. И действително, следъ два дена се получи телеграма отъ Министъръ Председателя, да се денонсира примирието и на 20. да се почнатъ военнитѣ действия.

Впоследствие, следъ събитията на 16. юний, попитахъ Савова, защо се е съгласилъ да почне военнитѣ действия срещу съюзницитѣ безъ знанието на правителството, а само по една заповѣдь на Главнокомандующия, когато за денонсирание примирието съ турцитѣ на 20. януарий той не изпълни заповѣдта на Главнокомандующия, а поиска заповѣдь отъ правителството. Той ми отговори: „Даневъ знае всичко; повече по този въпросъ не искамъ да ти говоря“.

На 2. януарий 1913 г. на ст. Караачъ, близо до Свиленградъ, въ Царския вагонъ-салонъ стана короненъ съветъ подъ председателството на *Царя*. Въ този съветъ, освенъ министритѣ, бѣха повикани още: Помощникъ Главнокомандующия, Началникъ Щаба на действащата армия и всички командующи армиитѣ. Този короненъ съветъ бѣше свиканъ да обсъди какво поведение трѣбва да държи България, предъ видъ на това, че съюзницитѣ ни гърци и сърби явно показаха вече, че нѣма да изпълнятъ условията, предвидени въ сключения съ

тѣхъ договоръ, а така сжщо да се обсъди и въпроса за поведението на Ромѣния, която бѣше явно наченала вече да претендира за компенсация въ Добруджа. При разискването на този съветъ, се изтъкнали въпроси относително нашата готовност да продължимъ войната, въ случай че стане необходимо да воюваме съ нашитѣ съюзници. На съвета Началникъ Щаба на действаща армия, генералъ *Фичевъ*, е изтъкналъ, че армията е уморена, че нѣмаме достатъчно припаси, че дисциплината въ армията е отслабнала и много други доводи, на основание на които той е билъ на мнение да се направи споразумение съ съюзницитѣ, отколкото да се води война, отъ което изявление Главнокомандующиятъ е останалъ извънредно недоволенъ. Следъ него е взелъ думата Пом. Главнокомандующиятъ, който е казалъ, че макаръ и да има нѣкои дефекти въ армията, обаче тѣ не били отъ такова важно значение, както изтъква генералъ *Фичевъ* и че би могло да продължимъ войната. Отъ това изявление на Пом. Главнокомандующия, *Царьтъ* е останалъ много доволенъ и е казалъ: „Ето това е държавенъ мжжъ“. Следъ това е дадено думата на командующитѣ армиитѣ, които, макаръ и да знаеха твърде добре състоянието на частитѣ отъ повѣренитѣ имъ армии, никой отъ тѣхъ, освенъ единъ, не е ималъ смѣлостта да изложи истината, а сж казали, че армиитѣ имъ сж въ добро състояние, което не бѣше истина, защото въ скоро време следъ това се показва на дѣло, че армията бѣше наченала да се разлага.

Отъ пренасянето си въ Димотика до 20. януарий, началото на военнитѣ действия, въ Главната квартира не станаха нѣкои особени събития. Въ началото на месецъ февруарий турцитѣ предприеха отдавна готвената отъ тѣхъ така наречена „Булаирска атака“ съ своята новоформирана армия, но бѣха отблъснати и жестоко наказани. Тукъ паднаха убити и пленници повече отъ 4000 души турци И съ това българската армия накара турцитѣ да се откажатъ отъ по-нататъшни сериозни настѣпления. Булаирската победа записа на страницитѣ на българската военна история още едно славно събитие.

Около 20. или 25. февруарий азъ бѣхъ награденъ отъ *Н. В. Царя* съ орденъ „Св. Александъръ“ II ст. съ мечове, за отлично действие на артилерията по всичкитѣ фронтове на нашия воененъ театъръ.

На 6. мартъ вечеръта получихъ заповѣдь да се приготвя и на другия день на 7. мартъ, да бѣда на гарата Димотика, отъ кждето, заедно съ Пом. Главнокомандующия, ще заминемъ за фронта, но кжде, не ми се каза. На 7. мартъ въ 8 часа сутринъта азъ бѣхъ на гарата, гдето очакваше единъ специаленъ влакъ, състоящъ се отъ единъ I класенъ вагонъ, единъ фургонъ и единъ товаренъ вагонъ, въ който бѣха товарени единъ взводъ отъ полицейския ескадронъ при Глав-

ната квартира. Тукъ очакваше още и Директора на желѣзницитѣ, г-нъ Морфовъ, когото попитахъ — къде ще вървимъ. Той ми каза, че и той самъ незнае и че ще се научи за това отъ генералъ Савовъ, който скоро ще пристигне.

Точно въ 8 часа генералъ Савовъ пристигна на гарата и тренътъ тръгна по направление на Одринъ. Като пристигнахме на станция Алпоолу, тренътъ спре и повърна движението си по направление на Лозенградъ. По това направление спрѣхме на гара Баба-Ески, гдето, следъ като закусихме, съ това което бѣхме взели съ себе си, слѣзнахме отъ трена и чакъ тогава генералъ Савовъ ми каза, че отиваме въ Щаба на Началника на Източния секторъ при Одринъ. Тукъ ни чакаше единъ файтонъ съ два коня, изпратенъ отъ Началника на Източния секторъ. Качихме се двамата въ него и придружени само отъ единъ разсиленъ на капрата, безъ конвой, безъ охрана, тръгнахме по шосето Баба-Ески — Одринъ. Спрѣхме за малко въ с. Хавса, гдето генералъ Савовъ разпита коменданта — въ какво състояние се намира населението, и още други въпроси му задава и отъ тамъ продължихме пътя си за Щаба на източния секторъ, който се намираше въ с. Гебелеръ, което бѣше изгорено отъ турцитѣ почти цѣлото, съ изключение на нѣколко кѣщи. Въ една отъ тѣхъ се помѣщаваше щаба, а наоколо бѣха построени палатки и землянки, въ които се помѣщаваша офицеритѣ и долнитѣ чиновци отъ този щабъ. Пристигнахме вечерята късно. Тукъ генералъ Савовъ бѣше посрещнатъ отъ Началника на сектора и офицеритѣ отъ щаба му и следъ кратки разговори бѣхме поканени на вечеря. Следъ това генералъ Савовъ, азъ и Началникътъ на сектора, генералъ Вазовъ, размѣнихме нѣкои мисли относително положението на противника; въ сжщото време генералъ Вазовъ изложи подробно положението на турскитѣ укрепления и други подробности. Следъ това присѣдствахме на опити отъ приготвенитѣ малки орждия за хвърляне на бомби, прегледахме и безжичния телеграфъ, който бѣше придаденъ къмъ щаба. Отъ този телеграфъ много малко се ползуваше секторътъ, защото бѣше слабъ и действията му се парализираха отъ турския безжиченъ телеграфъ, който се намираше въ крепостта, та понѣкога, казваше генералъ Вазовъ, нищо не се разбираше. На другия день сутринята заминахме съ автомобили и файтони, заедно съ Началника на сектора, неговия началникъ щаба и др. офицери за селото Кара-Юсуфъ, гдето квартируваше пехотната бригада на генералъ Грънчаровъ. Тука частитѣ на бригадата, които бѣха на почивка въ селото, пехота и артилерия, бѣха построени за посрещане на генералъ Савова. При обикалянето на частитѣ, които бѣха повече отъ запасни, доста стари призови, се забелязва една голѣма опадналост на духа и войницитѣ нѣмаха смѣлостта да гледатъ въ очитѣ на началството и кога-

то генералъ Савовъ се спираше да разговаря съ нѣкои отъ тѣхъ, бѣше се случило да му пускатъ въ джоба на палтото записки, които той намѣри впоследствие и въ които се казваше, че не желаятъ вече да се биятъ и искатъ да се сключи миръ. Генералъ Савовъ, като видя отпадналия духъ на частитѣ, събра ги въ кръгъ и имъ дѣржа една прочувствена речъ, въ която, между другото, каза, че ни е останало да направимъ последния напѣнъ, да вземемъ крепостта Одринъ, следъ което скоро ще се сключи миръ. Направи впечатление, че артилерийскитѣ части, които бѣха построени тука, макаръ състоящи се отъ не с.с. батареи и комплектовани отъ стари набори, бѣха съ отличенъ духъ, не можеше да става сравнение между пехотнитѣ части и артилерийскитѣ. Докато траеше прегледътъ на тия части, пристигна и Командующия 2. армия, заедно съ своя началникъ щаба и Началника на Обсадната артилерия. Отъ тукъ тръгнахме за наблюдателния пунктъ, който се намираше на западъ отъ селото, построенъ твърде изкустно въ една голѣма могила, която бѣше пробита и на предната ѝ страна поставени силни далекогледни за наблюдение. Този пунктъ бѣше поставенъ така добре, щото отъ него прекрасно можеше да се наблюдаватъ и севернитѣ, и източнитѣ фортове. Следъ пристигането ни на наблюдателния пунктъ, всички се изредиха да гледатъ презъ далекогледитѣ разположението на крепостта, освенъ менъ, който останахъ вънъ. Следъ като излѣзнаха всички, генералъ Савовъ ми заповѣда да влѣзна въ наблюдателния пунктъ, да прегледамъ разположението му и да кажа своето мнение. Следъ като се върнахъ, той още тука ме запита да му кажа — дали ще може да се разрушатъ фортоветѣ съ нашата артилерия и разчитамъ ли, че ще имаме успѣхъ. Азъ му отговорихъ, че напълно съмъ убеденъ, че фортоветѣ ще бждатъ разрушени отъ нашата артилерия, защото сж старовременни и построени отъ слабъ материялъ, обаче едно трѣбва да се има предъ видъ, че трѣбва планътъ, изработенъ отъ комисията въ Свиленградъ, да се изпълни точно. Впоследствие питахъ генералъ Савова, защо ми задава този въпросъ. Той ми отговори, че моето мнение е важно за него, като на артилеристъ, защото разрушението на фортоветѣ ще извършва само артилерията, и че ако азъ бѣхъ казалъ, че задачата е мжчно изпълнима за нашата артилерия, той нѣмаше да реши да даде заповѣдъ за атака. Около могилата забелязахъ нѣколко попадания отъ голѣми снаряди и попитахъ майоръ Минкова, който завеждаше наблюдателния пунктъ, той ми отговори, че тия попадания сж отъ преди нѣколко дена отъ турскитѣ 10.5 с. м. орждия, съ които на нѣколко пѣти е билъ обстрелванъ пункта.

Следъ свършването на прегледа, тръгнахме обратно за Щаба на Източния секторъ въ селото Гебелеръ. Бѣхме раз-

мѣстени въ два автомобиля и единъ файтонъ. Въ автомобилѣ бѣха: генералъ Савовъ, генералъ Ивановъ, генералъ Вазовъ и тѣхнитѣ началници щабове, а азъ съ майоръ Топалджиковъ бѣхме въ единъ файтонъ. На връщане турцитѣ забелязаха нашето движение отъ минаретата на Султанъ-Селимъ джамия, гдето бѣха устроили своитѣ наблюдателни пунктове и гдето бѣха въ безопасностъ, защото бѣше дадено заповѣдъ отъ наша страна, да не обстрелваме минаретата на Султанъ-Селимъ джамия, и наченаха да ни обстрелватъ съ своитѣ 10⁵ см. орждия при селото Демиръ-Ханлъж. Тѣй като автомобилѣтѣ вървятъ бързо, турцитѣ не успѣха да ги обстрелятъ, а нашиятъ файтонъ биде обстрелянъ и ние съ Топалджиковъ бѣхме принудени да слѣземъ и да обиколимъ пеша височината, която се обстрелваше, за да избѣгнемъ попаденията на изстрелитѣ. На другия денъ се узна, че отъ това обстрелване сж биле наранени нѣколко наши войници около селото Демиръ-Ханлъж.

Следъ завръщането си въ Гебелеръ, което бѣше около 12 часа, на пладне, обѣдвахме и следъ това имаше още нѣколко размѣни на мисли, относително предстоящата атака, обаче, никакво окончателно решение не се взе. На три часа следъ обѣдъ, ние двамата съ генералъ Савовъ, тръгнахме съ автомобилъ за гара Каваклий, гдето ни чакаше нашия специаленъ тренъ. По пътя се отбихме въ с. Каваклий, гдето бѣше разквартирувана 3. бригада отъ 4. пех. Преславска дивизия, подъ командата на покойния генералъ *Церковски*. Тука бѣше и едно с. с. артилерийско отдѣление отъ 5. артилерийски полкъ, командиръ на което бѣше майоръ *Друмевъ*. Тукъ генералъ *Савовъ* направи прегледъ на тия части и отъ тамъ се отправихме за гарата съ сжщото име, която е близо до селото. Селото Каваклий е едно чисто българско село и не бѣше никакъ пострадало отъ турцитѣ, защото, при превземането на Лозенградъ, тука около това село, е станало едно сериозно сражение, отъ което още личеха остаткитѣ. Въ селото бѣхме въ кжщата на единъ селенинъ, първенецъ въ селото, който ни указа голѣмо госто-приемство и ни представи сина си, войникъ отъ турската армия, който преди нѣколко дена е сполучилъ да избѣга отъ крепостъта Одринъ. Това бѣше доста интелигентно 20—21 годишно момче и ни даде нѣкои сведения за състоянието на крепостъта, до колкото можеше да знае. Следъ това заминахме за гарата, гдето бѣха пристигнали и конетѣ ни, натоварени въ вагона, и тръгнахме за Димотика, гдето пристигнахме около 11¹/₂ часа презъ нощта.

Преди да продължа по-нататъкъ, трѣбва да прибавя, че още на 1. мартъ бѣше дадено разпореждане, всичката тежка полска и обсадна артилерия, които се намираха въ I, III и IV. армии, да се изпратятъ въ разпорежданieto на Началника на Източния секторъ. За тамъ бѣха прехвърлени, за усиление на обсадната армия, и нѣколко пехотни полкове отъ гореказани-

тъ армии, които сега се движеха къмъ своето назначение и къмъ 10. мартъ всички трѣбваше да бждатъ на определенитѣ имъ мѣста. Една отъ тия части бѣше и бригадата на генералъ *Церковски* и отдѣлението на майоръ *Друмева*.

На другия денъ, следъ завръщането въ Димотика, азъ отидохъ да посетя генералъ *Фичева*, който бѣше сериозно боленъ отъ бѣбреци. Той ме запитва, какво решение сме взели за атаката на Одринъ; азъ му отговорихъ, че е взето решение да се атакува Одринъ, съгласно изработения планъ. Генералъ *Фичевъ* бѣше противъ атакуването на крепостъта и ми каза, че сме взели едно неправилно решение. Следъ два дена той замина за София да се лѣкува.

На 10. мартъ отъ Главната квартира бѣ дадена тайна заповѣдъ да се атакува Одринъ, обаче да се атакуватъ само преднитѣ позиции на неприятеля и, споредъ развитието на атаката, да се отиде по-нататъкъ. Азъ казахъ тогава на генералъ *Савова*, че това не е пълна заповѣдъ, защото съ нея може да се непостигне нищо, а трѣбваше да се даде заповѣдъ чисто и просто да се атакува крепостъта, безъ никакви уговорки, защото, ако не се успѣе съ атаката, резултатитѣ ще бждатъ печални, защото артилерията щѣше да остане почти безъ снаряди. Той ми отговори: „Това сж мои съображения“.

Когато бѣхме въ Гебелеръ, азъ говорихъ на полковникъ *Загорски*, Началникъ на обсадната артилерия, да предупреди всички началници на артилерийскитѣ части, които щѣха да действуватъ при атаката, че снарядитѣ ни сж малко и че трѣбва да се употребятъ извънредни усилия въ бързина и точностъ, така щото, ни единъ нашъ снарядъ да не отиде напраздно. И това бѣше точно изпълнено отъ доблестнитѣ артилериисти, защото отъ началото на бомбандировката и до свършването, ни една секунда артилерията не спре и постави въ такова положение турцитѣ, щото тѣ не можаха ни въ укрепленията да се задържатъ, нито да подведатъ нови части къмъ пункта на атаката. Отъ началото и до края звукътъ отъ орждията бѣше се слѣлъ въ едно страшно бучение, което е направило турцитѣ да изтрѣпнатъ и да незнаятъ какво да правятъ. Това го разправяваха самитѣ турски офицери следъ пленяването имъ. Около 5—6 часа на 13. мартъ сутринта въ Димотика се чува страшно силни гърмежи. Тѣ бѣха толкозъ силни, че кжситѣ се разтърсиха. Отъ тия гърмежи ние разбрахме, че турцитѣ, преди предаването на крепостъта, сж решили да хвърлятъ въ въздуха своитѣ огнестрелни складове. Нашето предположение впоследствие се подвърди отъ действителността. Отъ частни сведения, получени въ Щаба на действующата армия, отъ нѣкои отъ щабоветѣ на дивизиитѣ, които обсаждаха Одринъ, се узна, че крепостъта е паднала, обаче официално съобщение отъ Командующия 2. армия не бѣше получено. Генералъ *Ивановъ*, въ случая, е постигилъ

твърде неправилно, като е телеграфиралъ, че крепостта е паднала, направо на Н. В. Главнокомандующия. Това обстоятелство извънредно много бѣше нервирало генералъ Савовъ.

Въ 9¹/₄ часа сутринята на 13. мартъ, като бѣхъ въ канцеларията си, и очаквахъ какви по-нататъшни разпореждания ще станатъ, получихъ една записка отъ генералъ Савова, веднага да се явя при него. Азъ отидохъ и той ми каза, че веднага ще замина съ него заедно за гара Караачъ при Свиленградъ, гдето го викалъ Н. В. Главнокомандующия. Точно въ 10 часа тръгнахме само двамата съ него; пристигнахме въ Орта-Кьой, гдето обѣдвахме и веднага продължихме пътя си за гара Караачъ. Не изминали още 5—6 км. по шосето Орта-Кьой—Одринъ среща ни помощника на Главния Интендантъ въ Щаба на действующата армия, генералъ Гешевъ Дечко и отъ далеко маха на нашия автомобилъ да спре и предава на генералъ Савова заповѣдъ отъ Н. В. Главнокомандующия, да не отива въ Караачъ, а да върви направо за Одринъ, гдето при ж.-п. мостъ на р. Арда Главнокомандующиятъ го чака, за да отидатъ заедно въ Одринъ, следъ което генералъ Гешевъ си замина. Обаче генералъ Савовъ се възмути твърде много отъ тази заповѣдъ и ми каза, че трѣбва да се върне назадъ, защото той нѣмалъ сведения още за падането на Одринъ и за повѣда на автомобиля да повърне назадъ. Тогава азъ употребихъ голѣмо усилие да го уговоря, да не прави това, защото подобна постъпка отъ негова страна нѣма да има добри послѣдствия и че, може би, следъ като сме тръгнали ние отъ Димотика, да се е получило съобщение за падането на Одринъ, за предаването на което не е имало възможностъ, тъй като ние сме били на пътя. Тогава той се поуспокои малко и заповѣда на шофьора да обърне автомобиля и да кара при ж.-п. мостъ на р. Арда. Тръгнахме и къмъ 2¹/₂ часа подиръ обѣдъ пристигнахме при моста, гдето Н. В. Главнокомандующия ни очакваше заедно съ Т. Ц. В. Князетъ Борисъ и Кирилъ и голѣма частъ отъ военната и гражданска свита на Н. В. Царя. Като пжтувахме отъ Сейменли за Одринъ, по пътя срѣсناхме турски пленници, а по пътя между селата Сейменлий и Доуджаросъ имаше паднали трупове отъ холерични турски войници, които бѣха разхвърлени въ разни пози. Картина твърде грозна.

Съ пристигането си на моста на р. Арда, генералъ Савовъ се представи на Н. В. Главнокомандующия, обаче, тука произлѣзе между тия двама върховни началници на армията една твърде неприятна сцена. Първитъ думи на генералъ Савова, отправени къмъ Н. В. Главнокомандующия, следъ необходимитъ формалности бѣха: „Вие какво търсите тука, Ваше Величество?“ Царя отговори: „Дойдохъ да влѣземъ въ Одринъ“. Савовъ отговаря: „За менъ, Ваше Величество, Одринъ не е падналъ, защото азъ нѣмамъ още никакво съобщение за

това и ако е падналъ, то азъ Ви съветвамъ да не влизате въ града, защото тамъ, вѣроятно, сега е голѣма бъркотия и не е изключено да стане нѣкоя неприятностъ за Васъ“. Но Царя не послуша генералъ Савова и каза, че ще влѣзе. Тукъ тогава се започнаха силни пререкания между двамата, въ които генералъ Савовъ държеше едно много дръзко поведение, като му напомни много изминали работи и че Царьтъ правилъ това съ цель да унижи авторитета на началницитъ въ армията и много други дръзки изражения, съ които бѣше поставилъ Н. В. Царя въ твърде неприятно положение, а още повече, че това ставаше въ присѣтствието на Князетъ и военната и гражданска свита. Това пререкание се продължава повече отъ половинъ часъ; въ това време пристигна Командующия 2. армия, заедно съ своя Началникъ Щаба и следъ кратко време се качихме на автомобилитъ и заминахме за Одринъ. Въ Караачъ сравнително бѣше спокойно, но като минахме моста на Марица, за да отидемъ при джамията Султанъ-Селимъ, гдето Царя искаше да влѣзе, улицитъ гъмжеха отъ разнообразенъ народъ: български войници въоръжени, турски невъоръжени, бѣжанци отъ околнитъ на Одринъ села, деца, жени, старци, а тукъ-тамъ се срещаше и по единъ сръбски войникъ, така щото, автомобилитъ едвамъ успѣха да се промъкнатъ до джамията, обаче, не можа да се влѣзне въ нея, защото, както самата джамия, тъй и дворьтъ ѝ бѣха пълни съ бѣжанци отъ околнитъ села, преимуществено жени и деца, защото, вижда се, турцитъ сж знаели, че ние не обстрелваме джамията и затова бѣха прибрали сума народъ подъ нейната закрила. Като не можахме да влѣземъ въ джамията, автомобилитъ повърнаха къмъ моста на р. Тунджа и излѣзоха на една голѣма площъ; и тукъ имаше голѣма бъркотия и предъ нашитъ очи стана убиването на единъ турски войникъ отъ единъ български. Като минахме моста на Тунжда, спрѣхме предъ едно здание и слѣзнахме, следъ което ни въведоха въ това здание. Тукъ бѣха събрани всички пленени турски паши, вогаве и Шукри паша съ всички чинове отъ Щаба на армията на Шукри паша. Следъ малко Царьтъ влѣзна въ една отъ стайитъ на това помѣщение, последванъ отъ всички ни. Въ тази стая бѣше доведенъ Шукри паша, заедно съ другитъ паши и офицери отъ щаба му и представенъ на Н. В. Главнокомандующия. Следъ приветственитъ думи, Царьтъ поиска да му дадатъ саблята на Шукри паша и като я взе, обърна се къмъ пашата, като му каза, че за неговата доблестна защита на крепостта, той му повръща сабята, като му я предаде.

Въ това време, по разпореждане на Командующия 2. армия, наченаха да се събиратъ войсковитъ части, които взеха участие въ атаката на Одринъ, на голѣмата площадъ предъ казармитъ въ Одринъ. Командующиятъ армията е ималъ намѣрение, следъ като се построятъ частитъ, да покани Н. В.

Главкомандующия, да ги поздрави съ падането на Одринъ, но тъй като бѣше вече късно, Царьтъ съобрази, че не ще има време да изчака построяването и затова заповѣда, войскитѣ, които идваха да се строятъ, да минаватъ въ походенъ редъ покрай него предъ зданието, гдето бѣше повърната саблята на Шукри паша и гдето той бѣ излѣзналъ предъ входа и отъ тукъ, както вървѣха частитѣ въ походенъ редъ, той ги поздравляваше. Следъ свършването на тази церемония, ние тръгнахме обратно за временния мостъ на р. Арда, отъ гдето Царьтъ щѣше да поеме пѣтьтъ за Караачъ, гдето бѣше царския влакъ. Когато тръгнахме отъ Одринъ, бѣше се вече стъмнило. Следъ като спрѣхме предъ временния мостъ, всички слѣзнахме отъ автомобилитѣ, за да се сбогуваме съ Царя. Тукъ той ме извика на страна и ми изказа своето голѣмо незадоволствие, че не съмъ могълъ да повлияя на генералъ Савова, на когото съмъ билъ сължтникъ, да бѣде по-умѣренъ и по-вежливъ въ отношенията си къмъ него. Азъ, обаче, му отговорихъ, че не съмъ никакъ подозиралъ, че той ще направи тази безтактичностъ спрѣмо Н. В., защото по това изпѣтя не стана между насъ нито дума, като добавихъ, че трѣбва да бѣде по-снисходителенъ къмъ него, защото, благодарение на тревогата за изхода на атаката и неспане цѣла нощъ, той бѣше доста нервиралъ. Но тия мои оправдания не хванаха мѣсто, защото Царьтъ се раздѣли отъ менъ много недоволенъ, та даже и ржка не ми подаде. И тъй, за постѣпката на Савова спрямо Главкомандующия, азъ бѣхъ нахоканъ. Следъ раздѣлата, ние съ генералъ Савова заедно поехме пѣтя къмъ Димотика и пристигнахме тамъ къмъ 12 часа презъ нощта.

Два-три дена следъ падането на Одринъ се начена премѣстването на Главната квартира въ гр. Одринъ. Главната квартира бѣше размѣстена въ Караачъ. Най-напредъ се пренесе Главното Интендантство, на което бѣше възложено да устрои подвозването на харани за армията и за населението въ Одринъ, но тъй като ж. п. мостъ на р. Арда бѣше хвърленъ въ въздуха, то треноветѣ отъ България спираха до моста, а на ржката бѣше построенъ понтоненъ мостъ отъ нашитѣ пионерни войски и по него ставаше пренасянето на тяжеститѣ. Следъ Главното интенданство се пренесе Артилерийското управление, на което бѣ възложено да приведе въ известностъ и въ редъ всичко оставено отъ турцитѣ орѣжие, а особено орѣжията по разнитѣ укрепления и позиции. За извършване тази работа азъ веднага съ пристигането си въ Караачъ, разпоредихъ да се назначатъ специални команди подъ началството на офицери и техници, които имаше тогава на лице и въ течение на 8—10 дена всичко бѣше приведено въ известностъ, намазано, почистено и поставено на надлежно мѣсто. Освенъ голѣмокалибренихъ орѣжия, 15, 12 и 10.5 см. кжси и дълги орѣжия, мортири, тежки гаубици, имаше голѣмо

число полски орѣжия 8.7 см. круповски недалекобойни, поставени между фортоветѣ.

Следъ падането на Одринъ и временната поправка на моста на р. Арда, изъ България се извървя сума свѣтъ, да дойдатъ въ Одринъ, за да видятъ каква е крепостъта и какво е направила българската армия за нейното превземане.

Въ края на мартъ или въ началото на априлъ, не помня добре, въ Караачъ пристигна съ Височайши влакъ Н. В. Главкомандующия и Царица Елеонора, заедно съ министритѣ, посрещнатъ на гарата отъ Пом. Главкомандующия, отъ Началникъ Щаба на действующата армия и отъ всичкитѣ началници на отдѣли въ Главната Квартира. Предполагаше се Царя да влѣзе тържественно въ Одринъ, обаче, по неизвестни на менъ причини, това намѣрение се отмѣни и всички влѣзнаха въ Одринъ неофициално. Първото посещение бѣше на джамията Султанъ-Селимъ, която бѣше почистена и приведена въ надлеженъ редъ. Тука най-напредъ влѣзна въ джамията Царьтъ, хванатъ за ржка съ генералъ Савова, отдѣсно, отлѣво генералъ Ивановъ, а до него генералъ Вазовъ. И тъй хванати за ржка, влѣзнаха тържествено въ джамията, въ знакъ на превземането на Одринъ. Следъ като се направи подробенъ прегледъ на джамията, заминахме за фортоветѣ: „Айвазъ-Баба“, „Хаджиолу“ и др. на Източния секторъ, които бѣха много разрушени отъ нашата артилерия и тукъ се направиха много снимки отъ военния художникъ Ярославъ Вѣшинъ.

Скоро следъ падането на Одринъ, презъ първата половина на месецъ априлъ наченаха да пристигатъ въ Одринъ разни чуждестранни военни мисли: белгийска, французска, австрийска и др., които идваха да изучатъ на мѣсто какъ е превземена тази, споредъ тѣхното мнение, непревзимаема крепостъ отъ българската армия, а особено да видятъ действието на нашата крепостно обсадна артилерия, и следъ прегледа не намираха думи да похвалятъ и да изкажатъ удивлението си отъ това, което сж видѣли.

Превземането на Одринъ разнесе славата на българската армия по цѣла Европа, а особено действията на нашата артилерия.

Скоро следъ това се сключи ново примирие съ турцитѣ, което примирие се свърши съ подписването на мирния договоръ въ Лондонъ на 18. май 1913 г. ст. ст.

Всички бѣха извънредно радостни, че най-после войната се свърши и измъченитѣ наши войски най-после ще се прибератъ по домоветѣ си, обаче страданията на българската армия не се свършиха съ това, защото нашитѣ въроломни съюзници—сърби и гърци—отъ день на день увеличаваха своитѣ претенции, искаха ревизия на договоритѣ и постепенно и ежедневно пълзѣха, като гжсеници изъ Македония, и завземаха слабо окупиранихъ отъ насъ села и паланки, което, както е

известно, предизвика дребни съткновения между насъ и тѣхъ. И тъй, следъ сключването на мира, българската армия отъ Одринъ и Чаталджа трѣбваше да бѣде прехвърлена въ Македония и на старата сръбска граница и да се готви за нова война. Преспектива твърде печална, а и съ неизвестни послѣствия.

Както казахъ по-горе, скоро следъ падането на Одринъ се сключи примирие за единъ месецъ съ турцитѣ, презъ което време щѣха да почнатъ преговоритѣ за миръ въ Лондонъ. Условиата за примирието бѣха, че ако до единъ месецъ не се свършатъ преговоритѣ за миръ, то автоматически да се продължава до окончателното сключване на мира.

Нѣколко дена следъ пренасянето на Артилерийското управление отъ Димотика въ Одринъ, тамъ се пренесе и цѣлата Главна Квартира. Отъ деня на сключване на примирието до сключването на миръ, дейтелността на Главната Квартира бѣше да изработи планъ за прехвърлянето на нашитѣ войски срещу сърби и гърци. Артилерийското управление, освенъ тая работа, имаше още за задача, да събере и преведе въ известностъ всички оржия, орждия и огнестрелни припаси и да ги прехвърли въ България. Часть отъ орждията, а именно: 10-5 с. м. с. с. Круповски орждия и орждията отъ една конна батарея, вземана въ Одринъ, се придадоха къмъ щабоветѣ на действащата армия, като отъ коннитѣ орждия се формира конна батарея и се придаде къмъ конната дивизия. Въ Карачъ бѣше устроена столова за офицеритѣ отъ Главната Квартира. Тя бѣше раздѣлена на две отдѣления: въ едното се хранѣха г. г. генералитѣ и полковницитѣ, а въ другото — останалитѣ офицери. Често, следъ като се сключи примирието, и бѣше вече ясно, че скоро ще се сключи миръ, въ генералската столова се обмѣняваха мисли за по-нататъшнитѣ събития. Тукъ ставаха голѣми спорове—да се състои ли войната противъ съюзницитѣ или да се намѣри нѣкой начинъ, за да се изгладятъ недоразуменията между насъ и нашитѣ съюзници, та да се не дохожда до нова война, която не обѣщаваше нищо добро. При тия спорове, азъ често изказвахъ мнение, че е по-добре да се направятъ нѣкои и други отстъпки на съюзницитѣ, за да се спогодимъ съ тѣхъ, като оставимъ и на по-младото поколение часть отъ ония идеали, отъ които ние се въодушевляваме, за да попълни онова, което ние наченахме; обаче, яркитѣ защитници на аксиомата: или всичко или нищо, ме нарекоха предателъ, за което азъ, разбира се, не останахъ дълженъ на тогава, който си позволи да ме награди съ такъвъ епитетъ, като му изказахъ по най-яркъ начинъ моето възмущение,—казахъ му: „Млади човѣче, ще дойде време, когато азъ васъ ще нарека предателъ и този епитетъ ще бѣде заслуженъ отъ васъ, защото резултатитѣ отъ междусъюзническата война ще бѣдатъ печални“. Тия мои

сжждения бѣха основани върху фактитѣ, че армията бѣше наченала да се разлага; а тъй да мисля, ми дадохъ поводъ много наблюдения върху частитѣ, разположени около Одринъ и отъ сведенията получавани по частенъ начинъ отъ армиитѣ. Тъй напримѣръ, когато обикаляхъ фортоветѣ, за да провѣря какъ се пазятъ и какъ се пренасятъ орждията отъ тѣхъ къмъ гарата за изпращането имъ въ България, много отъ подофицеритѣ, оставени за началници на командитѣ, които охраняваха фортоветѣ и които подофицери ме познаваха много добре, защото азъ, въ битността си Инспекторъ на въоръженіето, при инспектирането на оржжіето въ пехотнитѣ полкове, имахъ случай да ме опознаятъ и офицери и подофицери, и нѣкои отъ тия подофицери — началници на командитѣ, на моето запитване—въ какво състояние се намира духътъ на войницитѣ въ частитѣ, въ които тѣ служеха, — всички единодушно ми отговаряха, че духътъ е слабъ и войницитѣ открито заявявали на своитѣ близки началници, че ако се почне нова война, тѣ нѣма да се биятъ. Това обстоятелство азъ доложихъ, гдето трѣбва, но ми се отговори, че това не е важно. Съ една дума, не се обърна никакво внимание на това обстоятелство. Обаче скоро това начена да се потвърждава отъ поведението на войсковитѣ части, когато се начена прехвърлянето имъ срещу сърби и гърци. Тъй, напримѣръ, когато наченаха да се пренасятъ по желѣзницитѣ частитѣ отъ 2. армия за Македонския фронтъ, войницитѣ показаха своето незадоволство съ това, че още при тръгването на треноветѣ отъ Одринската гара наченаха да проявяватъ една голѣма недисциплинарностъ, като не се подчиняваха на никакви заповѣди и отъ прозорцитѣ и отъ покривитѣ на вагонитѣ наченаха да стрелятъ съ пушкитѣ си извънредно много, съ което искаха да изкажатъ своето незадоволство. Нѣколко дена следъ това, наченаха да се получаватъ сведения за проявяването непокорство въ нѣкои отъ частитѣ, а нѣгде—и слаби бунтове. По вагонитѣ на треноветѣ, които превозваха войскитѣ, имаше много надписи съ тебеширъ, съ които открито заявяваха, че не искатъ вече да се биятъ. Даже на Царскитѣ влакъ по вагонитѣ имаше подобни надписи, когато Царѣтъ се премѣстваше отъ Деде-Агачъ въ София.

Всички тия събития, вижда се, да сж повлияли върху Пом. Главнокомандувашия, генералъ Савова, защото той прояви, макаръ и много късно, едно съпротивление, да се пренесатъ всички войски противъ сърби и гърци, като искаше да остави една значителна часть противъ турцитѣ. По поводъ на това негово противене, изглежда, че е станало голѣмо разногласие между него и Царя, защото по едно време дохождаха въ Главната Квартира Димитъръ Ризовъ, Добровичъ и др. и за причинитѣ на тѣхното дохождане, отпосле се узна, че сж били изпращани отъ Царъ Фердинандъ, да го склоня-

ватъ, да изпълни предназначения планъ; но, изглежда, че съпротивлението му е било голѣмо, защото по едно време се лансира слухътъ, че генералъ Савовъ ще бжде уволненъ и на негово мѣсто щѣлъ да бжде назначенъ генералъ Фичевъ; ала вижда се, че впоследствие е станало нѣщо, което на менъ не е известно, защото прехвърлянето на всичкитѣ войски се извърши така, както бѣше предвидено въ началото, като противъ турцитѣ бѣха оставени слаби части, което даде възможност на турцитѣ, когато нашето положение противъ сърби и гърци бѣше лошо, да си взематъ отново Одринъ.

Въ първитѣ дни на месецъ юний Главната Квартира се премѣсти отъ Одринъ въ София. На 1. юний 1913 г. стана катастрофалното землетресение въ В. Търново, което още повече усили падането на духътъ въ армията и даде на много невѣжи и съ предразсѣдъци хора да говорятъ, че това било Божие предзнаменование и че краятъ на тази нова война, ако се почне, ще бжде катастрофаленъ. Землетресението още повече разклати дисциплината въ армията и сега вече бунтоветѣ наченаха да се явяватъ по-често.

Следъ като се пренесе въ София, Главната Квартира се разположи въ Военното министерство, обаче, скоро следъ това генералъ Савовъ силно настояваше Главната Квартира да излѣзе отъ София и да се разположи въ гр. Самоковъ. Съ това си желание генералъ Савовъ имаше намѣрение Главната Квартира да бжде по-далечъ отъ влиянието на разни неотговорни фактори, каквито много имаше въ София, които всѣки денъ се мѣкнѣха въ Щаба на действащата армия и разбъркваха умоветѣ на разнитѣ отговорни и неотговорни чинове въ този щабъ. Обаче, премѣстването на Главната Квартира въ Самоковъ не стана, защото Н. В. Главнокомандуващия не се съгласи, сѣщо, вѣроятно, по давлението на неотговорни фактори. Отъ шабоветѣ на армиитѣ, разположени противъ сърби и гърци, 3. армия бѣше разположена най-близо до София, а щабъ и се намираше въ конезавода „Божурище“.

Следъ станалото землетресение на 1. юний, което произведе голѣма тревога между войницитѣ на фронта, вследствие на разни невѣрни слухове, Щаба на действащата армия бѣ принуденъ да даде отпускъ на голѣмо число войници отъ фронта, да отидатъ въ селата си, за да видятъ, въ какво състояние се намиратъ тѣхнитѣ имоти и тѣхнитѣ близки, подиръ станалото землетресение. Въ отпускъ бѣха около 80,000 души.

Презъ времето отъ сключването на мира въ Лондонъ и събитията на 16. юний 1913 г. станаха много дипломатически преговори между насъ и нашитѣ съюзници, отъ една страна, и Русия—отъ друга страна, за да се тури край на раздоритѣ и се дойде до известна спогодба. Това нѣма да излагамъ тука, защото е известно на всички.

Обаче, считамъ за нужно да изтъкна, че откато Главната Квартира се пренесе въ София, числото на войнственитѣ лица, а особено тия отъ македонски произходъ, се увеличи твърде много и постоянно се мѣкнѣха въ Щаба на действащата армия. Между войнственитѣ лица имаше и много отъ военнитѣ, а особено войнствено бѣше настроенъ командувашия 3. армия генералъ Радко Димитриевъ, вѣроятно, подъ давлението на неговия Началникъ щабъ, който усилено прокарваше желанието на Н. В. Главнокомандуващия. Азъ се очудвамъ на това войнствено настроение на генералъ Радко Димитриевъ, после онова, което видѣхъ и чухъ отъ него въ с. Ермени-кьой, кждето бѣхъ изпратенъ по служба следъ неуспѣха на Чаталджа. Бѣхъ изпратенъ въ щабъ на 3. армия, да нареди и да вида какво да се направи, за да се измѣкне отъ фронта артилерията на 3. армия, която бѣше затишла въ калъта и не можеше да се измѣкне и отиде на опредѣленитѣ и зимни квартири. Тукъ, въ Ермени-кьой, намѣрихъ генералъ Радко Димитриевъ боленъ на легло и отъ направената справка узнахъ, че е боленъ отъ силно нервно разстройство, обаче, той ме прие и първитѣ му думи бѣха тѣзи: „Цѣновъ, предай въ Щаба на действащата армия, че половината отъ моята армия е болна отъ холера, тѣ въпрочемъ го знаятъ това, и че духътъ на армията е доста отслабналъ, за това да употребятъ всички усилия, по-скоро да сключатъ миръ.“ После тѣзи думи на Р. Димитриевъ, пакъ повтарямъ, очудвамъ се на неговата войнственностъ сега презъ месецъ юний 1913 г.

Азъ тука нѣма да се впускамъ въ подробности, какъ се дойде до 16. юний, защото, както казахъ и по-горе, това е вече известно, а ще кажа само следущето:

Нѣколко дена преди 16. юний, се начена едно тайнствено шушукане между второстепеннитѣ началници въ Щаба на действащата армия. Началникъ щабъ, генералъ Фичевъ, отсѣжствуваше по болезнени причини, бѣше нѣгде на лѣчение, замѣстваше го полковникъ Нерѣзовъ. Азъ забелязахъ, че много често моя помощникъ полковникъ *Найденъ* отиваше горе въ Щаба на действащата армия при полковникъ Нерѣзова и се връщаше отъ тамъ доста разтревоженъ. Единъ пътъ го запитахъ—каково прави, като ходи толкова често при полковникъ Нерѣзова, той ми отговори уклончиво и каза, че ходилъ на разговори; обаче, на 16. юний сутринта, като отидохъ въ канцеларията си, научихъ отъ него, че нашитѣ войски нападнаха сърби и гърци и че се водятъ ожесточени сражения и че нашия 13. пех. Рилски полкъ претърпѣлъ поражение и изгубилъ нѣколко батареи отъ 7. артилерийски полкъ. Тогава азъ се нахвърлихъ върху него и му казахъ, че каквото сж дробили, сега нека сѣрбатъ. По-нататъшнитѣ събития сж известни.

Никога нѣма да забравя тѣзи тежки за българската армия дни, — армия, ксѣто следъ спечелената слава въ войната противъ турцитѣ, бѣ унижена и опозорена по единъ най-жестокъ начинъ. Азъ два пѣти съмъ плакалъ горчиво въ живота си, това бѣше тогава, когато българскиятъ народъ и армия бѣха унижени и опозорени и повикани въ Букурещъ да имъ се наложи единъ жестокъ и несправедливъ миръ, като имъ се отнемаше всичко онова, което тѣй славно бѣха извоювали, и втори пѣтъ така сжщо плакахъ, когато доброполскитѣ бунтовници убиха моя последенъ синъ, майоръ Цвѣтанъ Цѣновъ, при защитата на София отъ бунтовници.

И тѣй, българската армия, следъ 10 месечно воюване, която употребѣ всичко, за да се изпълнятъ идеалитѣ на българския народъ, благодарение на неразумие, егоизъмъ и на неотговорни фактори, бѣ унижена до последня степенъ.

Съ сключването на Букурещкия миръ, трѣбваше да стане тържествено посрѣщане на 1. Софийска дивизия, която вмѣсто да дойде и бжде посрѣщната откъмъ Цариградъ, посрѣщането ѝ стана въ обратна посока. На 2. августъ 1913 г. всички части отъ 1. Софийска дивизия и нѣкои други, придани къмъ нея, бѣха построени на голѣмата площъ при гарата до Клементинската болница. Тукъ пристигна Н. В. Главнокомандующия, който трѣбваше да влѣзне на чело на войскитѣ. Следъ пристигането си и поздравляването на войскитѣ и преди трѣгването на колоната за въ града, събра висшитѣ офицери, между които бѣхъ и азъ, на нѣкои отъ тѣхъ раздаде награди, а на нѣкои изказа устна благодарность. На мене каза следующето: „Генералъ Цѣновъ, Вашия родъ орѣжие — артилерията изпълни блѣскаво своята задача. Нашата артилерия не само тукъ въ България получи свойтѣ заслужени похвали, а се прочу и въ странство, гдето въ много военни и др. списания се изказаха много ласкави отзиви за нея, азъ Ви изказвамъ моята благодарность“. Обаче това не му побърка въ началото на октомврий с. г. да подпише заповѣдь за моето увольнение. Забравихъ да добавя, че въ началото на августъ и азъ се удостоихъ да бжда награденъ съ орденъ „За храбрость“ III ст. Ето заповѣдта, съ която бѣхъ награденъ съ този орденъ:

ЗАПОВѢДЬ
по
ДѢЙСТВУЮЩАТА АРМИЯ
№ 359

Ст. София, 9 августъ 1913 год.

Н. В. Главнокомандующия благоволи да награди Началника на артилерията въ Действующата армия, генералъ-майоръ

Цѣновъ Панталей, съ военния орденъ „За храбрость“ III ст., за принесенитѣ отъ него заслуги презъ време на войната, за неуморимия му трудъ по бойната подготовка на артилерията и навременното снабдяване на артилерията съ бойни припаси.

(Подписалъ) Помощникъ на Главнокомандующия,

Генералъ-лейтенантъ Димитриево.

Следъ свѣршването поздравленията на войскитѣ, колоната се приготви за влизане въ градътъ. Найнапредъ вървѣше Царъ Фердинандъ на конь; следъ него всичкитѣ чиновове отъ главната квартира, а следъ това войсковитѣ части по установения редъ. Главата на колоната щѣше да се спрѣ предъ църквата Св. Недѣля, гдето бѣше пригответено да се отслужи молебень, по случай свѣршването на войната. Улицата отъ гарата, отъ двете страни, бѣше попълнена съ народъ. При Львовия мостъ, както му е реда, бѣше построена арка. Тукъ Царьтъ бѣ посрѣщнатъ съ подобающа речъ отъ кмета на града. Всички ученици отъ българскитѣ и отъ други вѣроизповѣдания училища бѣха построени на нѣколко мѣста отъ двете страни на ул. Мария Луиза. Посрещачитѣ викаха „Ура“, но то бѣше неенергично и нерадостно, както би трѣбвало да бжде въ такъвъ случай, въобще забелязваше се едно униние и загриженост по лицата на хората; па иначе не можеше и да бжде, защото посрѣщането ставаше следъ единъ униженъ за България миръ. На нѣколко мѣста изъ улицата, гдето бѣха построени ученицитѣ отъ разни гимназии, имаше и музики тѣхни, обаче, Царьтъ не се спрѣ ни при една отъ тѣхъ, но щомъ стигна при халитѣ и забеляза, че срещу джамията сж построени ученицитѣ отъ католическата гимназия, во главе съ тѣхната гимназиална музика, Царьтъ се спрѣ при тѣхъ и стоя нѣколко минути, да слуша свиренето на музиката имъ, да се ржкува съ нѣкои отъ учителитѣ и да разговаря съ тѣхъ. Това направи силно впечатление, както на насъ, придружаващитѣ Царя, така и на окръжаващата публика, защото той отмина толкова български гимназии, построени съ тѣхнитѣ музики и нигде не спрѣ, а благоволи да направи това само на католическата гимназия. Това бѣше, очевидно, една демонстрация отъ него противъ българщината и особено благоволение спрямо чужденцитѣ. При черквата Св. Недѣля колоната спрѣ. Царьтъ и ние съ него заедно влѣзохме въ черквата, да присѣтствуваме на молебена. Тукъ бѣха събрани всички министри и цѣлото дипломатическо тѣло. Следъ молебена Царьтъ пропусна войскитѣ покрай себе си и следъ като се свѣрши преминаването на войскитѣ, церемонията се свѣрши и всички си отидохме по домоветѣ.

Известно е, че следъ събитията на 16. юний, тогавашниятъ Министъръ-Президентъ на България, г-нъ Даневъ, заяви, че политиката му е фалирала и подаде оставката на кабинета,

която бѣ приета отъ Царя и новиятъ кабинетъ се състави отъ националъ либералитѣ съ Министъръ-Президентъ *Радославовъ*.

Въ този кабинетъ за воененъ министъръ бѣше назначенъ Началника на 4. п. дивизия, генералъ майоръ *Кл. Бояджиевъ*.

Следъ сключването на мира, войсковитѣ части отъ разнитѣ гарнизони въ Царството наченаха да се прибиратъ въ своитѣ гарнизони и започнаха демобилизирането си. Това се продължава близо до края на августъ. Презъ септемврий 1913 г. се наченаха отъ новия Воененъ министъръ нови назначения и уволнения на действащата армия. То бѣше твърде прибрзано и въ голѣмо количество. Имаше за целъ да се уволнятъ по-старитѣ офицери, като се замѣнятъ съ по-млади. Презъ това сщщото време бѣше наченала да се формира, тайно, разбира се, нѣкаква офицерска лига, во главе на която бѣха застанали ония неотговорни фактори, които напакостиха на България. Тая, лига имала за целъ — да се уволнятъ всички по-стари офицери отъ които тя състоеше, за да могатъ тѣ да заематъ тѣхнитѣ мѣста. И тъй, единъ подиръ други, въ кжсо време, бѣха уволнени всички стари генерали, безъ да се държи смѣтка за тѣхнитѣ заслуги презъ Балканската и Съюзническата война. Най-после, въ края на септемврий, дойде редъ и на менъ да бжда уволненъ. Единъ день новиятъ Воененъ министъръ, генералъ *Бояджиевъ*, ме повика при себе си и ми заяви, че трѣбва да си подамъ оставката. На запитването ми — кои сж причинитѣ, той се смути, начена да мѣнка и най-после ми отговори, че не съмъ билъ достатъчно деятеленъ при изпълнение на своята длъжностъ, защото презъ Съюзническата война липсвали снаряди и че за това щѣло да се произвежда нѣкакво разследване, та било неудобно да стоя на служба. Азъ му казахъ, че това сж несериозни мотиви, защото нищо вѣрно въ това нѣма, понеже снаряди е имало, а има и сега достатъчно, което може да провѣри по книгитѣ на Артилерийската инспекция, като сжщевременно го помолихъ, да не ме залъгва, а да ми каже истинската причина, защо трѣбва да подамъ оставка. Тогава той ми заяви, че трѣбвало да се открие мѣсто на по-младитѣ. Като чухъ това, казахъ му, че ще си подамъ оставката, но го помолихъ да ми даде единъ месецъ отпускъ, предъ видъ на обстоятелството, че покойната ми съпруга бѣше тежко болна и че щѣше твърде много да ѝ повлияе това ми уволнение, и той се съгласи, като на другия день още излъзаа заповѣдь по военното ведомство, че ми се дава единъ месеченъ отпускъ. Обаче какво бѣше моето очудване, когато петъ дена следъ началото на ползуването ми отъ отпуска, прочетохъ Височайша заповѣдь въ в. „Военни известия“, че се уволнявамъ по прошение, безъ да съмъ подавалъ такова. Тази некавалерска постъпка, да не кажа по-голѣма дума, на тогавашния Воененъ министъръ,

генералъ *Бояджиевъ*, ме възмути твърде много и азъ още на другия день, следъ прочитането на Височайшата заповѣдь за моето уволнение, прекратихъ отпущката си, върнахъ се въ Инспекцията и помолихъ писмено да ми се каже, на кого да предамъ длъжността. На това мое искане, Министра изпраща адютанта си при менъ, за да ми каже — че нѣма нужда да прекратявамъ отпущката си и да продължавамъ да се ползувамъ отъ него до свършването му и следъ това да предамъ длъжността си на указаното отъ него лице. Азъ отказахъ да се възползувамъ отъ това особено благоволение на министра и настояхъ да се изпълни моето искане. Тогава получихъ предписание да предамъ длъжността си на моя помощникъ полковникъ *Найденовъ*. Следъ като се свършиха формалноститѣ по приемането и предаването на длъжността, което стана въ единъ день, облѣкохъ се въ служебна форма и отидохъ да се представя на Военния министъръ, но той не благоволи да ме приеме, като ми каза чрезъ адютанта си, разбира се, че съмъ свободенъ да си вървя.

И тъй, следъ близо 40 годишна непрекъсната служба въ артилерията, презъ която служба не съмъ ималъ нито едно дисциплинарно наказание и презъ което време дадохъ и здраве и младостъ, да работя за подготовката на артилерията, която искара една блѣстяща война, азъ бѣхъ изхвърленъ отъ армията по единъ най-позоренъ начинъ. Това е дѣло на тогавашния Воененъ министъръ, генералъ *Бояджиевъ*.

Но съ това не се свършиха моитѣ патила. Следъ уволнението ми нѣкои мои приятели, по давлението на общественото мнение, задали въпросъ на генералъ *Бояджиева*, защо съмъ билъ уволненъ? Той имъ билъ заявилъ сжщо като по-преди, че съмъ уволненъ, защото нѣмало снаряди, тогава азъ, да докажа, че това негово твърдение не е вѣрно, въ началото на 1914 г. написахъ една статия въ единъ софийски ежедневникъ, въ която дакахъ съ цифри, че презъ съюзническата война не само че не сж липсвали снаряди, а следъ сключването на Букурещкия миръ сж останали въ частитѣ и артилерийскитѣ складове около 570 хиляди снаряда къмъ всичкитѣ калибри орждия, съ които разполагахме тогава. Това мое твърдение, изглежда, е възмутило генералъ *Бояджиева* и той решава да ме даде подъ сждъ, но тъй като азъ бѣхъ вече уволненъ и не подлежахъ на сждане предъ военнитѣ сдилища, то той упражнява давление върху Прокурора при Софийския окръженъ сждъ, нѣкой си *Сърмабожевъ*, който се указа, че билъ неговъ сестринъ синъ, да подигне преследвание противъ менъ дофисъ и азъ кжде срѣдата на месецъ юний 1914 г. получихъ призовка, да се ява при Сждебния следователъ при Софийския окръженъ сждъ, да дамъ показания по възбуденото противъ менъ углавно дѣло. Явихъ се при следователя, който ми каза, че се обвинявамъ за писане статия

въ вестниците, съ която съм издавал държавна тайна. Разпитът беше къс, защото аз всичко признах. Следователно, след като свърши разпита и след като го запитах, дали съм свободен да замина за странство, гдето щях да водя покойната си съпруга на лечение, той ми заяви, че съм свободен да замина, защото заключението му щеше да бъде, че няма престъпление и вероятно ще се прекрати делото. Аз заминах за странство, гдето ме завари началото на Общо-европейската война и едва успях със голъми мъжнотии да се върна към 20. август и какво беше моето очудване, когато заварих въ къщи призовка, съ която се поканвах да се ява на 25. сжщия въ Софийския окръжен сждъ, за да бжда сжденъ по углавно дѣло. Дѣлото се състоя и следъ като дадохъ отговоръ предъ сжда за мотивитъ, които сж ме накарали да напиша тази статия и др., сждътъ, следъ като се оттегли на кратко съвещание, произнесе противъ менъ оправдателна присжда по нѣмане на престѣпление. Така се свърши окончателно моята близо 40 годишна служба въ артилерията.

ГЛАВА V.

Отъ уволнението ми отъ служба до свършването на Общо-Европейската война.

Въ края на 1914 г. и въ началото на 1915 г. се носѣха упорити слухове въ обществото въ София, че България ще се намѣси въ Общо-европейската война на страната на централнитъ сили. По този поводъ презъ месецъ юлий 1913 г., по инициативата на разни видни общественици и запасни офицери, стана едно събрание въ зданието на Славянското благотворително дружество, гдето, следъ като се обмисли поведението на България и др. още политически обстоятелства, взе се решение, да се напише единъ адресъ до Н. В. Царя, въ който като му се изложатъ мотивитъ, изказани въ това наше събрание, да се помоли: да въздействува на правителството, да не се намѣсва България въ войната на ничия страна, а да изчака—какъ ще се развиятъ обстоятелствата—и тогава да вземе решение. Написа се адреса, подписа се отъ много общественици, воглаве на поета покойния *Ив. Вазовъ* и биде изпратенъ на Царя. Той, като конституционенъ господарь, изпраща адреса на министъръ-председателя, Д-ръ *Радославовъ*, за сведение. Нѣколко дена следъ това въ в. „Народни права“ се появи една жестока статия противъ всички подписавши този адресъ,

където тѣ се наричаха предатели и се заканваше правителството да ги даде подъ сждъ, но, разбира се, нищо подобно не излѣзна.

Както е известно, презъ септемврий 1915 г. се обяви обща мобилизация на българската войска. Нѣколко дена преди това, обаче, аз получихъ предписание отъ Щаба на армията, въ което се казваше, че въ случай на мобилизация, да се не явявамъ на служба, защото няма да бжда повиканъ. Това предписание, макаръ че се отнасяше до единъ генералъ, бившъ Инспекторъ на артилерията, беше подписано отъ единъ началникъ на секция.

Войната се начена и едва въ началото на 1916 г. азъ бѣхъ повиканъ въ Министерството на Войната, гдето ми се предложи да поема длъжността на Началникъ на 3. дивизионна областъ въ гр. Сливенъ. Азъ помолихъ тогава Министра на войната, да ме освободи отъ тази честъ, защото съпругата ми не е здрава и, ако приема, ще бжда принуденъ да я оставя сама тукъ, защото и двамата ми синове сж на фронта: единиятъ въ Лейбъ-Гвардейския на Н.В. коненъ полкъ, а другия—въ 3. желѣзопътна дружина, и, Военниятъ министъръ уважи просбата ми и ме освободи.

И така, азъ не взехъ участие въ Общо-европейската война, както и други. За другитъ не знамъ, защо не бѣха повикани, а менъ—защото бѣхъ подписалъ адреса до Царь Фердинандъ. И едвамъ въ края на 1916 г., въ първитъ числа на месецъ октомврий, получихъ неочаквано предписание, съ което ми се съобщаваше, че се назначавамъ за началникъ на 1. Софийска дивизионна областъ и ми се заповѣдваше веднага да встѣпа въ тая длъжностъ. Азъ се явихъ при Министра на войната и го помолихъ и сега да ме освободи отъ това назначение, защото азъ се считамъ оскърбенъ за неповикването ми още въ началото на войната. Той ми отговори, че това е било направено отъ другиго и че сега съ назначението ми той иска да поправи една сторена грѣшка. При това добави, че сега е военно време и че азъ нѣмамъ право да се отказвамъ отъ службата, която ми се възлага. Като видѣхъ, че няма да бжда освободенъ, отпразихъ се въ Щаба на дивизионната областъ и приехъ длъжността Началникъ на 1. Софийска дивизионна областъ и Началникъ на Софийския гарнизонъ. Това беше на 5. октомврий 1916 год. Следъ приемането на длъжността, първата ми работа беше да се ориентирамъ въ службата и да провѣря—какъ се изпълняватъ разнитъ функции въ дивизионната областъ и въ Софийския гарнизонъ. При тази провѣрка намѣрихъ много голѣми безредици въ нѣкои служби, а особено въ болницитъ, които бѣха на брой 64 въ гарнизона въ София и въ лагерата и депата на пленницитъ. По уреждането на тѣзи служби имахъ много главоболия и неприятности,

но въ течение на месец—месец и половина, успѣхъ да туря редъ. Най-окаяно положение бѣше на болнитѣ пленници, които се помѣщаваха въ една барака въ лагера на 6. пех. Търновски полкъ. Хората въ тази барака бѣха натѣпкани като сардели и лежеха на слама върху земляния подъ. Като видѣхъ това, веднага разпоредихъ да се опредѣли едно помѣщение въ града, въ което да се помѣстятъ всички болни пленници и за такова бѣше заетъ хотелъ „Европа“ на ул. „Мария Луиза“. Службата въ областта, а особено въ Софийския гарнизонъ бѣше много тежка тогава, като служба въ военно време. Трѣбваше да се грижа за приемане и настаняване на ранени, за пазене реда въ гарнизона, за подготовката и обучението на младитѣ войници и изпращането имъ за попълване частитѣ отъ дивизията и т. н.

Презъ есента на 1917 год. направи посещение на столицата Н. В. Германския Императоръ, следъ него се заредиха: Австрийския Императоръ, Баварския Кралъ, Саксонския Кралъ, и всички тия императори и крале трѣбваше да се посрѣщатъ официално отъ войскитѣ на Софийския гарнизонъ, работа извънредно тежка и отговорна за менъ, но азъ успѣхъ всички тия посрѣщания и изпращания да изпълня така, както трѣбва.

Последенъ дохожда въ София Саксонския Кралъ. Това бѣше на 14. септември 1918 г. и вечерта на 15 с. м., когато бѣхме на вечеря въ Двореца, която се даваше въ честъ на Краля, се получи известие, че неприятелтъ е пробилъ нашия фронтъ при Добре-поле и отхвърлил храбрата съпротива на 2 и 3: наши дивизии. На другия денъ Краля си замина за Саксония и отъ тогава се наченаха най-тревожнитѣ дни за България. Презъ време отъ 15: до около 20—25: септември се получаваха извънредно противоречиви известия за нашето положение на фронта, обаче приблизително около това време една вечеръ, около 9 часа вечерта, ме повика по телефона Началникътъ на военитѣ т. п. съобщения, полковникъ *Христовъ* Ангелъ и ми съобщи, че една група Доброполски бунтовници нападнали Главната квартира въ Кюстендилъ, арестували находящитѣ се тамъ офицери, завладяли всичкитѣ автомобили и камиони и заставявали шофьоритѣ на колитѣ да ги отведатъ въ София, гдето щѣли да се разправятъ съ министри и съ Царь. Още сжщата вечеръ направихъ разпореждане; всичкитѣ свободни кавалерийски части въ гарнизона, а това бѣха единъ ескадронъ отъ Лейбъ-Гвардейски на Н. В. коненъ полкъ, командванъ отъ моя синъ, майоръ *Цвѣтанъ Цъновъ* и ескадрона при Военното на Н. В. училище, веднага да заминатъ по шосето София-Кюстендилъ, да спратъ въ Княжево и да разузнаватъ по направление на Владая и по-нататъкъ, следъ което отидохъ да търся Военния министъръ, съ когото не можахъ да влѣзна въ телефонна връзка, и да му доложя за това, което ми съобщи полковникъ *Христовъ* Ангелъ, но едва успѣхъ къмъ 12 часа презъ нощта да го намѣря въ

сторантъ „България“, гдето бѣше дошелъ съ нѣкои други министритѣ, отъ коронния съветъ, който е имало сжщата нощъ въ Двореца подъ председателството на Н. В. Царя. И азъ като му доложихъ за това, което знаехъ, той ми каза взема всички необходими мѣрки, да запазя столицата отъ збунтувалитѣ се войници, докато пристигне подкрепление въ северния фронтъ, за което е направилъ разпореждане да се изпратятъ известни части.

Следъ доклада на Военния министъръ, върнахъ се въ щеларията на дивизионното управление и направихъ разпореждане — кои части отъ гарнизона да заематъ положението отбрана на София и на кои пунктове вънъ отъ града. Въ гарнизона нѣмаше особено много части. 1. допълняюща дружина нѣколко дена преди това бѣше изпратена за попълване отъ 1. Софийски полкъ, така щото, гарнизонътъ разлагаше съ: Военното училище, 6. допълняюща дружина, но сравнително слабъ съставъ, 1. допълняюща пионерна дружина, 4. допълняюща батарея, 1. допълняюща ескадронъ и 1. Лейбъ-Гвардейския на Н. В. коненъ полкъ единъ ескадронъ и 1. пълненъ съставъ. Най-голяма частъ въ гарнизона бѣше военното на Н. В. училище. Както казахъ по-горе, още вечерта ичкитѣ конни части, които бѣха въ гарнизона, бѣха изпратени по направление Княжево—Владая съ разезди до Бучиното дефиле и по направление на с. Бистрица и по-нататъкъ. На другия денъ нѣмаше нищо особено, освенъ полученото общение отъ разузнавателнитѣ ни органи, че въ Централния творъ подъ подстрекателството на политически затворници, и то, както е известно, бѣха тогава доста, се готви бунтъ, това бѣхъ принуденъ да ангажирамъ цѣлата пионерна дружина за охрана на затвора. На другия денъ за началникъ щаба и мене се назначи отъ генералния щабъ полковникъ *Шкойковъ*. При правене смѣтка на частитѣ отъ гарнизона се видя, далечъ тѣ нѣма да стигнатъ за пълната охрана на града, това разпоредихъ да се изпратятъ офицери съ камиони на ички гари: централна, Надежда и Подуене, гдето при присгането на треноветѣ отъ вътрешността на Царството, да свалятъ всички офицери и войници, които се връщаха отъ пускъ въ частитѣ си и да се довеждатъ въ Комендантското управление, а така сжщо разпоредихъ да се намалятъ до минимумъ числото на служителитѣ въ болницитѣ, и отъ всички ка събрани хора да се формиратъ импровизирани роти, и то да попълнятъ 6. допълняюща дружина, като се въоръжатъ съ пушки, изпратени на поправка въ арсенала. По такъвъ начинъ въ кжсо време можахъ да се въоръжатъ около 10 души. На третия денъ следъ нападението на Главната квартира въ Кюстендилъ, наченаха да пристигатъ тренове отъ имъ Радомиръ, пълни съ разбунтували се войници. Бѣхъ отъ заповѣдъ: тия тренове да се спиратъ на Горнобанската гара и да се предлага на войницитѣ въ тѣхъ да предаватъ оръжията и патронитѣ си и да върватъ, кждето обичатъ. Следъ

спирането само на два трена съ такива войници, повече тренове не се явяваха, и следъ кжсо време наченаха да се явяватъ ипровизирани части отъ бунтовниците и да заематъ позиция надъ Владая. Вечеръта, на третия день, пристигна една германска дружина и едно артилерийско отдѣление; командирътъ на дружината ми се представи и ми каза, че влиза въ мое разпореждане. Следъ като се получи сведение, че бунтовниците се организиратъ надъ Владая съ цель да превзематъ дефилето и се спуснатъ въ София, разпореди се да се вземе съответна позиция за отбрана на изхода на дефилето, като се поставиха всички налични части за отбрана. Германската дружина и батареята бѣха тъкмо на време пристигнали, защото съ тѣхъ се продължи фронта на отбраната въ лѣво отъ Бояна.

Пропуснахъ по-горе да кажа, че единъ тренъ, който бѣ спрѣнъ въ Горна-Баня, не се подчини на дадената заповѣдъ да се дадатъ пушките и откриха огънь противъ частитъ, които отбраняваха тази гара и трена се промъкна чакъ до Захарната фабрика, гдето бѣ спрѣнъ отъ една рота отъ Военното на Н. В. училище и две орждия, при което паднаха доста бунтовници и нѣкои юнкери.

На третия день отъ отбраната, при една рекогносцировка по направление на Горна-Баня, бѣ смъртно раненъ моя синъ, майоръ Цвѣтанъ *Цѣновъ*, който, следъ направената му операция въ корема, на втория день отъ раната си почина. Въ този день натискътъ на бунтовниците въ изхода на дефилето бѣше твърде голѣмъ и, ако отбраната не бѣше тука упорита, бунтовниците щѣха да влѣзнатъ въ София и градътъ щѣше да бжде ограбенъ, оплячкосанъ и опожаренъ. На другия день, следъ този голѣмъ натиксъ отъ бунтовниците, наченаха да пристигатъ части отъ северния фронтъ, съ което отбраната взе надмощие, обаче азъ повече не можахъ да взема участие въ отбраната на града, защото Министра на войната, генералъ Сава *Савовъ*, следъ като почина сина ми, ме освободи отъ тази длъжностъ, като на моето мѣсто бѣ назначенъ генералъ *Протогеровъ*.

Така печално завърши моята служебна кариера; печално казвамъ, защото въ тази 1918 г. азъ изгубихъ и двамата си синове: единиятъ поручикъ въ 3. ж. п. дружина, а другиятъ майоръ и ескадроненъ командиръ въ Лейбъ-Гвардейския на Н. В. коненъ полкъ; единиятъ почина на 12. мартъ, а другиятъ — на 1. октомврий с. г.

Следъ свършването на войната и сключване на примирието, менъ ме задържаха на служба още известно време и въ края на ноемврий 1918 год. окончателно напуснахъ военната служба, следъ като прослужихъ въ нея 40 години и 3 месеци.

К Р А Й.